ST

IOLOGIQUE UKRAINIEN

:uments pour servir à l'histoire du mouvement social
Ukraine. Dragomanov et le groupe socialiste de Genève.

З починів
українського соціялістичного руху.

МИХ. ДРАГОМАНОВ

і женевський соціялістичний гурток.

Зладив М. Грушевський.

1922.

Закордонне бюро і склад видань: Wien, VII., Kirchengasse 41/26, Castaldo.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

B302 933
T3(Ukr)
1 Дс
2 214 240

...UT SOCIOLOGIQUE UKRAINIEN

...nts pour servir à l'histoire du mouvement social
...ine. Dragomanov et le groupe socialiste de Genève.

З починів
українського соціялістичного руху.

МИХ. ДРАГОМАНОВ

і женевський соціялістичний гурток.

Зладив М. Грушевський.

1922.

Закордонне бюро і склад видань: Wien, VII., Kirchengasse 41/26, Castaldo.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

T3(4УКР)Е2-4

Publications de l'Institut

(sous la direction du Prof. M. Hruchevsky)

Série internationale (en français):

Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIX siècle, avec une préface de M. Antoine Meillet, Prof. au Collège de France.

Abrégé de l'histoire de l'Ukraine, par Michel Hruchevsky, Prof. à l'Université.

Géographie économique de l'Ukraine, par Jean Fechtchenko-Tchopivsky, Prof. à l'École Polytechnique (en préparation).

Histoire abrégée de la littérature ukrainienne (en préparation).

Série ukrainienne (en ukrainien):

Les origines de la société, par M. Hruchevsky.

La theorie de la nation par V. Starossolsky, Prof. à l'université.

L'état dans le passé et l'évolution du droit constitutionel dans l'avenir socialiste, par N. Chrague (en préparation).

Études et documents:

Documents pour servir á l'histoire du mouvement social en Ukraine. M. Dragomanov et le groupe socialiste de Genève.

Études et documents relatifs à l'histoire de la révolution en Ukraine par Paul Chrystiuk, vol. I, II et III (vol. IV en préparation).

La Galicie en 1918—1920, par Michel Lozynsky.

Bibliographie ukrainienne sociologique et socialiste, 1871—1920, par J. Kalynovytch (en préparation).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Від видавництва.

З нагоди двадцятипяти-літя смерти М. П. Драгоманова, що сповнило ся в червні 1920 р., Український Соціольоґичний Інститут взяв на себе ініціятіву вшанованння діяльности і заслуг великого покійника і його найблизших товаришів на полі української науки (в тім і соціольоґії спеціяльно) та соціяльного руху. З ініціятиви Українського Соціольоґичного Інституту були уряджені наукові збори в Празі й Відні — з них два реферати *) були надруковані в закордоннім орґані української партії соціялістів-революціонерів „Борітеся-Поборете!“ Рішено було також видати збірку найбільш характеристичного, програмового матеріялу з діяльности сього гуртка — поки обставини й кошти дадуть змогу перевести в ширших розмірах виданнє всі ціннійшої літератури сеї доби, яка через обставини тодішнього житя зісталась майже незвісною і неприступною пізнійшим поколінням.

Центральним пунктом збірки мали послужити дві програми „Громади“, 1878 і 1880 р. Далі передала для сеї збірки соціялістична берлінська громада призбирані нею матеріяли: два листи С. Подолинського, відшукані П. Дідушком в рукописях К. Маркса, що переховують ся в берлінскім архиві німецької соціял-демократичної партії; переклади недавно опубликованих Е. Бернштайном (в IV т. кореспонденції Маркса і Енґельса) двох листів Енґельса до Маркса з приводу статі Подолинського, по енерґетиці; спомини самого Бернштайна про Драгоманова і Подолинського, написані ним за заохотою тихже берлінських українських соціялістів, і переклади двох статей Драгоманова і Подолинського про котрі йде мова в сих споминах. Парижський співробітник Ф. Савченко зладив копії й переклади анальоґичних статей Драгоманова і Подолинського з того ж часу (1880 р.), надрукованих в парижький La Revue Socialiste і розшукав деякі иньші публікації гуртка, а також зібрав деякі дати про Подолинського — вказані низше. Українські спеціялісти-бібліоґрафи — директор бібліотеки Наук тов. ім. Шевченка у Львові В. Дорошенко й Ів. Калинович у Відні помогли в розшукуванню ріжних иньших публікацій. А на вступ подано огляд головнійших моментів сього руху, безпосередно звязаних з діяльністю

---

*) Мих. Грушевський: Драгоманов в політичнім і національнім розвитку українства. Мик. Шаповал: Соціялістичний світогляд М. П. Драгоманова.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Драгоманова і його близших товаришів — поскільки було можливо в нинішніх еміґрантських умовах зібрати потрібний матеріял.

Так зложив ся зміст сього збірника, розуміеть ся, дуже далекий від бажаної новноти і всесторонности, але сподіваємось — все ж користний як для першої знайомости з сею епохою, так і в ролі начерка дальших студій в сім напрямі. Укр. Соц. Інститут не залишить роботи коло приготовання до систематичного видання важнійшої літератури сеї доби та докладнійшого обслідування її. Він звертаєть ся з горячим прошеннєм до всіх, хто розпоряджає якимись матеріялами або відомостями в сій справі, на Україні чи за кордоном, аби вони не залишили повідомити Укр. Соц. Інститут про те, чим можуть послужити сій справі.

Зі вступної статі вони зможуть зміркувати, в чім недостача наших відомостей про сю многоважну в нашім житю добу. Нинішня книжка носить на своїм титулі імя Драгоманова й женевського гуртка — з огляду на юбилей, який дав ій притоку, і на характер матеріялу, що походить від Драгоманова та його найблизших товаришів. Але своїм змістом вона зачеркує програму обслідування далеко ширшу, і ми можемо тільки побажати, щоб дальші випуски сеї публікації розсунули рамці досліду як найширше.

В грудні 1921 р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Мих. Грушевський.

З починів українського соціялістичного руху.

Начерки і фраґменти.

I.

Літом 1871 р., перекочовуючи з Берліна до Гайдельберґа, в своїй першій заграничній подорожи, заїхав до Відня Драгоманов *). Там пробував слухач Драгоманова Ол. Ол. Русов ще з одним Українцем, вони зазнайомили Драгоманова з деякими своїми новими галицькими знайомими і се положило початок новим, живійшим і безпосереднійшим відносинам між Українцями й Галичинами, — ніж попередні, перервані упадком галицького народівства в серед. 1860-х рр. Хоча перед тим гостили в Відні й Львові Куліш і Нечуй-Левицький, але і той і сей в сих роках стояли одинцем, тим часом як Драгоманов і Русов звязали своїх галицьких знайомих з тодішнім українським центром — київською „громадою“ і тим положили початок українсько-галицьким відносинам, які мали великий вплив на дальшу еволюцію українства.

З галицьких знайомих їх сеї першої доби, котрих вони придбали у Відні, замітний особливо Мелітон Бучинський з Станиславова, тоді слухач прав віденського університету. Він від сього моменту став пиль-

*) Ітінерарій Драгоманова в його першій заграничній подорожи, розпочатій в осени 1870 р., був такий: Варшава, Познань, Берлін. В Берліні Др. пробув вісім місяців. Звідти поїхав на Липськ, Будишин, Прагу до Відня — де бачимо його в місяці червні 1871. З Відня до Гайдельберґу, де його товаришом був приятель, одеський доцент Пригара, та Олександр Кистяківський, котрого він потім помянув у „Споминах“. З Гайдельберґу Др. вибиравсь на осінь (з поч. жовтня) до Парижа, але перемінив пляни і рішив перезимувати у Фльоренції — тодішній столиці ново-зединеної Італії та її духовім центрі; туди до нього мала приїхати й сестра, О. Косачева. До Фльоренції приїхав в середині падолиста, і застряг тут на довго: намірявсь обробити тут тему, котру вибрав собі для докторської дісертації — про культ Мітри, але очевидно, не малу ролю в сім сидженню грало також і безгрошівє (в березні він пише Бучинському, що від падолиста не дістає грошей, висланих з Київа й Одеси, живе на кредит — Бучинський наслідком сього листу навіть вислав йому невелику позику, с. 102 і 113). Роздобувши грошей Др. збиравсь поїхати на короткий час до Риму і Неаполя, потім, ще до літа, до Франції, а на вересень до Відня: думав оселитись там на довший час, рік або два, очевидно — махнувши рукою на київську доцентуру (командіровка кінчилась, здаєть ся, літом 1872 р.). В травні 1872 він

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ним кореспондентом, інформатором і помічником Драгоманова, і його кореспонденції завдячуємо головну пайку відомостей з сих років. З молодечим запалом захопивши ся гадкою про тіснійший звязок Галичан з Киянами, як чоловік дуже енергійний й ініціятивний (таким зазнав я його навіть в останніх часах його житя, коли його син Богдан був моїм слухачем) — він потрапив зробити сей свій припадково завязаний звязок з Драгомановим осередком нових галицько-українських взаємин — котрих нервом служило його листуванне з Драгомановим, особливо протягом перших двох літ, 1871—1873 (до другого приїзду Драгоманова до Відня і Львова). Поширював сі листи Драгоманова, його статі, книги ним прислані між галицькою молодіжю, через станиславівську, львівську і віденську громаду, популяризував ті літературні й орґанізаційні пляни, які піддавались Драгомановим або виникали з сього листування, старавсь їх реалізувати через львівські орґанізації й часописи, і т. д.

дійсно зробив подоріж до Риму і Неаполя, але замість Франції виїхав на купели до Віареджіо, мабуть через хоробу жінки; туди приїхала і О. Косач. Звідти Др. збирався до Парижа, але скінчилось на короткій подорожи до Провансу (в вересні) і поворотом знову до Фльоренції. В жовтні Др. знов їздив до Риму, і рішив зазимувати в Італії — „хотьби прийшлось попрощатись з университетом у Києві: не можу кинути початих робот, да й жінка не здорова, так що їхати у довгу дорогу, а особливо у зиму, нічого і думать“ (с. 175). У Фльоренції він після сього зістався до весни 1873 р. Тоді приїхав сюди Зібер, і Др. виберав ся з ним „до Цюриха і Парижа“. До Цюріху дійсно з ним поїхав — пробув там близько півтора місяці, але замість Парижа відти з кінцем літа подавсь на Відень і Львів до Київа. На початок семестру, в серпні 1873 р. був уже в Київі (Автоб. с. 364). Подоріж таким чином тривала майже рівно три роки.

Головним джерелом до сеї подорожи служить кореспонденція Др-ова з Бучинським („Переписка Михайла Драгоманова з Мелитоном Бучинським, зладив М. Павлик“, Збірник фільол. секції наук. тов. ім. Шевченка т. XIII, 1910); я цитую її низше словом „Бучинський“, „Буч.“ Иньші збірки кореспонденції позначую такими скороченнями:

Павлик: „Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895), 1910, 7 томів, II—VIII (перший мав містити вступну студію Павлика, але вона не була написана). До 1890-х рр. тут головно Павликові листи.

Франко: „М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і иньших, видав Іван Франко, два томи, 1881—1886 і 1887—1895, в I серії „Українсько-Руської Видавничої Спілки“, ч. 104—105 і 112. Тут між иньшим листи Драгоманова до киян (київської „громади“), числом три, які цитують ся низше під сим іменем.

Драгоманова Переп.: „Михайло П. Драгоманов. Переписка. Зібрав і зладав М. Павлик, т. I“ (единий), 1901, в „Науковій бібліотеці Українсько-Рус. Видавн. Спілки“ (загального рахунку ч. 79).

Вперед: „Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціяльно-революційного видання „Вперед“ (1876—1878). З архіва „Вперед а“ зладив і видав М. Павлик“, 1910.

Автобіографію Драгоманова, написану ним 1883 р., і доповнене до неї 1889 р. цитую по виданню: „Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів, зладив і видав М. Павлик“, 1896. Був передрук в „Былому“ 1906 і осібне виданне київське 1917 р. Уміщений в книзі Павлика „спис“ цитую низше як „бібліографію творів.“

Спомини цитую по першому виданню: „Австро-руські спомини (1867—1877) М. Драгоманова“, ч. 1—5, Літературно-наукова бібліотека, накладом Івана Франка, Льв., 1889—1893. Перші части були написані в 1888 р., кінець в 1891 він уриває ся на літі 1875 року). Ладить ся, чую, нове виданне.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Посередником з Київом, до повороту Драгоманова, служив головно Русов, — чоловік дуже многосторонній і енергійний: фільольог клясичний і славист, історик, економист, статистик, етнограф (особливо знавець і любитель народньої музики), чоловік тісно звязаний з росийським революційним рухом, безпосередно, і через сімю Ліндфорсів, де він оженив ся. Крім того Драгоманов з першої ж знайомости справив Бучинського безпосередно до Антоновича, свого товариша по виданню історичних пісень, що його тоді головно займало. З галицької сторони, серед тих людей, які введені були Бучинським в круг нових інтересів, треба одмітити його станиславівських товаришів: Евг. Желехівського, братів Л. і К. Заклинських, і особливо Володимира Навроцького і Остапа Терлецького, перших Галичан, котрих захопив новий радикально-соціялістичний рух нероздільно і безповоротно, тим часом як сам Бучинський через сей поріг не безреступив, і отрясши од ніг своїх соціялістичні порохи, зіставсь у народовецькім таборі, як і иньші його станиславські і віденські товариші Е. Желехівський, Л. і Р. Заклинські, І. Мандичевський, й ин.

Се розходженне виникло аж потім, поки що ніщо його не віщувало, бо сам Драгоманов і зносини з ним зіставались на ґрунті чисто літературних і національних інтересів. Драгоманів виїздив у свою офіціяльну подоріж, на два роки, для приготовлення для професури по всесвітній історії і написання докторської дісертації. Близшими предметами його зайнять була римська імперія і тодішній релігійний рух, папство, боротьба за і против теократії; першою стацією його за кордоном був Берлін, де він просидів зиму і весну 1870—1 рр., ходив на лекції (особливо Момзена), працював в бібліотеках і взагалі совістно і серіозно готувавсь до дальшої академичної діяльности.

Неофіціяльним предметом його наукових зайнять була українська народня словесність, котрою він захопив ся ще з 1865—6 рр., коли близше зійшов ся з українською київською громадою і разом з гуртком иньших любителів української словесности (як Антонович, Житецький, Ів. Рудченко, Русов, Лоначевський й ин.) забрався до систематичного видаванння її памяток, а з 1869 р. разом з Антоновичом спеціяльно засів за славний корпус історичних, чи політичних, пісень, який вінчав сю українську етнографичну роботу. Громадою зводились для неї варіанти, паралельно робилась вибірка слів і фразеольогії для словаря. Драгоманов мав написати порівняно-літературний коментарій до корпуса, а Антонович історичний. Ся праця дуже займала Драгоманова, і він старанно збирав литературу для неї, а заразом старав ся завязувати звязки з европейськими літературними та етнографичними кругами та зацікавлювати їх українською народньою словесністю, літературою та історією.

Поруч сих наукових інтересів він богато часу віддавав і загальному обзнайомленню з европейським житем, з котрим у перше безпосередно стрічав ся — його культурі, соціяльним відносинам і особливо політиці. В Берліні він часто бував на робітничих зборах, з інтересом прислухаючись до промов на соціяльні теми. Але його більше займали політичні відносини, і спеціяльно питанне, яке стало його спеціяльністю — державна політика в відносинах до народностей не державних. Тут входили в гру мотиви не тільки теоретичні, а й практичні. Десь від

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

р. 1865 Драгоманов став постійним дописувачем радикально-ліберального тодішнього щоденника „С.-Петербургских Вѣдомостей“, і містив там більш-меньш постійно кореспонденції й статі на теми з життя України і загальні; потім став також постійним співробітником поміркованого ліберального (чи поміркувано-консервативного, коли хочете) „Вѣстника Европы“. Ся робота була не тільки потребою його громадського темпераменту, який всюди і завсіди потрібував публіцистичної трібуни, але й потребою його бюджету, тому що університетська колегія, де мали перевагу елементи реакційні, все тримала Драгоманова в чорнім тілі і в заграничну „командіровку“ виправила його на зменьшеній платні — а він подорожував з сімею, з малими дітьми, і мусів „приробляти“ до скупої університетської платні літературною працею. Тому він постійно дописував з-за кордону до „С.-Пет. Вѣдомостей“ і від часу до часу посилав більші статі до „Вѣстника Европы“ на ті теми, які захоплювали його близше.

Їдучи до Берліну через Варшаву і Познань, він — пише в своїй автобіографії — в Берліні побачив наглядно „обрусеніе“, а в Познани „обпрусеніе“, і потім знайомив ся, в безпосередніх стрічах, з становищем иньших Словян в Німеччині й Австрії. В сих враженнях виносив він велику статю, викінчену потім в Гайдельберзі і надруковану в „В. Европы“ з поч. 1872 р.: „Восточная политика Германіи и обрусеніе“. Се була заразом політична студія і програма, написана з становища інтересів Росії й Словянства проти германського натиску на схід. Драгоманов, проживши в Берліні франко-пруську війну, виробив собі дуже некористне поняте про німецький елемент, як мало культурний і насильницький, натомість набрав великого поважання до Росії, як єдиного заборола против германізму,*) тільки її обрусительні тенденції вважав

*) Сі свої гадки, поруч із статею, Драгоманов убрав тоді в поетичну форму: перерібки старого Кривоносівського маршу „Гей не дивуйте, добриї люде“ на сучасну тему; були там такі строфи:

Гей, Українець просить не много:
Волі для рідної мови!
Но не лишає він ко всій Руси
І к всім Славянам любови!
З північною Русю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе
І в купі приймаєм свободу!
Ти, Русин північний, оден із всіх братів
Велике зложив государство:
Нехай же та сила послужить у поміч
Слабійшим братам у Славянстві.
Но став свою силу на вольній освіті,
Краєвій і людскій свободі,
Не слухай совітів не важити душі
Зєднених з тобою народів.
По волі [добровільно] чужиї і рідні народи
Поручно з тобою ітимуть:
Устане на світ і Литвин і Естонець
І Лях в тобі брата обніметь!

(Буч. с. 103—5, — в „Споминах“ с. 84—87 з деякими змінами.) Драгоманов, очевидно, хотів поширити сі вірші в виді українського гимна, передав їх з Русовим до Київа, де в переробленій формі їх і співано, і через Бучинського до Галичини. Але тут їх русофільство зовсім не сподобалось.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з сього становища тяжко шкідливими, бо ними Росія улекшувала ґерманський натиск, замість його поборювати. Розкриваючи дійсні пляни Ґерманії на сході, Драгоманов уважав для Росії необхідним — противставити їм ліберальну політику в Польщі.

Друга серія статей мала розкрити абсурдність російського обрусенія і взагалі централістичної політики Росії в відносинах до України. Тут крім фактів з російської України Драгоманов задумав використати і галицький арґумент, котрий від сього часу для нього постійно служив козирем против панросизму: що українство не вкладаєть ся в російські рамці — ні культури ні державности російської Галичина не знає, і взагалі австрійська Україна не може жити російським добром: всі зусиля обслужити її культурні потреби російською мовою (галицьких і угорських москвофілів) кінчають ся карікатурою й мертвеччиною. Руська культура і література мусить бути не великоруською, а всеруською. Мусить обіймати в собі крім народньої великоруської стихії, і того що Драгоманов хотів відділити як елемент всеруський, також народню літературу українську і білоруську. Першу статю на сю тему Драгоманов написав в осени 1871 р. (редакція „В. Европи“ розділила її для друку на дві статі: „Русскіе въ Галиціи“ і „Литературное движеніе въ Галиціи“). Другу викінчив, для „В. Европы“ ж, уже повернувшись до Київа („Евреи и Поляки въ Югозап. краѣ“). Сюди ж належать його дві українські статі, які роскривали сю точку погляду для своїх: „Література российска, великоруска, українска і галицка“, написана Драгомановим ще за кордоном, і „Галицько-руське письменство“, надруковане як передмова до видання Федковича, по повороті до Київа.

От на ґрунті сих занять та інтересів і розвивались зносини і впливи Драгоманова серед галицької та взагалі закордонської української молодіжи в сих роках. Перші справи, поставлені ним у Відні, при стрічі з Бучинським, були: участь Галичан в етноґрафичній київській праці, перед усім в корпусі історичних пісень, далі орґанізація обміну виданнями і продажі галицьких видань в Київі, а київських у Львові (в першій лінії мались на увазі видання львівської „Просвіти“ і київської „громади). Бучинський дуже жваво зайнявсь обома справами, і його станиславівський ґурток достачив київським етноґрафам богато цінного і дуже гарно упорядкованого матеріялу. Са справність, і взагалі діловитість і солідність, яку виявив Бучинський (не в примір иньшим Галичанам, на котрих гірко нарікав Куліш, по своїм досвідам з В. Барвінським, і Драгоманов, особливо після близшої знаймости з Павликом), дуже високо піднесли довіре і охоту до Галичан в київських кругах.

За тім пішли обопільні інформації. Драгоманов жадав від Бучинського ріжних відомостей і пояснень з галицько-австрійського житя, потрібних йому для орієнтації, для біжучих дописів і пляно-ваних статей; просив галицьких часописей, книжок, і т. ин., і з свого боку вводив свого кореспондента, і через нього — його товаришів, в ріжні актуальні справі українського і російського житя (м. ин. написав йому, в формі листа, цілу інформаційну статю про визволенне селян в Росії і на Україні, котру Бучинський з товаришами зараз же переписали „на пять рук“ і розіслали по громадам). Надсилав і ріжну літе-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ратуру (ще в більшій мірі робив те ж Русов, вернувшись до Київа, — надсилав цілі транспорти українських ти росийських книжок). А далі почав подавати, поки що через сю кореспонденцію, і деякі практичні поради що до літературної й політичної роботи, навіяні спостереженнями, винесеними з сього листування і з читання надсиланої преси та літератури австрійської України.

Що перед усім вразило тут Драгоманова — се велика відсталість австро-українських інтересів і літературної манери. На його погляд і росийсько-українська література сильно сим погрішала — відставала не тільки від світового руху, але навіть і від росийського, як в сфері ідейнім, так і літературнім, де вона не обтрусилась іще з романтизму, не використала в повній мірі принціпів реалізму внесених Гоголем. Галицька ж література — для котрої Гоголь зіставсь письменником вповні чужим, росийським, зіставала ся вповні в перед-гоголівській добі. Отже перша порада Драгоманова Галичанам була повчитись у Гоголя, котрого він радив трактувати не як чужого, а як свого, українського письменника, і взагалі близше зазнайомити ся з росийською літературою й культурою. На його погляд, з трьох чужих літератур, які могли служити культурним джерелом для Галичан, по своїй приступности і зрозумілости: німецької, польської і росийської, — ся остання була найбільш користною. Впливи німецької літератури в галицькій і в иньших словянських Драгоманову рішучо не подобались.*) Тим меньше він міг покладати на літературу польську, отже, на його погляд — Галичанам треба було наполягти на літературу росийську, і взяти від неї все добре, що вона могла дати, в розумінню демократизму, лібералізму і позитивизму — того всього, що бракувало галицькій інтеліґенції. Се стає на довго провідною нотою в його порадах галицькій молодіжи, в пресі і листуванню, і ми стрічаємо ся з нею від перших листів до Бучинського, через котрого Драгоманов адресувавсь до галицької молодіжи взагалі. Те що потім він виложив у своїх статях, він ще різше, щирійше, безцеремоннійше ставить у своїх листах, — умисно викликаючи дискусію, полеміку, випробовуючи свою авдиторію, і стараючись злагодити вражінне, коли бачив, що його русофільство первисшає міру її толеранції. Листи сі таким чином мають подвійну ціну: як меньш дипльоматична, меньш ретушована відбитка поглядів Драгоманова сеї пори, і як ілюстрація тої аґітації, котру він вів в сих роках сред українського громадянства, та впливів, які вона могла робити.

Черговим завданнем української інтеліґенції Драгоманов тоді уважав, такби сказати — доказати факт істнування української национальности, не входячи в теоретичні виводи, які випливатимуть з сього факту. Доказ сей мав бути переведений літературно-науковою дорогою, і головним засобом повинен був служити тут український фолькльор і етноґрафія в найширшім розумінню. По думці Драгоманова, ся програма могла бути вповні осягнена в рамках росийського режіму, — не треба було тільки

*) „Що мені не кажіть, а німеччина має препоганий вплив на увесь розвиток Галиччини і її літератури, — лихо у тому, що через німеччину переходять до вас і общечоловічні ідеї, — але форми і почастности німецькі дуже налягають на усіх австрійських Славян“, писав Драгоманов Бучинському в 1872 р. (с. 171).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

непотрібно його провокувати, навпаки — все робити для як ширшої популяризації українського факту, навіть використовуючи для сього неясність і ростяжимість „руського“ терміну, під котрий общероси підводили українство. Тому і в австро-українських виданнях він уважав нетактовним всяке обгострюванне росийсько-української проблєми, в національнім розумінню, і вважав се обгостренне впливом австрійської та польської політики, та надмірною льояльністю перед нею австрійських Українців.

„Лишаючи теоретичний бік діла (про котрий скажу тільки, що воно дуже не просте і у многому не без спору), скажу коротко о практичнім“ — писав він в осени 1871 р. „Ми у Россіи повернули увесь вопрос на научну дорогу і художественну. Пользуючись тим, що усі говорять про „Русь“, „руській“, про „народність“, — ми кажемо: і ми Русь, руські, — хочемо виложить научно нашу народню історію, мову, розробити нашу народню пісню. А які ми руські — чи ми разновидність общого, чи окремне зовсім, цього, правду сказавши, гарно ніхто не знає і із тих, коїм здається, що їм відомі тайни божії. Да й як його сказати, коли напр. словаря свого не маємо“ (Буч. с. 61).

„Найбільша слабость українського движенія є в тім, що воно мало спиралось на науку (окрім творів Костомарова). Цього то ради — т. є. розсудивши, що науку ніхто не вбє, та і вдарити не посміє, а вона свого добивається, ми і постановили обернутись на чисто наукову дорогу видання і потім критики матеріалу для характеристики нашої народности: казки, пісні, словар, граматика“ (с. 13).

„Хай ми составимо граматику, словарь, видамо твори народньої поезії, видамо те, що валяється у рукописах і у Петербурзі, зробимо читальники для народу (хоть і на $^1/_2$ українські, хотьби — де не можна, і по великоруськи, аби про Україну), це буде основа, а там чи розділимось і ми на твердих і мякеньких *), куди народ наш сам схоче піти, те й буде. Та ніхто не скаже тоді: не знаємо вас, може вас і нема (с. 77).

*) По галицькій термінольогії „тверді“ — общероси.

**) З тих практичних (властиво опортуністичних) мотивів Драгоманов оправдував навіть тодішню київську практику: видавати свої видання, навіть роблені українським громадським коштом, в росийській формі (котрої тоді не вимагала й цензура). В відповідь на переказане Бучинським прошенне Галичан: випустити для Галичини і взагалі для закордону частину накладу корпусу пісень в українській формі, Драгоманов писав: „Я розумію, що для вас має важність чисто українська форма книги, — бо ваші святоюрці обернули буквенну ріжницю на політичний вопрос. Для нас же — котрі не стоїмо на політичній основі, це трохи не так. Ми друкуєм заголовку і передмову по великоруськи в знак того, що обертаємось до всього ученого світу Росії. Куліш казав колись, що його Зап. о Южной Руси більш роскупались в Великій Руси, ніж в Малій, я цьому вірю, бо з не дуже завзятих, а з таких, з яких состоїть маса публіки — середніх, деякий Українець скаже: я й без їх знаю своє. А Великорус подума: а дай я подивлюсь, що то за хахли. Та й читаючого люду між народом в 34 міліонів більше, ніж між 14 м(іліонами), та ще й без двох столиць. Ні з якої сторони нам одрізувать ход нашому виданню в Великій Руси і там, де читають по велико-руськи, т. є. і у іноземців, — не вигодно. Примічання і переводи слів теж ми мусимо робить по великоруськи — бо словника українського не маємо, і деякі вимови з якої небудь Тавриди я, Полтавець, без переводу не розумію. Ми обертаємось до великоруської мови, як ви до німецької: і для себе часом, і для других обитателів Австрії, і для всього ученого світа“ (с. 13—14).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

На перспективи сеї програми Драгоманов задивлявсь тоді дуже оптимистично, і тому радив можливу обережність, щоб не обгострять питання в Росії, а навіть і в Австрії. Якраз географичнё товариство орґанізувало свою славетну „експедицію въ юго-западный край“, ладилось відчинити свій відділ у Київі, петербурська археоґрафична комісія друкувала акти Костомарова, київська — Антоновича. „Наші пісні ідуть у консерваторії, уряд ставить памятник Хмельницькому, говорить, що він веде діло цього освободителя народу українського і т. д. Уряд має свій погляд, із нас ріжні мають свої, но прінціпіальної розни нема, а хоть і є, то усі сходимось на научній, поетичній і соціальній почві.“ Якраз фактично упала заборона на популярні книжки, новий законопроект про друк заповідав скасованнє духовної цензури, і се мало відкрити можливість видавання українських книжок на релиґійні теми. „Значить, нам у всякім разі откривається возможність робити над ‚основою‘ для народнього розвитія малоруського вопросу. Чи практично піднімати політичний бік цього вопросу? По опитам бувших годин, бачимо, що усяка заціпка політичного боку діла цього, як преждевременна по меньшій мірі, тільки наносила повред“ (Буч. с. 63), і т. д.

Річ зрозуміла, що при таких настроях у Драгоманова, ніякої ініціятиви для розвитку революційно-соціялістичної української акції чи аґітації від нього не можна було сподіватись. Як перед своїм виїздом з Київа він — по свідоцтву автобіоґрафії, неґативно поставивсь до аґітації „нечаївців“, що хотіли викликати студентські заворушення, як прелюдію російської революції, і радив студентам працювати над самоосвітою та займатись освітою робітників (с. 350), так і тепер, за кордоном, стрівши ся з проявами революційної еміґрантської акції, Драгоманов зайняв до неї з початку вповні неприхильне становище. Се ми зараз побачимо, а я вважав потрібним спинитись ширше на поглядах Драґоманова з сеї доби тому, що вони не тільки виясняють, в якім напрямі йшли його впливи в сих роках, але заразом зводять до правильних розмірів ходячі погляди, які звязують перші стадії українського соціялістичного руху з діяльністю Драгоманова за кордоном.

З вище наведеного ясно, що вони в сім часі могли наростати тільки поза впливами Драгоманова, і навіть — в супереч його бажанням. Але так як український націоналізм Галичан, з котрим Драгоманов завязав таку завзяту боротьбу, кінець кінцем зробив сильний вплив на нього і змусив здати богато з свого общеросийства та прийняти з галицького українства, — або як висловляється ся вірний Драгоманівець Павлик (у передмові до сеї кореспонденції): „спонукав звернути увагу на сучасний український національний ґрунт і перетопити в собі первісний свій напрям із добрими боками традиційного українства“, — так і соціял-

---

Що до користи загально-руської позіції, то Драгоманов так виясняв її з нагоди юбилею Максимовича: „Русь Київська“! „Русь повна“, — а не одна тільки московська, — от та кличка, з котрою ми сміємо виступати — по одним (практика), і з котрою тільки і треба виступати — по другим (теорія). У тім числі і по Максимовичу. Бачите, Київ така штука, з котрою можно добре бить „московскій сепаратизмъ“. Еге! Всероссія так все Россія! А Київ її центр! Правда, з цим кликом не дуже здорово „українському сепаратизму“, та й московському не ладно.“

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

революційні закордонні течії зробили на Драгоманова безсумнівний вплив і змусили його самого піти коли не тими ж, то подібними дорогами. Отут та проповідь демократизму і раціоналізму і тіснійшого звязку з росийським радикальним і позитивистським рухом, котру він вів — хоч і з иньшого становища, серед галицької молодіжи, — послужила передвступом до руху радикально-соціялістичного і зближення з росийсько-українським соціял-революційним рухом, який тоді розвивав ся, теж поза впливами Драгоманова, — на росийській Україні.

На жаль, на скільки (сорозмірно) добре ми обставлені, коли слідимо за поглядами Драгоманова, на стільки слабко стоїть справа, коли нам приходить ся шукати иньшої ініціятиви, иньших діячів і інспіраторів сього соціял-революційного руху. Дуже часто нам прийдеть ся звертатись до здогадів та ними розвязувати ті натяки, які дають наші матеріяли. Одно що мусимо при тім робити — се виразно відмежовувати, де маємо ясно і виразно даний факт, і де — тільки натяк і можливість. Ся друга категорія ждатиме дальшого висвітлення, потвердження або заперечення від дальших студій і інформацій людей, у яких заховатись матеріяли й традиція тодішнього соціял-революційного руху.

Рік пізнійше по Драгоманову, при кінці 1871 р., виїхав за кордон в наукову командіровку иньший представник нових, радикальних ідей в київській унів. колегії: економист і соціольог Микола Зібер, молодший товариш і великий приятель Драгоманова, а з ним молодий природознавець, що того року скінчив університет, ідейний ученик Зібера, як я думаю — Сергій Подолинський. Їхали вони з рекомендаційними листами від Антоновича і Русова до львівських і віденських Галичан, з котрими завязані була того року зносини, а простували тим самим маршрутом, яким мав їхати Драгоманов: з Відня на Гайдельберґ і відти на Париж. Тільки Драгоманов в перших днях падолиста вже виїхав з Гайдельберґа, і то не на Париж, а на Фльоренцію, раптовно змінивши свої пляни. У Львові Зібер і Подолинський застали Бучинського, до котрого мали листи (також до Сушкевича, одного з лідерів старших галицьких народовців); від Бучинського довідались про адресу Драгоманова — мабуть уже не гайдельберґську, а фльорентийську, взяли від нього адреси віденських Українців, і не забарившись у Львові зараз виїхали до Відня. Приїхали туди на сам Свят-вечір і з усею молодою громадою вечеряли спільно.*) Пробули в Відні тиждень і поїхали далі тою своєю

---

*) Про сю першу стрічу Зібера і Подолинського з Галичанами оповідав потім Драгоманов зі слів Зібера, з його оповідань в 1873 р. „Їхали ми через Відень, я і С. Подолинський, і мали од Русова рекомендацію до січовиків: М. Бучинського, М. Под(олинського). Покликано нас на вечерок, у Січ, де були й депутати (парляменту). Між иншим якийсь совітник, котрий поставив на всю громаду килишку білої кави і промовив щось таке про многонадійну молодіж. На те одповів тодішній голова Січи — не памятаю, хто, шо молодіж голову положить за віру. М. Под(олинський), котрий був коло київських гостей, нагнувсь до них при цьому слові й сказав: „Та то він, собака, бреше! Він такий же атеїст, як і ви, як і я“. (Франко I с. 197; трохи ретушоване, се ж оповіданне про першу знайомість українських соціялістів з січовиками в Споминах с. 93). Голового „Січи“ від 1 грудня на місце М. Бучинського став Ів. Скоморовський.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

маршрутою на Гайдельберґ і Париж (Буч. 84). З Драгомановим Зібер зїхавсь потім у Фльоренції аж рік пізнійше, весною 1873 р.*) і потім разом вони здибались у Цюріху з Подолинським.

Микола Зібер на стільки ж мало знана в історії нашого українського руху величина, наскільки звісна як наукова взагалі. Син Швайцарця і Українки, народився у Таврії, 1844 р., вчив ся в симферопольській ґімназії, потім на правничім факультеті київського університету. Якийсь час, недовго, був мировим посередником на Волини, але своєю спеціяльністю взяв економичну науку, від появи „Капітала“ ставши горячим прихильником економичних і соціольоґичних поглядів Маркса. Вже в 1870 р. Драгоманов згадує його реферати про „Капітал“, читані в студентських гуртках, на котрих він (Драгоманов) стрічав і Подолинського, — з ним там і познайомивсь.**) Зібер тоді закінчив серіозну наукову працю: „Теорія цѣнности и капитала Д. Рикардо“: він уважав Рікардо попередником Маркса в теорії вартости і ставив незвичайно високо. Розвиваючи, популяризуючи і обстоюючи погляди Маркса в ряді пізнійших праць, він заразом ставив їх в звязок з працями Рікардо: його остання велика праця була написана на сю тему: „Рикардо и К. Марксъ въ ихъ общественно-экономическихъ изслѣдованіяхъ“, 1885. Головно завдяки Зіберови Марксова схема соціяльної й економичної еволюції здобула популярність і признанне на Україні і в Росії. Але поруч із сим він займавсь також самостійними студіями в сфері соціольоґії, і особливо-економичної еволюції людства на низших степенях культури. 1883 р. вийшла незвичайно цінна для свого часу його праця „Очерки первобытной экономической культуры“ — начерк ґенетичної соціольоґії на економичній базі, в звязку з орґанізацією продукції; тут поруч висвітлення первісних колективних форм ґосподарства Зібер спиняєть ся також і на соціяльній орґанізації, початках соціяльних кляс, орґанізації власти і т. д. При сім Зібер використовував також і український матеріял, вказував для нього цінні анальоґії. (Перед тим, 1881 р. вийшла дуже цікава його студія про українські брацтва — освітленне сього інституту анальоґіями ріжних примітивних культур).

Академична діяльність Зібера була недовга. 1871 р. за згадану працю про Рікардо він дістав степень маґістра і був післаний за кордон, після повороту був вибраний доцентом і дістав порученне читати курс політичної економії й статистики. Але вже 1875 р. подавсь до дімісії, в однім часі з Драгомановим,***) і виїхав до Швайцарії. Звідси дописував до росийських часописей і тим заробляв на житє — там і оженив ся з молодою дівчиною, студенткою з Росії: в Берні відвідав їх Павлик на поч. 1882 р. і, згадуючи про те, як разом жалували вони над траґичною долею Подолинського, що збожеволів тоді, додає, що не-

---

*) Перед тим працював в Монахові — Буч. с. 272.
**) Автобіоґрафія с. 351, Спомини с. 186.
***) Павлик кілька разів підчеркує, що Зібер кинув університет і виїхав за кордон, маніфестуючи свою солідарність з Драгомановим, коли того відставили (Вперед с. 10, Павлик III с. 106). Подібно Русов в „Былому“ 1907, VI. За кордон Зібер виїхав дійсно одночасно з Драгомановим, кількома тижнями раніше (Вперед, l. c.). В 1879 р. він гостював у Драгоманова в Женеві (Павлик III с. 156-113).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

довго потім збожеволів і сам Зібер. Але мусів то бути хіба недовгий якийсь епізод його недуги, яка кінець кінцем зробили його інвалідом. Він вернувсь до Криму і доживав останні свої роки в Ялті, де й умер 1888 р.

Я не пригадую собі, щоб коли небудь щось було опубліковано про діяльність Зібера як Українця, — щоб він писав щось по українськи, або виступав як Українець [1]). Але се факт, що Зібер стояв дуже близько до старої київської громади. Правдоподібно, і формально до неї належав. Він був її оракулом в економичних питаннях [2]), котрими тодішні „громадяне“ займались мало і при нагоді жартували з теоретичних освітлень, які давав Зібер ріжним практичним питанням (між иньшим він був головою управи кооперативної крамниці, котру орґанізували „громадяне“) [3]). Безсумнівний також його великий вплив на молодше українське громадянство. Я вважаю його началоположником українського марксизму, — Зібер почав свою діяльність в сім напрямі безпосередно по виходи Марксового „Капіталу“ (пор. згадане вище свідоцтво автобіоґрафії Драгоманова), і безсумніву дуже богато зробив в сім ділі. Вже оден той факт, що між його адептами був такий визначний діяч як С. Подолинський — безсумніву найбільш послідовний, найбільш „чистий“ соціяліст сеї доби, який так богато зробив для українського соціялістичного руху, говорить дуже богато. Але цілком певно, що і в віденській громаді поч. 1872 р. [4]), і в пізнійшій цюріхській, і скрізь, де Зіберови доводилось бувати між українською молодіжю в сих роках, розбурханих враженнями паризької комуни, боротьбою марксистів і бакунинців в Інтернаціоналі і т. ин., — присутність і слово такого визначного теоретика і глибокого марксиста, як Зібер мусили мати велику вагу і значінне. Тому я дуже жалую, що у мене ще нема конкретнійших даних про його діяльність з сих років за кордоном. Зібер в нашім матеріялі стоїть на другім пляні, — на переді стоїть молодий, імпульсивний аґітатор і орґанізатор Сергій Подолинський.

Се фіґура з найбільш покривджених нашою традицією. В книгах, присвячених соціялістичному і літературному рухови сих часів ледво можна стрінути побіжні звістки про нього. Тим часом не тільки субек-

---

[1]) Короткі звістки про Зібера як члена „Громади“ в „Былому“ 1907, VI — Сводъ показаній... о государственныхъ преступленніяхъ, і примітки до нього Русова і Вовка. Десь мусять бути спомини про Зібера (і Мечникова) Др-ова, написані ним з нагоди їх смерти в 1888 р. Павлик каже, що вони застрягли в руках молодих“ (радикалів) — V с. 228, пор. 251.

[2]) В однім з листів Драгоманова 1873 р. є така порада Бучинському (с. 263): „Матеріял статистичний Рудченкови яко мога посилайте. Не він, то Зібер, або Чубинський обробить. Ви чого доброго вже маєте Чубинського „Каліндарь (sic) Югозападного Краю“. Отже Зібер з Чубинським були тоді присяжними статистиками-економистами київської громади.

[3]) Оповідав мині се Дм. В. Антонович.

[4]) Звертаю увагу, що пок. Павлик у своїм побіжнім начерку соціялістичного руху між австрійськими Українцями (Громада 1880 I с. 97) початок Галичан-соціялістів у Відні вів від 1872 р. — „знакомства з Українцями з Росії“. Він очевідно розуміє тут приїзд Зібера-Подолинського, які підтримували (Подолинський спеціяльно) близькі зносини з віденською громадою: більше про них не сказав мабуть тому, щоб не виглядало на славословіє Подолинському, що був тоді його „патроном“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тивно, як людина, яка всю себе віддала громадській роботі й згоріла в ній без останку, але й обективно — з огляду на показні результати своєї роботи, на високу репутацію молодого українського соціялістичного руху в західно-европейських соціялістичних кругах, котру здобула йому головно діяльність Подолинського, — він заслужив собі одно з найбільш почестних місць в історії нашого духового житя. Тому я постановив згромадити усе що мині удалось зібрати про сю майже незвісну нинішнім поколінням, але всякою пошанівку гідну людину, і те окруженне, з котрого вона вийшла.

Сергій Подолинський народився 1851 р.*) в сімї богатого й інтеліґентного поміщика, високого росийського урядовця і письменника Андрія Подолинського. Дід його, Іван Наумович, служив у Київі, і тут родив ся Сергіїв батько Андрій. Учив ся в місцевім, доволі звіснім в культурнім київськім житю пансіоні Ґрафа, де оден з учителів, росийський Німець Фурман розмилував його в тодішній росийській літературі. Продовжував свою освіту в ще більше славнім „благороднім пансіоні“ при петербурськім університеті, і потиху віршував, по росийськи розуміть ся, за взірцями тодійшних коріфеїв росийського письменства — Жуковского, Пушкина, Батюшкова. Раптом здобув доволі широкий розголос, надрукувавши в 1827 р., без свого імени (навіть під зміненими ініціялами) поему „Дивъ и Пери“, за котрою потім пішло ще кілька поем і дрібнійших віршів. Се ввело його в літературні круги „Пушкинської плеяди“, звязки з котрою він дуже цінив потім все житє, але скромна і пасивна вдача не дала йому здобути тут скільки небудь визначної і голосної позіції, хоча поезії його досить цінились тодішніми любителями росийського слова. Від українського житя він, очевидно, цілком відійшов, і в літературній його спадщині мині не звісно нічого, що б вказувало на якісь моральні звязки з ним сього росийського поета і урядовця.**) Прослуживши до 1831 р. в Петербурзі в почтовім департаменті і біблійнім товаристві, він того року був призначений до Одеси, помічником начальника почтового округа, і тут оженив ся в місцевій аристократичній родині предводителя дворянства кн. Кудашова. Перша дитина його рано вмерла, тим більше любови батьки перенесли на свого другого сина — одинака Сергія. Покинувши в 1859 р. службу, Андрій Подолинський переїхав до своєї батьківщини, великого і гарного маєтку в Звинигородщині, „Ярославка або Сучок“, де молодому хлощеви довелось приглянутись

*) Сю дату завдячую реґістрови санаторії для психично-хорих в Монпельє — і заходам Ф. Я. Савченка, який добув її відти для мене; вона сходить ся з низше поданою датою його брата в перших.

**) Доволі загадково виглядає тому поезійка „Старый гетьманъ“, написана 1830 р., але опубликована автором тільки перед смертю; там читають ся такі вірші:

Нѣтъ, онъ [вітер] не подкоситъ слабѣющихъ ногъ,
Украйна подниметъ на плечи
Того, кто ей цѣпи расторгнуть помогъ,
Кто другом свободной былъ Сѣчи.
Пускай одряхлѣлъ онъ отъ лѣтъ и отъ ранъ,
На лавры горятъ на сѣдинѣ,
И преданность встрѣтитъ въ народѣ Богданъ,
Какъ встрѣтитъ отецъ въ своемъ сынѣ, і т. д.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

українському житю, а з 1863 р., коли його віддано до котроїсь київської школи, батьки на зиму приїздили також до Київа. Звязки у них тут були в самім офіціознім і правім „світі“ (досить сказати, що сумнозвісний М. В. Юзефович, посилаючи до редакції „Русского Архива“ в 1872 р. автобіографичні записки Подолинського, росписав ся, що вже сорок літ з ним живе „в близьких і приятельських відносинах“). В своїх віршах про паризьку комуну й ин. старий Подолинський росписуєть ся патріотом самого офіціяльного стилю. До сучасного українського руху ставив ся явно неприхильно.*) Сучасний російський радикальний напрям в житю і в літературі теж його лякав і відпихав. Збірник його поезій, перевиданий 1860 р., був неприязно, навіть лайливо прийнятий радикальною критикою, з Добролюбовим в головах. Правда, вірші Подолинського на юбилей петербурського університету, 1869, раптом дали йому ще раз розголось і признанне, а кінцеві вірші:

Гдѣ высоко стоитъ наука,
стоитъ высоко чоловѣкъ!

були виґравіровані на юбилейній медали, автор дістав титул камергера царського двора і т. д. Але в ліберальних кругах ставились до нього непривітно, і його племінник і біоґраф з докором згадував, що редакція „В. Европи“ потім, навіть не мотивуючи, одмовила Подолинському поміщення його віршів.

Сей казьонний напрям одначе був, очевидно, більше виявом пасивности натури старого Подолинського, ніж якихось твердих переконань. Як романтичний поет пушкинської плеяди він уважав для себе обовязковою гуманність і деякий лібералізм, і син його мабуть не без підстави говорив Драгоманову, що його батьки „знають і навіть в основі поділяють його погляди“ (Спомини 187). Згаданий біоґраф-племінник (видно — більш твердий в переконаннях) не без докору писав в біоґрафії старого, що живучи в Київі задля сина, „Андрій Іванович теж до певної міри піддавсь модним тоді теоріям про полишанне повної свободи шкільній молодіжи в сфері її інтелектуального і морального розвитку. Він віддавав в роспорядженне Сергія Андріевича всякі книги і журнали, до котрих не міг ставитись обективно ще не досить твердий розум, — та батько думав, що робить йому тільки на користь. Але тим часом як батьки мріяли про якусь благородну ролю для свого одинака, біда нечутно підкрадалась до шановної родини. Сергій Андріевич, вступивши на сімнадцятім році **) на природничий факультет київського університету,

*) Його епіґрама 1862 р.:

Недавно клубъ свой завели
Здѣсь хахломаны-демагоги,
И мужика призвели
Едва-едва не въ полубоги;
Добра жъ не жди отъ нихъ мужикъ,
Тутъ па умѣ не польза края,
Одинъ обманъ весь этотъ крикъ
И скрыта цѣль совсѣмъ другая;
Но мнѣ до козней дѣла нѣтъ,
Я романтическій поэтъ.

**) Себто 1867 року — значить, скінчив київський університет 1871, і тоді ж подавсь за кордон, як ми бачили.

Мих. Драгоманов.

2 41 3ЖО

НАЦІОНАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

почав сходитись з товаришами, знов таки без контролю батьків, які ні в чім не хотіли обмежати молодика. Під впливом деяких професорів, спільного читання в товариських гуртках і того напряму, що панував у тім поколінню, С. А. Подолинський, людина слабої вдачі, нервово-вражлива і хоробливо-амбітна, захопився радикальними ідеями і пристав до табору їх представників — хоча виключно на ґрунті словесної чи друкованої пропаґанди, не спочуваючи крайній активній діяльности по основним прикметам своєї гуманної натури. Тут уже само собою зявилось провалє між ним і батьками, дуже засмученими тим, що їх син вибрав таку дорогу. Скінчивши курс кандідатом природних наук, Сергій Андрієвич, бажаючи дійсно послужити рідному народови, рішив спеціялізуватись на медичнім факультеті (sic) і стати сільським лікарем. Та його тягнула до себе тодішня Мекка росийських недоуків, Цюріх, і він вибрав ся туди в початках 1870-х рр. Там серед нашої молодіжи певного сорту панувала манія загартовувати собі душу і тіло аскетизмом, аби потім лекше було виступати „твердими борцями з житем“. Молодий Подолинський, не відстаючи від иньших в зведенню своїх особистах видатків до minimum-а, також проробляв ріскованї експеріменти, такі як проживанне по кутам сутеренів або пятих поверхів за 10 франків місячно, або щоденне частуванне себе 30-сантімовими обідами. А великі гроші, отримувані від батьків, які не жалували коштів, роздавав quasi-незаможним експльоататорам, задрапованим в тоґи високих ідеалів, але добре свідомим байки про ворону і лисицю й її науки про облесників. За рік С. А. серіозно розхорувавсь, раптом дістав гостру глухоту — в котрій компетентні лікарі вже тоді бачили першу ступінь псіхозу“.*)

Я забіг трохи наперед, використовуючи сі відомости про приватне жите С. Подолинського за браком иньших. Додам до них, що і з иньших джерел видно широкий круг його інтересів і вражливість на злобу дня. Сергій Подолинський інтересувавсь по своїй спеціяльности природничими й медичними науками, соціяльного ґіґієною, антропольоґією, з другого боку — архольоґією й історією культури, історією — особливо соціяльною, українською й всесвітньою, економичною статистикою, соціяльним і політичним рухом. Се, очевидно, змушувало його зараня шукати дуже ріжнородних знайомостей і звязків у київський громаді й по-за нею. Бачили ми згадку Драгоманова, що він познайомив ся з П-им на викладах Зібера про Маркса в однім з гуртків молодіжи. В пізнійших працях Сергія П. чують ся сліди впливів не тільки Зібера або Драгоманова, але й Антоновича і Русова, товариша П-ого по київській громаді, людини теж дуже ріжнородних інтересів, як ми вже знаємо. Та література, котру використовує Подолинський в своїх пізнійших писаннях, безсумніву, кидає й репроспективне світло на його ранійші зайнятя й інтереси.**)

---

*) С. Кіевскій, Послѣдній изъ поэтовъ Пушкинской плеяди, Рус. Вѣстникъ 1886, I. Автобіоґрафичні записки А. І. Подолинського і його поезії, не включені в останній збірник творів, — в Рус. Архиві 1872, III—IV, і Р. Старині 1885, I, тут же посмертне слово О. Миллера про нього — 1886, I.

**) От які видання цитує він в своїй студії про „Ремесла й фабрики на Україні“ (1880): Труды Кіевск. археол. съѣзда, I. Чтенія въ Истор. общ. Нестора

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так от повинні ми собі оцінити — за недостачею иньшого матеріялу, суху і відірвану звістку про виїзд молодого, двадцятьлітнього Подолинського в товаристві Зібера з листами Антоновича і Русова з Київа за кордон при кінці 1871 р.

Його тижневий побут в Відні в січні 1872 р., знайомости й звязки завязані тоді й пильно підтримувані ним потім, мали важне значінне в пізнійшім — про се буде мова. Про дальшу подорож маємо тільки уривкові звістки. З іматрікуляції в Цюриху виходить, що в першій половині року Подолинський був записаний на медицині в Парижу. В пізнійшім листі Подолинського до Маркса, що друкуєть ся в сім збірнику, Подолинський пригадує йому, що він мав нагоду познайомити ся з ним „літом 1872 року, у Енґельса, за посередництвом Лаврова.“ Отже Подолинський провів першу половину 1872 р. головно в Парижу, де почав свої медичні студії. Побував у Льондоні, де познайомив ся з Енґельсом і Марксом, і поробив, очевидно, богато иньших знайомостей. В осени вибравсь назад до Швайцарії, ще з весни записавши ся на медичний факультет у Цюріху — тодішнім найбільшім центрі росийської й української еміґрації*).

лѣтописца, I. Zbiór wiadomośći до antropol. krajowej, I—II, 1877 і 1879. Майновъ Антроп. выставка в Москвѣ, Слово, 1879. Mortillet — Rev. Scien. 1879. В. Антонович, О городахъ. Пантюхов, Санитарная топографія и статистика Кіева, 1877. Зиберъ, Ельзасскія общины, Отеч. Записки, 1878, Мысли объ отношеніи хозяйства къ праву, Слово, 1878. Энгельгартъ, Изъ деревни, Отеч. Записки 1879. М. Семевскій, Посессіонные крестьяне, В. Евр. 1878. Труды статистич. отдѣла при Черниг. губерн. зем. управѣ, I (статистично-економична студія Русова про Довжицьку волость на Черниговщині). Громадський Друг, 1878, Дзвін. Галицько-українська збірка 1878, Молот. Галицько-українська збірка 1878.

*) Ректорат Цюріхського університету, до котрого я удававсь по інформації, був ласкав подати мині витяг з актів про зайнятя Подолинського в сім університеті: Записав ся він 27. V. 1872, як звичайний слухач медицини; в рубриці попередніх студій зазначено тільки: Париж, без усяких близших дат. Протягом 3 семестрів був він записаний на такі курси:

В літнім семестрі 1872 р.: Topographische Anatomie, Prof. H. Meyer — Mikroskopisches Praktikum, Prof. H. Frey — Erste Hälfte der Experimentalphysiologie, Prof. Hermann — Spezielle Physiologie der Sinnesorgane, Prof. Hermann — Allgemeine Pathologie, Prof. Cloetta — Allgemeine Therapie und allgemeiner Teil der Arzneimittellehre und Receptierkunst mit Vorweisungen, Prof. Locher-Balber — Arbeiten im physiologischen Laboratorium, Prof. Hermann.

В зимовім семестрі 1872/3: Anatomie des Menschen, Prof. H. Meyer — Präparierübungen, Prof. H. Meyer — Zweite Hälfte der Experimentalphysiologie, Prof. Hermann — Experimentelle Pathologie, Priv. doz. Schwalbe — Praktikum der pathologischen Histologie, Prof. Eberth — Allgemeine Therapie und spezielle Heilmittellehre, Priv. doz. Goll — Spezielle Pathologie und Therapie, Prof. Biermer — Klinische Propädeutik, Prof. Biermer — Allgemeine Chirurgie, Prof. Rose.

В літнім семестрі 1873: Anatomie des Hirns und Rückenmarks, Prof. Huguenin — Spezielle pathologische Anatomie, Prof. Eberth — Demonstrationskurs mit Secirübungen, Prof. Eberth — Medizinische Klinik, Prof. Biermer — Spezielle Pathologie und Therapie, Prof. Biermer — Kurs über Syphilis, Prof. Biermer — Psychiatrische Klinik, Prof. Huguenin — Chirurgische Klinik & Poliklinik, Prof. Rose.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Про тутешню громаду маємо коротеньку звістку Бучинського, по оповіданням Подолинського. Громада зібралась тут велика — „мабуть при-

---

6 серпня 1873 р. Подолинський виписав ся з сього університету; де він докінчував студії, не знаю: ні в віденськім ні в вроцлавськім університеті, котрі я запитував, його нема між слухачами. Завважу, що звістку Павлика, що Подолинський мав подвійний докторат: фільософії і медицини (Павлик III с. 106), треба очевидно розуміти так, що за докторат фільософії тут пораховано кандидатський степень київського університета.

Як скелет будучої біографії Подолинського, яка ранійше чи пізнійше мусить бути написана, збираю отсі дати дальших років його житя: 1875 р. він жив у Відні, де видав з Терлецьким дві свої брошюри „Парова Машина“ і „Про бідність“. Літом їздив з Терлецьким до Київа з проектом видавання часописи за границею — київські громадяне тоді сього не вирішили остаточно через неприсутність Драгоманова (див. низше с. 50). З Відня їздив до Балканських країв — „обїхав значну частину південної Славянщини звертаючи увагу на соціяльні, а надто аграрні справи“, як висловлюєть ся Драгоманов; був між иньшим в Чорногорі, писав про тутешні справи в Кіевскім Телеграфі, тодішнім органі київської громади (Спомини 213 і 336).

На початку 1876 був в Вроцлаві, щоб докінчити свій докторат — 27. II відти від нього дістав листа Терлецький (Вперед 18): наміряв ся там пробути до літа. 26 травня відбулась тут його докторська промоція (відомість ректорату, за котру йому тут дякую). Про переїзд Подолинського через Львів, 7. VII н. с., мабуть до дому — Павлик II с. 52. Літом того року, мабуть у своїй лікарні він мав поміченя над епідемією дізентерії у дітей, про що оповідає в своїй книзі: „Життя і здоровья“ с. 106.

1877 рік прожив, очевидно, найбільше в Київі: сам згадує, що мало не цілий рік працював в деннім приюті для дітей робітниць в Київі (Життя с. 31) — сим пріютом завідували Українки, між иньшим дуже діяльно ним займалась В. Ів. Антоновичева. З біографії батька П-ого, писаної згаданим вище кузеном, довідуємось про пережиту Сергієм Подолинським в тім часі сердечну драму, що закінчилась доволі нещасливою женячкою. „Закоханий безнадійно (без взаимности) в одній своячці, Сергій Андрієвич з опалу, з якоїсь „ідейної“ фікції, оженив ся з иньшою, ледви знайомою йому особою, яка не підійшла йому характером, і в осени 1877 р. новоженці еміґрували за кордон, та після подорожування по Швайцарії оселились в Монпельє“. „Батьки С. А-ча були противні сій несподіваній і дивній женячці. А у нього пішли діти, непорозуміння з жінкою все зростали, здоровє погіршувалось, відносини з родиною (себто — батьками) обгострювались“, додає він до сього. Се одначе виявилось потім. Поки що Сергій П. сильно працював.

1877 року вийшла його велика аґрарна брошюра. „Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід її держати“, під іменем Липського (ст. XX 176, 16°). 1878 р. надрукована була в Женеві згадана книга: Життьа і здоровја људеј на Україні, — найбільша його праця (243 стор. 8°, на обгортці р. 1879, на титуловій сторінці 1878) — частинами надрукована також в петербурськім журналі „Дѣло“.

Очевидно, в сім часі, коли не ранійше, Подолинський дійсно оснувавсь на стало в Монпельє, де мав невелику вілю, котру назвав потім „Українським Хутором“ (Mas de l'Oukraine) — Quartier Mont Maur, Route Monferrier (Павлик III с. 358 і 382). Сею адресою позначені його листи до Маркса, з 30 березня і 8 квітня 1880 р., подані в сім збірнику. Але він взагалі не дуже держав ся хати. В своїй книжці про „Ремесла і фабрики“, виданій в 1880 він згадує, що сказане про бронзовий вік він здебільшого узяв „з торішніх лекцій G. de Mortillet в Парижському Антропольоґичному Товаристві“ (с. 12), — можливо, слухав сей курс. Літом бачимо його з жінкою в Женеві (Павлик III с. 86): на початку серпня Подолинський був у Драгоманових на селі і відти збирався їхати до Парижа (тамже с. 106). При кінці серпня він брав участь в лікарському конґресі в Монпельє — 25. VIII він читав тут свій доклад, видрукований потім осібною брошюрою: L'Etat sanitaire des populations du gouvernement de Kiew par M.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

було її в тій мірі, як убувало студентів як раз южно-руським університетам“. Завязано того року читальню, в якій було зовсім по-рівно

---

le docteur S. Podolinski — Association Française pour l'avancement des sciences. Congrès de Montpellier, 25. août 1879 (Paris, Imp. Chaix et Cie., 76 rue de Reimes), — виписка з катольогу париж. націон. бібл.

До сього часу належить статя Подолинського, Sur nihilisme en Russie, надрукована ним в Reforme, 15. IX. і 15. X. 1879 — часописи сеї не удалось досі знайти, її нема ні в паризькій національній ні в ліонській міській бібліотеці, — вона звісна тільки з викликаної нею полеміки в Revue Socialiste.

В другім листі до Маркса, 8. IV. 1880, Подолинський згадує про своє здоровле, про котре сумні відомости дійшли до Маркса: він заспокоює його, що він, як лікарь, сподіється ся ще довго бути здатним до роботи. В сім часі він дійсно богато працює: викінчив свого працю по енергетиці (надр. в Revue Socialiste з датою: Montpellier mai 1880) — про неї очевидно йде мова в його листах до Маркса; друга загальна статя — про Дарвінізм і соціялізм, вийшла в Revue Socialiste, ще перед тим, в ч. 3; надрукував свою книгу про становище українського пролетаріяту („Ремесла й хвабрики на Україні“, 1880, ст. 148); писав публіцистичні статі — в женевській часописи „Общее Дѣло“, в Revue Socialiste; ся остання, подана в сім збірнику, має ту ж дату: Montpellier, mai 1880.

Літом 1880 р. знову бачимо його в Женеві (Павлик III с. 196, місяць липень). Він виступив з проектом видавання періодичного журналу, до котрого взяв собі Павлика: 1 вереснем 1880 р. підписана програма сеї нової, періодичної громади ним, Драгомановим і Павликом. 27 жовтня Павлик приїхав до нього до Монпелье на роботу (Павлик III с. 243) і зістававсь до другої половини квітня 1881 р. Подолинський в сім часі переживав родинну крізу, то сходив ся то розходив ся з своєю жінкою, росийською соціял-революціонеркою, від сього почував себе дуже нащасливо, і се відбивалось також „на політиці“, як показано низше.

Помирившись ся з жінкою зимою 1880/1 р. П-й вибирав ся з нею на квітень 1881 р. до Алжіру, з тим щоб Павлик пожив з дітьми в Монпелье; відти хотів сам оден їхати до Женеви, до Галичини й Румунії, куди він задумував перенести виданне журналу (Павлик III с. 385—387, 392). Убийство царя окрилило еміграцію рожевими надіями, всі збирались до Росії, або близше до її границь, — П. також. Але події не оправдали сих надій, а слідом на голову Подолинського пішли одна за другою тяжкі біди: батьки, під пресією адміністрації, припинили йому присилку грошей (див. низше), вмерли йому діти (два хлопчики, Вадим і Сергій) — він опинив ся в такій біді, що мусів просити телеграфично у Драгоманова 100 фр. на похорон (Спомини с. 188), і кінець кінцем псіхично захворів, не вигісши безвихідного становища, в якім опинив ся супроти взятих на себе обовязків. 17 січня 1882 р. його відвезено до дому божевільних в Монпелье, він пробув тут до 10 лютого, коли мати, приїхавши сюди, забрала його. Згаданий кузен ставить в вину його жінці, що вона „мала необережність відставити чоловіка до лихої псіхіатричної лічниці, коли у нього почалось запаленне мозку, і там його до решти зломило убійче поводжінне з ним — поки мати, що зараз же поспішила до нього з Київа, не забрала в свою опіку“. Але, очевидно, се вже більше з сфери родинних порахунків.

З Монпелье мати відвезла хорого до Парижу, і тут зісталась при нім. Наші проби роздобути якісь відомости про його хоробу з компетентних джерел досі не вдались: паризькі лічниці відмовились професійною тайною, і нам зістаєть ся задоволити ся звісткою його кузена, що „гострий псіхоз перейшов на прогресивний параліч“, з котрого бідолаха вже не вийшов. Літом 1884 приїздив до нього до Клямер під Парижом старий Андрій Іванович, пробув з ними кілька тижнів і вернув ся назад, зіставивши свого дружину з хорим. Нарешті літом 1885 р. „за дозволом правительства“ С. II-ого перевезено до Київа, де матери його прийшлось уже разом доглядати і сина і чоловіка, що став сліпнути, перейшов операцію — і слідом помер в січні 1886 р. Коли помер Сергій, нам невідомо; 1888 р., уже по смерти Зібера, Др-в в своїх „Споминах“ згадує про Подолинського ще як про живого (с. 97). Дуже бажано дістати відомости, де і у кого зберігають ся його папери, і чи живе його дружина.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Великоросів і „Малоросів“, по сотні тих і других, слухачів університету і політехники. З Галичан Бучинський і Драгоманов називають Нагірного, Джулинського, Сливинського, з Українців Подолинського і Чернишова*), з Росиян Лобова, з котрим Бучинський потім приятелював. Був се, як я вище зазначив, дуже горячий час — боротьби комуністів, помірко-ванійших соціялистів і бакунінців. До того примішувались спеціяльні росийсько-українські теми: питання про українську самостійність, не тільки культурну, але й державну, і великоросийський соціял-революційний якобінізм, про потребу єдиного фронту против спільного ворога і відкладанне національних справ „на другий день після революції“.

На жаль, поки що ми маємо тільки дуже далекі відгомони сих дебат, головно в репліках Драгоманова — пізнійших і попередніх, даваних на ті вісти, які доносились до нього про сі дебати, в звязку з плянами заснованння росийського „Вперед“ (що почав виходити з 1 серпня 1873 р.).

Сі пляни й дебати захоплювали в свого орбіту віденських Українців, через часті приїзди цюріхців, особливо Подолинського, який скоро здобув собі вплив і авторітет („дуже чоловік охочий і симпатичний“, відзиваєть ся про нього зимою 1872/3 р. Бучинський); він носив ся з гадкою перенестись з Цюріху до Відня, щоб тут орґанізувати український і навіть — всесловянський соціялістичний центр. І львівська та иньша галицька молодіж втягалась в сі дебати — Нагірний закликав станиславців взяти участь в сих дебатах на українські національні теми і т. ин. (Буч. с. 315).

Драгоманову се не зовсім подобалось. Практичній політик, як він себе атестував — що твердо памятає, по його словам, що „поперед июля мусить бути март — значить і працювати треба і говорити про те, щоб март наступив, а потім і про июль поговоримо“, — він побоювавсь передчасного захопленння Українців теоретичними інтересами, для котрих не бачив реального ґрунту в найблизшім моменті, для якого ставив завданнєм культурно-літературну національну працю, за нею — боротьбу за політичну свободу (конституцію), і тільки за тим уже — розвязанне соціяльних проблем. Не прихильно взагалі ставивсь до закордонської, еміґрантської роботи, покладав оптимистичні надії на розвій земств, на можливости економичної й культурної роботи на ґрунті. Росийська дійсність скоро мала посміяти ся з них, але тоді Драгоманов не передчував її ґрімас, і доволі різко навіть наганяв до „постепеновщини“ своїх знайомих між молодіжю — і в листах, і потім в устних дебатах в Цюріху. Але по сих замітках я вважаю все таки найкраще процитувати сі його репліки, як майже єдиний матеріял, який позволяє судити про ті ідейні течії, в суперечці котрих варились початки українського соціялістичного руху.

„В початку того (1873) року, ще в Італії,“, — пише Драгоманов в своїй автобіоґрафії, „я получив із Цюріха**) літоґрафовану проґраму

*) Який се Чернишов (Іван? — додає Павлик), я не знаю. Може старший свояк Миколи Чернишова, одного з київської молодіжи 1870 р-х рр., який недовго, в 1880 р. був на медицині в Берні, і потім записав своє імя недовгою, але цінною роботою в українській соціольоґії (ум. 1888 р.).

**) Від Подолинського — див. Спомини с. 186.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Впереда“, а літом, по дорозі у Росію прожив місяця 1½ у Цюріху, де найшов немало своїх київських знакомих, бувших студентів, більше або меньше звязаних з редакцією „Впереда“. Цюріхські Росіяне розділялися тоді на бакуністів, або анархістів, що держалися програми Alliance Socialiste, і на лаврістів, котрих ідеї були похожі на ідеї інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціял-демократів. Мені здавалося, що обі програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціялістам найперше треба добиватись політичної волі. Само собою розуміється, що мої ідеї найдено було в Цюріху відсталими і навіть київські знакомі запевняли мене, що в Росі, за той час як мене не було (2½ року!) вспіла повстати робітницька партія, як европейські. Инчі говорили, що мужицтво, від голодних тоді самарців, готово до повстання. Впрочім один київлянин, дуже близький до редакції „Впереда“,*) раз признався мені в дружній розмові, що таки переконаний, що „перша справа у Росії буде справа констітуції, а що те, про що ми тут говоримо в Цюріху, при нас і останеться“. На мій запит, чому ж він того не каже на зборах у Лаврова і чому в „Впередѣ“ говориться иньше? — він мені відповів, що коли те сказати, то вся молодіж відпаде від „Впереда“, ніхто не захоче ні писати в нім, ні перевозити його, а з „лібералів“ партії дійства не здожиш. Розуміється, що мені усе те не подобалось, рівно як і відносини „Впереда“ до української справи.“**)

Під безпосереднім вражінням „цюріхської програми“ Драгоманів писав Бучинскому, в січні 1873 р.: „Прочитавши Герценові мемуари, поймете, чому мене не дуже то порадувала звістка про Впередъ і Лаврова. З еміґрації й її плодів ніколи багато проку не було. Виключаю Герцена, бо на те він був талант незвичайний, да й той мав успіх тільки 3—4 годи, поки був його час... І „еміґрації горні вершини“, як зве Герцен (т. є. такі люде, як Ледрю Роллен, самі Кошут і Мацціні), зараз становляться „стовпниками“, а „низи“ часто падають до краділіжу і шпіонства, коли не ожесточенного самодурства, як Нечаєв і Ко і варварства + узколобіе, котре також противне чоловікови свободному у парижській комуні, як і у кацапських „бігунах“ і скопцах. Лавров не Нечаєв і не Ельпидин. Л. чоловік чесний, знаюшій, позитивистъ, але він мало заявив политического і публіцистического таланту. Та й час не той, щоб еміграціонна література могла що зробити у Россії...

„Кажучи по совісти, печать у Россії, особенно журнали, як „В. Евр.“ і „Бесѣда“ та переводчики книг заграничної літератури роблять возможне діло — хай тільки публика переварить у животі те, що їй дають. Одна тільки часть науки стіснена дуже у Росії — це та частина культури, що дотикається религії, та ще замітний намір урізувати соціялістичну літературу... Книги ж естественно-научні, як Дарвін і т. д., як би не шла у розріз з библією, — ідуть без перепони у переводі. Самого Маркса Das Kapital переведен, — хоть цензура і воює з соціялізмом у журналах. У загалі не тільки цензура, але і самі наші соціялісти не знають, як їм буть з соціялізмом у нас, бо у Росії, як

*) Очевидно С. Подолинський.

**) „Розібрані мною в Ист. П. и Великор. демокр.“, додає Драгоманов; раніший виступ — в статі „Малоруський інтернаціоналізм“, поданій в сій книзі.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

у землі більш сельській ніж городській, соціялізм реальний мусить бути не похожий на парижський. *)

„Обернемось до „народностей“. Тут, правда, ведеться катковщина, але тепер як мокре горить, так що вона скоріш поможе повному і конечному фіаско централізму, ніж пошкодить вопросу народностей і децентралізації у Росії. Не глядючи на катковщину, нема місяця, щоб не прибавлялось лишнього журналу польського, латишського, грузинського, армянського, а тепер зявивсь у самому Петербугу і татарський журнал, і ці усі краєві журнали поможуть більш ділу народностей, ніж усякий Цюрих, бо перше діло усяким народностям підняти самим себе і свої сили і стати на свої ноги.

„Так бачите, по усім питаннєм россійським потрібна тепер наука і детальна критика дома, а не загальні фрази з Цюриха. А особливо це потрібно нам, Україні. Що нам скажуть у Цюриху? Великоруси тамошні не знають зовсім, що ми таке, — та й своїх я знаю добре. Превозгласять нам права на самостайность. На яку самостайность? Звісно, яку! Зараз цюрихці почнуть шукати приміру коло себе і укажуть на Венгрію, Чехію і т. д., а цюрихські Українці нагадують про переяславський трактат, котрого вони также мало читали, як Поляки знамениту конституцію 3 маю. Але, будьте ласкаві, приберіть мені „історичні права“ для усієї землі нашого народу од Дону, Кубани, Харьковщини, що завше були у Московщині, до Чорниг. і Полтавщини, т. е. Гетьманщини, — до Київо-Волини і Подолії, присоєдиненої од Польщі у 1793, до Холмщини і Подлясії — і доси части Царства Польського, і підведіть усі ліберальні ідеї наших українофилів під переяславський трактат з козаками (а не з поспольством) і під конституцію Січи Запорожської! Ясно, що тут треба пошукати якоїсь другої мірки, а тільки не Rechtskontinuität і не корони св. Штефана, св. Вацлава і т. д. казенних аршинів.

„Скоріш усього тут би підійшла мірка швейцарська, а ще скоріш американська. Та „царство небесне нудиться“, — а не печеться зразу заграничними прокламаціями. Швидче воно спечеться для нас у земських собраніях у Росії, ніж у типографіях у Цюриху. Добавмо, що основне діло наше, соціяльне, т. є. мужицьке, зроблено вже у 1861—64 рр. так, як тепер вже не переміниш. А у западній Україні сам уряд мусить на цьому полю бути українофильским. Наше діло — вести начате урядом діло дальше: банками, **) асоціаціями і т. д., а не журналами у Цюриху. Діло політичне наше рішиться колись у земських соборах усієї Росії. А головне наше діло — культурне і літературне. Так про це я скажу, що у Цюриху нам не напишуть ні другого Кобзаря, ні Костомарова, ні даже Робінзона Крузе не перевдуть на нашу мову, та й лексикона і граматики не напишуть. А я так думаю, що поки ми не виробимо соби лексикона і граматики, не видамо памятників нашої мови з XI віку до пісень, не напишемо історії свого народу і бібліотеки народніх наук, дотим мусимо сидити посипавши

*) Драгоманов хотів написати: французький, але зачеркнув і написав: парижський.

**) Очевидно, для селян і робітників.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

попелом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати. Для того моя рада — буть на сторожі з Цюрихом. Люди вони гарні, — та і той ведмідь, що голову розбив пустинникови, думаючи муху зогнати, був чоловік добрий". (Буч. 259—262.)

Місяць пізнійше, з приводу жалів Бучинського на теорії Лобова і цюріхських комуністів, Драгоманов, радячи йому облишити „австрійську одсталість" і більш спокійно й обєктивно ставитись до соціялістичних теорій („так чи сяк, а Славяне мужики, пролетаріят, так їм дещо з соціялізму згодилось би"), заразом висловляв свої власні думки з приводу цюріхського комунізму — котрі я подаю, проминаючи ріжні дігресії: „Коли у вас я бачу австрійську одсталость, то у наших соціялістів на парижський манер бачу теж оосталость свого роду, бо соціялізм 30—40-их років побив ще Прудон. Окрім того я вже писав вам, що французький соціялізм городський не зовсім годиться для сільської землі як Росія — бо вже і у самій Франції піднімається шар сельськодемократичний, котрий якось по своєму переставить усе питанне демократичне. А до того ростуща соціяльна наука і розум самих городських клясів наказує на другі способи розвязання соціяльного питання, ніж парижська коммуна. Та й коммуна ця була на $^1/_3$ од малости кіслороду при Напол., а на $^1/_3$ од Трошю і Ко. І наші російські демократи робляться соціялістами, а з соціялістів комуністами, а то і нечаєвцями, теж од малости кіслороду при III отдѣл., — та ще од однієї курьозної причини. Попівсько-панська реакція послідніх часів з своїм класицизмом одігнали молодіж од філологичних факультетів — од того живі сили з молодіжи ідуть найбільш у природно-научний факультет, та у медики. Там хоть не забивають голов, — хоть і не дуже розвивають. І от молоді химики, медики і т. д. починають трактувати соціяльний вопрос, — або ще й технологи, агрономи і т. д., котрі вже і своїх діл не звикли досліджувать науковом методом, бо їхні науки не чисті, а прикладні. Ну і звісно: „біда коль сапоги начнет тачать пирожник", як каже Крилов. Скорость руського ума і адміністративні інстинкти Великорусів кінчають біду. А до того додам, що й справді у Вел. Руси еманціпація крестян не блистательно пішла, та ще і фабричний пролетаріят таки єсть, — от і думають про коммуну, коли у краю, де ще і досі $^1/_3$ часть землі у одній Евр. Росії не наділена, т. є. і досі власність держави, — можна видумати свої власні варіяції соціализму". (Буч. 282—3.)

З сих Драгоманівських реплік, за браком иньшого матеріялу, приходить ся виробляти собі поняте про те, в якім напрямі йшли дебати на імпровізованій українсько-росийськиій соціялістичній конференції в Цюриху літом 1873 р. Вона безсумніву мала велике значінне в розвою соціялістичної і політичної української думки, і тому я постарався згромадити з приступного мині в сій хвилі матеріялу все, що може кинути на неї світло. Ліве крило з українського боку в нім займав Подолинський з киівськими однодумцями: не вважаючи на весь свій марксизм, він сильно забираз в бік „бунтарства", по термінольогії Драгоманова, або с-ровства, кажучи по теперішньому, являючись свого роду українським „соц.-революціонером марксистом": таким ми побачимо

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

його слідом в його закордонній роботі. Зібера ми знаємо по його працям як чистого марксиста — чи був у нього теж нахил в соціял-революційний бік, про се поки що нічого не можу сказати. Драгоманов стояв на позіції „радикальній“, посередній між соціялістичною і ліберально-радикальною (він тому протеґував сей термін „радикальний“, як побачимо) — при тім з закраскою більш інтернаціональною. З цюрихських Галичан одні держались більш національного чи навіть націоналістичного напряму — таким Драгоманов називає С. С(ливинського), иньші поступовійшого — з них у Драгоманова на довго потім зісталисъ симпатії до В. Нагірного, як „цюришанина“ і чоловіка „свого“, вже й після того як той по повороті до Львова став дуже близько до народовецького центру.

На самого Драгоманова, — хоч у своїй біоґрафичній записці (писаній 1883 р.) він обстоював своє praeterea censeo, як ми бачили, — ся цюріхська конференція зробила, очевидно, сильне вражінне. Я думаю, що від неї у нього починаєть ся нахил до ісповідання соціялізму, до котрого він перед тим ставив ся доволі індіферентно (як до справи „іюльської, а не мартівської“), і різше підчеркуванне необхідности політичного радикалізму, з котрим ми стрінемось зараз, — замісць попередньої резіґнації з політичної роботи, доки не буде підведений під неї культурно-національний апарат (пор. вище с. 25). Він закидає, або в кождім разі — значно зменьшуе свій скептицизм що до закордонної роботи, сам безпосередно по цюріхській конференції займаєть ся плянами закордонного українсько-росийського орґану — зондуе для нього ґрунт у Відні, *) і потім бентежить київську громаду своїм радикалізмом.

Але найбільш захоплений соціял-революційним рухом, настроями, плянами був таки С. Подолинський. Він носивсь з плянами орґанізації соціялістичного українського видавництва, на взірець „Вперед у“, завязував звязки, замовляв роботу — казав самому Драгоманову, котрого тоді ледве знав, писати „панегирик Шевченку“ на цюріхські вечерниці (ще перед конференцією). **) Давав під працю гроші, аванси (що правда, про се маємо тільки глухі згадки, ***) але ся роля його — фінансувателя всього перед-женевського закордонного соціялістичного руху, — та й женевського теж в значній мірі, — не підлягає сумніву). Взагалі

---

*) В автобіоґрафії він пише: „Я дуже хотів остатись у Відні і почати своє виданне на російській і українській мовах“ (с. 361). Ся фраза виглядае досить дивно, бо перед тим про такі пляни Драгоманов нічого не говорить, і хоч у листах до Бучинського він згадував про свій замір осістись на рік — два у Відні, хочби попрощавшись з київським університетом за для сього (див. вище с. 5), — але нічим не виявляв тоді заміру пуститись в закордонну політику.

**) „Якось мені дивно було писати панегирик Шевченку по заказу Серґ. Подолинського“ — лист з 7. V. 1873, Спомини с. 37. Статя ся, „дуже обкусана цензурою редактора“, вийшла потім в „Недѣлѣ“ 1874 р.

***) Напр. в однім пізнійшім листі (1884 р. до Франка, с. 58) Драгоманов, згадуючи про грошеві жертви Українців на роботу в Галичині, писав: „Навіть коли не рахувати того, що видав Подолинський — потому що він буцім то дуже богатий (це не такто було!).“ Я думаю, що се головно належить до років перед-женевських. Пор. вище (с. 18) звістку його кузена про роздаванне Сергієм Подолинським грошей (при всій тенденційности оповідання мабуть фактично вірну).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

супроти більш здержливо і скептично настроєного Д-ва П-й виявляв великий оптимизм і що до закордонних людей і що до соціял-революційних перспектив, і кінець кінцем своїм оптимизмом, своєю енергією непомітно потягав з собою і найбільших скептиків. Широкі плян соціялістичної акції в всесловянських розмірах, соціялістичної федерації в дусі „словянської секції Інтернаціоналу“ Бакуніна, які носились перед ним, вабили й Драгоманова, і він сам, може не постерігаючи, ставав їх прихильником.

В своїх Споминах, згадуючи тодішній плян Подолинського — заснувати у Відні всесловянський соціялістичний осередок („славянську читальню“)*), і жалуючи, що тодішні Українці не пішли слідами сербських радикалів, Светозара Марковича і його товаришів (що вміли, по гадці Д-ва, самостійно перетворити ідеї Герцена, Чернишевського, Бакуніна, учениками котрих були, приложити їх до обставин своєї власної землі і виробити оригінальну політичну фільософію, в котрій досить органично зілято космополітично-прогресивні тенденції з національними змаганями Сербів), Др-в писав: „С. Подолинський хоч був „впередчик“, але при тому був занадто Українець, щоб не симпатизувати таким пробам локалізования інтернаціонального соціялізму. Окрім того були в Цюріху деякі иньші Росіяне, між ними й киівляне, котрі ближче стояли до „бакуністів“, ніж до „лавристів“, і через те почасти й поділяли традиційний панславізм Бакуніна. Ось на якому ґрунті основувались цюрихсько-українські пляни впорядкування словянської взаємности у Відні“ (Спом. 219).

Се писалось уже по всіх розчарованнях і крахах, які впали на Подолинського та його пляни, і не вважаючи на всі гіркі осади, які зістались від них у Драгоманова (див. низше), — в сих словах виразно звучить відгомін тих чарів ентузіязму весни українського соціялізму, — втіленнєм котрого був С. Подолинський.

З Цюріху Драгоманови і Подолинський виїхали разом на Монахів і Відень. Подолинський їхав одначе спішнійше, бо віз в секреті великий транспорт впередівської літератури, щоб переправити її на Україну, тому розлучив ся з Драгомановим у Відні (Спом. 185). Драгоманови зістались у Відні трохи довше. Там відбувалась тоді світова вистава, де Драгоманов знаходив собі богато інтересного з сфери української і взагалі словянської етноґрафії й культури (на нього особливо сильне вражіннє зробила етноґрафічна колекція з Угорської України, взірці народньої орнаментики — „я такого богацтва не бачив ні перше ні послі“, записує він у своїх „Споминах“. А за кілька день перед виїздом, в початках серпня, вернув до Відня оден з найцікавійших і найкращих представників тодішньої молодої Галичини Остап Терлецький, з котрим Драгоманови зараз же познайомились — і просто залюбились у нім: „Він нам несказанно подобавсь, і коли б можна було судити по ньому об тім проґресі, котрий зробила Січ з часу першого нашого пробутку

---

*) Про се писав Бучинський з Відня 22. IV 1873, ще до Фльоренції: „Дуже цюрихські (Подолинський Сергій) клопочуть ся основаннєм славянської читальні у Відні, а не можуть чи не хотять с переписки спізнати, як дуже сему противні тутешні „условя“ (Спомини с. 205).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

в 1871 р., то проґрес той був би дивний. О. Т. то був цілком Европеєць по своїй науці і ідеям.“ *)

Я не буду спинятись ширше на біоґрафії сього чоловіка, який тут входить в круг мого огляду. Завдяки пок. Франкови, близькому приятелеви Остапа, ми маємо таку гарну студію про сю прекрасну людину, як рідко про кого з діячів тої доби. **) Я нагадаю тут тільки, що він був членом згаданої вище станиславівської громади, приблизно однолітком Вол. Навроцького і С. Подолинського. Скончивши в 1872 р. львівський університет по фільософичному факультету, він по рекомендації свого професора, історика Цайсберґа (який зі Львова перейшов до віденського університету), дістав місце урядника при університетській бібліотеці в Відні й перейшов туди, в надії докінчити свої історичні студії під проводом свого професора і приготовитись до академичної діяльности. Предметом спеціяльних студій він вибрав памятну Галицькій Руси Йосифинську добу і громадив матеріяли для дісертації, пестячи в собі надію стати — першим властиво — істориком Галицької України, поки весняні революційні українські бурі не розвіяли сих мрій. ***)

Але не стільки сі наукові інтереси Терлецького, скільки суголосність поглядів на галицькі справи зробила таке сильне вражінне на Драгоманова. Терлецький пережив в своїй ґімназіяльній громаді ентузіязм національного українського руху в Галичині, болюче відчув перші неудачі і з ґірким розчаруваннем дививсь на тяжкі й анемичні потуги галицької політики. Його так само як і Драгоманова вражала галицька тіснозорість, безпринціповість, плазуваннє перед офіціяльною австрійською політикою і клерикалізмом і глибока байдужість до всього, що виходило за тісні рамці галицької буденщини, — до великого соціяльного й інтелєктуального руху, який розвив ся в тодішній Европі. Подібно як Драгоманов, він був проповідником „европеїзації“ українського житя — в тім напрямі він якраз виступив у „Січи“ весною 1873 р., з приводу питання про перетвореннє товариства „з забавного на наукове“, і в своїй промові (котру пок. Франко опублікував з його посмертних па-

---

*) Спомини с. 115.

**) „Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріяли“. Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. 50, 1902; доповненнєм служать „Пять листів Остапа Терлецького“, надруковані Франком в „Альманаху Січи“; 1908. В тійже 50 книжці Записок замітки Павлика до моєї посмертної замітки про Терлецького, надрукованої в 48 т. Записок, — спеціяльно про відносини його до Драгоманова.

***) „Був би й я ученим, давав би що року по науковій роботі; та Драгоманову хотіло ся зробити з мене політика, а який з мене политик“ — так говорив покійний мині. Коли я згадав сі слова в своїй посмертній згадці, пок. Павлик, вірний сторож памяти свого славного учителя, добачив тут докір йому, котрого ні Терлецький ні я не мали на гадці, і виступив з довгою апольоґією, з котрої я, за порадою з пок. Франком, вибрав те небогате конкретне, що в ній було про відносини Терлецького до Драгоманова і надрукував в тійже книжці: вирівки з листів Терлецького, які свідчили про його велику пошану до Драгоманова, і вияснення Павлика, що Драгоманов не мав нічого спільного з тою компанією, яка поручила Терлецькому до друку віденські брошюри — навпаки Драгоманов якраз радив йому способитись до катедри українскій мови і літератури в Чернівцях (вирівки з листів першої пол. 1875 р.) На жаль, в цілости листування Терлецького з Драгомановим, котре мав під руками, Павлик не надрукував, а се було б далеко ціннійше.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

перів) зїдливо іронізував з галицької молодіжи, що вона „виплекана на твердих основах галицько-руської моральности, не потрібує ані европейського образованнѧ, ані зрозуміннѧ питань теперішньої історії. Що їй до того, що там якийсь Дарвін чи Гекель зреформували всі галузи природничих наук, що якийсь Секкі допорпав ся до критичної аналізи сонця, що якийсь Штравс зніщив до крихти всі забобони побожних церковних моралістів, що цілі армії соціялістів пруть ся на всіх кінцях Европи до радикальної переміни всіх відносин людського житя, і що все те не нині то завтра мусить відізватись і в закутках нашої богобоязливої Галичини? Аджеж ті справи ще і не зовсім рішені, а сегож від руської молодіжи годі вимагати — так каже наша опозіція — щоб вона свої сили тратила на дослідженнѐ таких маловажних річей, щоб вона, загалом сказавши, при помочи науки сама самостійно добувалась до жерела знанння і правди. Се може неморально, може нездорово, а на кождий спосіб потрібує богато роботи. А руська молодіж живе на світі не для роботи, а для відпочинку.“ *)

От на ґрунті таких поглядів склалось у Драгоманова щире порозумінне з його новим галицьким приятелем, зачіпний і відпорний союз против львівських народовських проводирів, котрих вони оба вважали „колодою“ галицького житя, та редакційного гуртка відновленої „Правди“, на котру у них обох позбірались ріжні gravamina. Терлецький скаржив ся, що редакція затримує його інформаційну статю про штунду, з клерикальних мотивів, і Драгоманов обіцяв занятись у Львові сею справою.

У Львові Драгоманов зїхав ся з Бучинським, котрий ще весною виробив плян систематичного розробленнѧ головних питань галицької політики, з тим щоб в міру виготовленнѧ такі статі друкували ся в „Правді“ і в сумі послужили підставою „політичної проґрами Галичини“. Він рахував при тім головно на свого станиславського товариша Володимира Навроцького, другого визначного представники Молодої Галичини, котрого намічувано в головні редактори „Правди“, але галицька адміністрація благорозумно забрала його зі Львова і навіть взагалі з Української Галичини, післовши на посаду до Ряшева (в осени 1872 р.). **) Без нього всі переговори Драгоманова і Бучинського з львівськими народовецькими нотаблями не мали ніякого успіху; вони збували нічим домаганнѧ, щоб „Просвіта“ і „Правда“ еманціпувались від клерикалізму, служили популяризації позитивного знанння, і т. д. Лишалось положити надію на нову, будучу інституцію, котра сама тоді виринула: якраз привезено з Полтави український капитал для заснованнѧ товариства ім. Шевченка, і з участю Драгоманова і Бучинського відбулись перші орґанізаційні наради в справі сеї нової інституції. Драгоманов

---

*) Др. О. Терлецький, ст. 20. Свою критику народовецтва Терлецький розвинув потім в статях: „Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці“, 1874 (передруковані по його смерти під заголовком: „Москвофіли і народовці в 1870-х роках“).

**) Біоґрафія його, написана Ост. Терлецьким, видрукована в I т. „Творів В. Навроцького.“ Я не буду ширше спинятись на діяльности сього чоловіка, бо вона слабше звязана з історією руху.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з українським висланцем настоювали на тім, щоб їй надано переважно літературно-наукові завдання (перед усім дослід народнього життя України), орґанізаційно забезпечено всеукраїнський характер — щоб Українці російські могли мати безпосередню участь в Товаристві, приступ до нього відкрито як найширше, і адміністрацію поставлено в можливо більшу залежність від опінії членів. В сім напрямі вироблено проєкт статуту — котрий одначе по відїзді Драгоманова львівські народовці цілком змінили, зробивши з товариства найбільш бронірована народовецьку інституцію. Се стало потім одним з предметів невпинних жалів Драгоманова на народовців, і аж двадцять літ пізнійше мині довелось справляти Товариство на ті дороги, які мались на увазі його фундаторами.

Але ставлячись так відпорно до всяких ліберальних аспірацій Українців, львівські народовці, на велике здивованнє Драгоманове, дуже прихильно споглядали на російську еміґраційну літературу. Подолинський, приїхавши до Львова кількома днями перед Драгомановим, щедрою рукою роздав тут останні випуски „Вперед у“, просив помочи в транспортуванню його до Росії — і тут до сеї справи поставились симпатично. Польські часописи також з великою похвалою відзивались про російських соціял-революціонерів, як „единих чесних Москалів“. Се давало обясненнє такого несподіваного радикалізму Галичан. „Против Москалів і соціялізм добрий“, а за Галичину не боялись. „Нас що то обходить, до наших соціялізм не пристане, бо в нас соціяльної квестії нема“, говорив Драгоманову Сушкевич — не передчуваючи всеї пізнійшої, зовсім недалекої народовецької кампанії против соціялізму.*)

З початком семестру Драгоманов був нарешті в Київі і після трьохлітнього закордонного побуту, завершеного вражінями останніх місяців, новими очима розглядав ся в тутешнім житю. Як раз повним ходом пішла та літературно-наукова українська машина, про котру він мріяв, виїздячи за кордон; виповнювались чергові національні завдання: обробленнє і виданнє памяток народнього письменства і мови, словаря, історії мови, літератури, житя соціяльно-економичного і політичного. Старша братія і молодші покоління сиділи над сею роботою. Том за томом ладились „Труди етноґрафичної експедиції“ — корпус української етноґрафії. Підготовлено перший том корпуса історичних пісень. В Київі відкрито проектований відділ російського ґеоґрафичного товариства, який пляново повів студії над народнім житем. На будучий рік мав у Київі зібратись археольоґичний конґрес, і українські наукові силі ладились дати перед світом ґенеральний перегляд всього зробленого на полі українознавства.

Драгоманов з головою кинувсь у сю роботу, котрої велика частина спала на нього (коментар до „Історичних Пісень“, корпус леґенд, ряд рефератів по порівняній літературі — не кажучи про університетську роботу, публіцистичні статі, популярну літературу, і т. д.). Але вона вже не вдоволяла його. В тій програмі, котру він два роки перед тим розвивав перед молодими Галичанами, — обединання всіх, без ріжниць напрямів, на найблизшій літературно-науковій роботі (вище с. 12), йому

*) Спомини с. 189—190.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

почала відчуватись фальш. Аполітизм і соціяльний індіферентизм української громади починав його нудити.

В його автобіографичній записці знаходимо з сього приводу кілька цікавих рядків, які я позволю собі навести: „У Київі я застав чималий рух Українців. Старші (по більшій частині учителі гімназії) чинили зерно нововідкритого Юго-зап. Отд. Геогр. Общества. Молоді, студенти збирались у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки. Та не подобалось мені у київських українофилів чимало чого. Вперше, уступчивість офіціяльному світу і залицянне до консервативних кругів, а в молодіжи навіть ворожня до „радикалів“, як тоді звали соціялістів. За тим — велика відсталість від европейських ідей наукових і політичних, і претензія рішати усі справи самим національним духом, як у московських славянофілів. На моє диво (?), студенти українського кружка, навіть більше спосібні й учені, не знали чужих мов і через те, вважаючи себе самостійними від „московської“ цівілізації, дійсно не могли стати вище неї, а ставали навіть низше російських радикалів, що теж неспосібні були черпати ідеї прямо з Европи, та все таки читали Міля, Маркса, Ласаля і т. д., хоть у російських переводах. Усе те мені здавало ся тим більше ненормальним, що, по моєму, найбільша частина національних відзнак України від Московії поясняєть ся тим, що Україна до XVIII в. була більше звязана із Західньою Европою і хоть із задержками, та все таки йшла в купі з Зах. Европою в суспільному і культурному прогресі. Пробуток у Европі до решти переконав мене, що власне европеізм, — або космополітізм, котрий не відкидає частних національних варіяцій загальних ідей і форм, — і є найкраща основа для українських автономних змагань, і що тепер усяка наукова, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті“ (с. 382).

Сі ідеї Драгоманов, як сам каже, прикладав головно до літературно-наукових питань, налягаючи на потребу порівняного методу в літературних та історичних студіях, котрими головно був зайнятий, а до політичних питань (чи „політичної аґітації“, як він висловлюєть ся) „вмішувавсь мало, будучи занятий ученою працею і справами галицькими“, — поки події не вибили його з сеї ученої колії. Одначе „при зустрічах із молодіжю „радикального“ і українського напрямку я завсігди говорив, що не розумію їх розділу, бо по обставинам України, тут плохий той українофил, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем“. Се перша, меньш виразиста, як бачимо, редакція його пізнійшого славного афоризму про обовязковий соціялізм для кождого Українця, як льоґичний вислід з реальних умов українського житя.

По інтерпретації самого Драгоманова „радикалізм“ в тодішнім київськім обиході майже відповідав „соціялізмови“, але Драгоманов і иньші, може не без умислу, користувались сим терміном, як більш широким і пластичним, ніж „громадівство-соціялізм“, котре він поставив в обовязок українству кілька літ пізнійше.

Все енерґійнійше настоював він на тім, що українство повинно діферацюватись по прикметам соціяльним і політичним і не повинно терпіти серед себе елементів реакційних або чим небудь звязаних

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з експльоатацією трудового народу. З устних оповідань „старогромадян“ знаю те збентеження і невдоволенне, котре викликали різкі виступи Драгоманова в справі „чистки“ української громади від таких елементів.

Факти дійсно вказували на неминучість розділу правих і лівих. Одним з перших діл Драгоманова по повороті на Україну була орґанізація маніфестації протесту против галицького консерватизму, втіленнєм котрого в очах Драгоманова був тодішній „батько Руси“ о. Степан Качала. Ся деклярація*), яка проголошувала обовязковими для українства „у питаннях політичних і соціяльних основи свободи і народоправства, а у питаннях культурних — свободи розуму“, була підписана 31 київськими громадянами — найбільшими йменнями. „Правда“ надруковала її тогож року, з редакційною приміткою: при всіх застереженнях вона теж заявлялась за лібералізм і поступовість — против ультрамонтанства. Але в відповідь на се наспіло зараз же нове соборне посланіє, „Українців лівобережних“, котре доволі різко відмежовувалось від попередньої декларації „правобічної України“ (як назвала київську декларацію редакція „Правди“). В імя національної солідарности вона брала в оборону від нетолеранції київських радикалів не тільки редакцію „Правди“, але й деклярацію Качали („Політика Русинів“), котра послужила безпосередньою притокою до київського виступу**). Єдиний національний фронт Великої України розривавсь самим очевидним способом і даремно було пробувати ігнорувати се. Коли одні, невдоволені космополітичною і всеросійською закраскою радикальних течій все більше відступали на позиції уединенного українства, радикальні течії все тіснійше сплітались з росийським соціял-революційним рухом***). Тому, невважаючи на всі одхрещування від сеї солідарности українських націоналістів, гасло соціялізму все тіснійше спліталось з українством всіми, хто хотів йому доїхати. І хоч серед тодішнього українського громадянства були елементи, без сумніву, далеко близші до соціял-революційного руху, ніж Д-в, але сей поворот київська громада ставила потім на рахунок Драгоманова і тих розмов, які він повів по повороті з закордону, доказуючи неминучість для Українців „іти шляхом соціяль-

---

*) Повторена в „Споминах“ с. 206.

**) Правда 1874 кн. 3.

***) В своїх „Споминах“ Драгоманов зазначає такі ґрупи серед сучасної української молодіжи. Гурток, зложений найбільше з студентів історично-фільольоґичного факультету, звав ся „словарниками“, за свою фінансовану громадою роботу коло українського словаря (кінець кінцем, після піввікої колективної роботи обробленого до друку Грінченком). Другий, більший, з иньших факультетів, звавсь чомусь „общиною“ і займав середню позицію між націоналізмом „словарників“ і соціялізмом „радикалів“. „Общинники стояли якось по середині між археольоґією і лексікоґрафією словарників і соціяльною економією радикалів і при тому не вглублялись ні в одну ні в другу.“ Проти радикалів вони були досить ворожо настроєні (а словарники ще більше); вони звали звичайно радикалів „поперечниками“, — мовляв діяметрально-противні. Тут було чимало кружкового антаґонізму, досить несвідомого, який здибаєть ся скрізь між студентськими кружками, — була й резонна доля реакції проти доктрінерства й нівеляторства рос. радикалів, „та була й велика доля необразованности, нерозуміння соціяльних справ — нерозуміння, котре теж змагалось виробити й собі своє доктрінерство, свій фанатизм“ (с. 218).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ного прямування і приєднати до українства людей соціялістичного напряму“*), — та з того виводила всі пізнїйші біди, які на українство впали.

Археольоґичний зїзд 1874 р., що дійсно випав блискучою маніфестацією наукових засобів і арґументів українства, роздразнивши ним його ворогів, пойхнув їх до нових „засобів боротьби“. Галицькі москвофіли прислужились тут непомалу своїми інформаціями про закордонні, цюріхсько-віденські звязки між українською молодіжю і соціялістичним рухом; по словам Драгоманова, редактор галицького „Слова“, головного московофільського орґану, В. Площанський, прийхавши на археольоґичний конґрес, своїми інсінуаціями, надрукованими в „Кіевлянинѣ“ дав до того привід. Масові арести соціялістів, які пішли тоді в Росії, вхопили декого з Українців і дали нагоду „кіевлянинцям“ пришити сюди українство взагалі. Зібер і Драгоманов стали головними предметами аґітації, як провідники українського соціялізму. Драгоманов пристібнений був до сього, як бачимо, досить безпідставно; він каже, що з його вступної лекції слово соціольоґія було перекручено на соціялізм, і з того виросло обвинуваченнє, що він читає свої унів. курси в соціялістичному напрямі, а до сього прикинено друге, що меньш заслужене, — що в своїх статях і працях, особливо заграничних, Драгоманов проповідує культурний і політичний сепаратизм Українців від Великоросів (навпаки, як бачили ми почасти і з наведеного, Драгоманов виступав як раз завзятим уніоністом, стягаючи тим навіть закиди деяких київських Українців, більш рішучих і послідовних в обґрунтованню самостійности українства). Весь сей „матеріял“ вкінці був в повній мірі використаний Юзефовичем для інсінуацій в урядових кругах, і се привело до призначення, в осени 1875 р., звісної комісії для розслідування українського руху і вишукання способів боротьби з ним — яка кінець кінцем привела до указу 1876 р.

Але поки вся ся робота принесла свої овочі й вони зробили свій псіхольоґичний вплив в українських та українофільських кругах, соціялістичні настрої тут дійсно наростали, себто захоплювали певну частину їх. Свою ролю в сім процесі Драгоманов охарактеризував сам вище наведеними словами. Ми побачимо й далі ще, що в своїх відносинах до соціялізму він на переставав бути витриманим постепеновцем, трактуючи його скорше як обовязковий для Українця світогляд, а не проґраму акції. Дуже інтересно було знати що небудь про позіцію Зібера — але поки що я не маю для сього нічого. Зістають ся деякі натяки що до молодших, в центрі котрих фіґурує Подолинський.

---

*) Так характеризує погляди „політиків“ один з стовпів київської громади П. Г. Житецький в своїм репроспективнім огляді її житя (в промові на Шевченківських роковинах). „Не легко розібратись, хто кого і до чого приєднав“, завважає він, „тільки ж появи сі у нашому житю почали виникати з другої половини 1873 р., коли повернув ся Драгоманов ізза кордону і почав здіймати в товаристві питання соціяльного характеру.“ Відгомони того, мовляв, пішли по ґазетах, утворили для Українців репутацію „дуалістів“, „що в одній кешені носять писання батька Тараса, а в другій Маркса“, і се привело в кінці до трьох урядових актів: заборони „К. Телеґрафа“, закритя київського відділу ґеоґрафичного товариства і указу 18 травня 1876 р. — Записки Н. т. Шевченка, 116 с. 184.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Як згадує Драгоманов в своїх пізнійших писаннях — тим часом як сам він з Відня вивіз доволі скептичні враження про Січ („котру застав в 1873 р., ще доволі „качалодушною"), так що се прохолодило його пляни заснування закордонного видавництва в Відні й погнало його до Київа [1]), — Подолинський відзивавсь дуже похвалено і надійно про Січ, як базу українського радикалізму. На археольоґичний конґрес 1874 р. приїхав з Січи Остап Терлецький, пробув досить довго на Україні, зробив тут найкраще вражінне, і сам ентузіастично настроївсь до тодішнього велико-українського руху, — власне лівійшого, соціял-революційного. Пок. Павлик цитує його „ентузіастичний" лист з падолиста того року, писаний з поворотом з України, й оцінює сю подоріж як „дійсний переворот у галицько-народовському світоґляді" [2]) — народженне щирого соціял-революційного елементу серед Ґаличан під впливом велико-українського руху. Розвиваючи пляни заграничного соціял-революційного видавництва, Подолинський висував Терлецького як найвідповіднійшого редактора, і ся кандидатура після особистої знайомости була прийнята в київських і одеських кругах з повною симпатією. Драгоманов згадує в цитованім листі (1884), що оповідання Подолинського про Січ і побут на Україні Терлецького „дуже підняли в очах киян і одеситів молодших галичан", і „ідеалізація" сих Галичан мала рішучий вплив на замір видавати „Громаду" (до Франка с. 59). Пізнійше співробітництво Подолинського і Терлецького в Відні, яке почалось зараз по сім, очевидно, зимою-весною 1875 р., позволяє доповнити сі слова у вказанім напрямі: головним аґітатором сих плянів закордонного видавництва був С. Подолинський, який висував О. Терлецького, як техничного редактора видань, і в сій справі вже зимою чи весною 1875 р. був делеґований спеціяльний орґанізаційний комітет („славний комітет 12 на Подолі", як його зве Драгоманов) [3]).

Заручившись моральною підтримкою „киян і одеситів", з свого боку даючи на се матеріяльні засоби і працю, Подолинський зимою 1874—5 р. пустивсь на сей шлях — закладати перші початки української соціял-революційної літератури.

Подробиць сього інтересного моменту маю дуже мало. [4]) Весною 1875 р., в віденській друкарні Болгарина Янка Ковачева вийшли перша українська соціял-революційна брошюра сеї серії, „Парова Машина", написана самим Подолинським. В белетристичній формі — казки про сон

---

[1]) Цитоване вище місце автобіоґрафії: „Я дуже хотів остатись у Відні і почати своє виданне на російській і українській мовах. Та приїхавши у Відень, застав молодих Галичан хоть і поступившими після 1871 р., та все таки ще мало Европейцями, і рішив їхати у Росію, тим більше що треба ж було взятися за виданне Істор. Пісень Укр. Нар. і окрім того взагалі оглянутись у Росії."

[2]) Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським, передм. с. 12.

[3]) III лист до киян, с. 5.

[4]) На жаль Павлик, який тоді так близько стояв до Подолинського, в цитованім огляді збув сю віденську роботу короткою фразою: „Того самого, 1875 року світлі українські соціялісти з Росії заложили і видали в Відні, — де, також тільки через знакомство з Українцями з Росії, були галичане-соціялісти вже від 1872 р., — перші соціялістичні книжки на українській мові: „Парова Машина", „Про бідність", і „Правда", і звернули увагу на львівську українську молодіж". (Громада 1880—1 с. 97).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

покаліченого паровою молотилкою робітника, котрому під впливом нервового потрясення, спричиненого сею фізичною катастрофою снять ся нові кращі порядки в його селі, — подають ся перші понятя про експльоатацію робітництва капіталом, необхідність соціяльної революції для уреґулювання праці й продукції і принціпи їх орґанізації. Поки здійснить ся мій плян видання сеї соціял-революційної літератури, позволю собі навести деякі вирівки з сеї першої ластівки українського соціяль-революціонерства.*) Се оповіданне Остапа, молодшого брата покаліченого Андрія: він оповідає Андрієви в сні, що сталось після його каліцтва (пригода ся датуєть ся в брошюрі серпнем 1874 р. — що мабуть дає час її написання, а порядки оповідають ся такі, які сталисъ на очах його молодшого брата Остапа):

„Було то давно, як я був ще малим, то були у нас на Україні ті самі погані порядки, що ти і сам дуже добре знаеш. Кажуть люде, ніби то ще раньше, за панщини, було ще гірше, та я вже того не запамятаю. Та не добре було людем жити і за моеї памяти. Землі в людей було дуже мало, бо більш як три четверти усього ґрунту належало до панів та до казни; а податки платили люде майже самі, бо пани не платили подушного і іньших податків. Уся вага лежала на простих людех. Усі дармоїди, котрих було стілько, що і не перелічиш, усі жили та бенкетовали з нашого пота та з нашої крові. Самісіньких жидів було стільки в кожному місті, а опісля і в кожному селі, що не можна було плюнути на землю, щоб не попасти жидови на бороду. І усе те нічого не робило, усе те ссало нашу кров і багатіло з нашого горя.

„Понастроювали жиди та німці кілько ста цукерень (сахарних заводів) та іньших фабрик на Украіні і заманювали до них наших парубків та дівчат горівкою, музикою та срамним житям і, виссавши з них найлутші сили пускали їх назад у села слабих спрацёваних, ні на що не пригодних.

„Понакупляли пани машини і коло них мусіли робити ми самі і діти наші як ті сиві воли, щоб мати чим уплатити усі податки і збитись на усе те здирство, котрим обкладали нас і цар з своїми чиновниками і земство з своїми виборними з панів та купців. Того трошки ґрунту, що дали нам після „волі“ за двійну та за трійну ціну єго вартости, зовсім вже не ставало для нашого житя. Бо людей наплодилось богато, а ґрунт остався той самий і дійшло діло до того, що в иньших селах не було вже і по пів десятини ґрунту на чоловіка.

„Чим далі, тим ставало гірше. Пани з жидами зговорювались кілько платити людем за роботу. Чиновники і усе начальство було на откупі у панів та жидів і хто з людей тільки пальцем поворухне напроти пана або жида або хоч слово вимовить против тої гіркої неправди, від котрої стогнав увесь простий нарід, то зараз на того чоловіка кажуть, що він бунтовщик, гайдамака і беруть єго у стан і везуть до губернії, і мусить він цілий рік сидіти у тюрмі за одно слово, а як коли, то у кайданах іти до Сібіру, у каторжну роботу.

---

*) Користуюсь примірником віденської університетсьої бібліотеки, де я знайшов сю брошюру нерозрізаною, з помітою: „дарунок поліції“, Gesch(enk) d. Poliz(ei) 1877, — очевидно по тодішній конфіскаті брошюр.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„І так то було довго, — дуже довго. Стогнав нарід, нишком де хто говорив, що це не по правді діється, та усяк боявся вимовити слово голосно, бо кожному страшно було за єго хоч і гірке житя. Ще до того наші дюде дуже довго надіялись на царя. Вони усе вірили, ще як підростуть діти, як побачить цар, що вони не мають ґрунту, то він їм одріже землі від панів, хоч стілько, як він дав батькам. Так жили люде тою дурною надією і мовчки терпіли своє горе.

„Та усьому буває конець. Довго терпіла Україна, дуже довго, богато більше як треба. Та зрешту і її урвалось терпіння. Настало щось чудне між нашими людьми. Що року то бунтують люде, хоч не в тім селі то в другім. Раз бунтують ся за землю, другий раз бунтують ся через дуже тяжкі податки, знов другий раз за рекрутську повинность. Та що з тих бунтів? — Наженуть москалів, заберуть людей, звяжуть їх, закують у кайдани, та і поведуть до губернії у Київ, чи в Херсон чи в Полтаву. А там цілий рік, коли не два і не три держать людей по казаматах, поки поведуть до суду. А на суді? Оден брехунець, то б то прокурор,*) каже, що треба їх післати до Сібіру у каторжну роботу на дванацять років, а другий брехунець, то б то адвокат, що повинен устоювати за людей, знов каже як на сміх, що це дуже несправедливо, що буде з їх і десяти років. Аж слухати сумно як ті брехуни знущаються з людей. І розбійники вони, і гайдамаки і кровопивці, кричить прокурор, а адвокат також пристає до єго і каже, що мужики розбійники, гайдамаки, і кровопивці; тілько додає він, вони через то такі, що дурні, неосвічені. Хіба він не знає луже добре, що прості люде неосвічені через те, що не мають коли вчитись роблячи до крівавого поту на панів, на жидів, на чиновників та иньшу сіртучну сволоч. А суд слухає їх і присуджує людей неповинних не на десять років і не на дванацять, а на одинацять і брехунці розходяться радіючи і кожен з них кричить та здіймається: „А все ж вийшло не по єго, все ж мої слова мали силу хоч на оден рік кари“. А люде в кайданах ідуть до Сібіру і тілько про них і чули.

„Що року то більше бунтують люде на Україні. Що року то більше ллється мужицької української крові, що року то більше наших братів гніє по казаматах, та по казених заводах.

„Тай не тільки по селах люде бунтують. І по містах і по жидівських та німецьких цукернях (сахарнях) та иньших фабриках щось не спокійно. І там люде порозуміли, якій неправді вони себе запродали. Вже і в військо, поміж москалів, починає вкрадатись та думка, що москаль рідний брат простому чоловікови, селянови, робітникови, що москаль повинен іти поруч з простими людьми, а не проти своїх батьків та братів.

„От таке то діялось на нашій Україні, як колись ми почули, що вже швидко настане слушний час, настане те время, де прості люде дадуть росчот панам та жидам та чиновникам. Люде скажуть до їх: Ви мали силу і ви робили не по правді. Ви жили у богацтві, а прості

---

*) Всі розстрілені слова надруковані розстріленим друком в оригіналі. Задержано її правопись, тільки проставлено і, котрого в тій друкарні, очевидно, не було

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

люде трохи не помирали з голоду. Ви тільки і знали що боком лежати, а люде робили на вас від раннёго утра до пізного вечера, а як де, то і від пізного вечера до раннёго утра. Ми довго терпіли. Тепер годі. Не треба нам панів, не треба нам жидів, не треба нам чиновників. Ми колись були вільними козаками і знов будемо вільними і вже нікому не дамося в руки.

„Такі слова ходили від одного чоловіка до другого, від села до села, по всій Україні. І не тільки по Україні а також і по Великороссії і по інших землях.

„Тілько доки люде говорили та нічого не робили, щоб сповнити своє слово, то усе ішло по старому, та ще стало гірше, бо пани та начальники злякавшись надіялись жерстокостью задавити вільний народний дух.

„Треба було людям зговоритись, щоб піднятись усім заразом. Треба було комусь показати початок як добувати волі. Цей початок вийшов з туда, зкуда і перше в старовину виходив вільний рух українського народа: з Подніпрівья. Подніпровці не забули ще житя славних Запорожців, не забули вони і не меньше славних та нещасних гайдамаків, згадали вони за старого батька Максима Залізняка.

„І знов проявились на Україні гайдамаки. Тілько вже це були не ті гайдамаки, що перше. Ніхто не міг казати на цих нових гайдамаків, що вони злодії та розбійники. Тепер у гайдамаки люде ішли цілими селами. Вони не хова́лись, а виходили на вигон на громадський схід і казали:

„Годі нам терпіти цю неправду. Не треба нам панів та жидів та чиновників. Земля уся — наша, громадська, бо наша громада на неї працює і обливає її своїм потом. Не треба нам начальства, бо воно раз у раз держить руку панам та жидам, та забирає нас та гонить до Сібіру.

„Так само як селяне почали робити і робітники по заводах. Вони зібрались коло фабрик і сказали: „Фабрики наші, бо м и на їх ложили свою кров і своє здоровя. Відберем же їх в жидів та в німців та будемо управлятись самі через наших виборних людей“.

„Так сказали наші люде, так сказали українські селяне, як дійшли вони свого розуму. Та сказати ще не єсть робити. Начальство мало військо і богато потекло нашої крові — аж вода в річках почервоніла — поки сталося по нашому. Ну та за це байдуже. Г р о м а д а — в е л и к и й ч о л о в і к і повсігда має за собою силу. А на цей раз громада була велика — увесь український нарід піднявся як один чоловік.

„Зразу москалі побивали богато наших людей; ми мусили ховатись по лісах та по очеретах а хати наші і хліб свій палили самі, щоб москалі не мали ніякої поживи. Тілько швидко москали урозуміли, що нічого не подіють з усім народом. Бо битись з народом, з усіма простими людьми теж саме, як кажуть у казці, битись з тим чародійним змієм, у котрого замість одної відрубаної голови зараз виростають дві другі.

„Та зрешту москалі порозуміли, що вони самі з народу, що вони самі прості люде, а не пани які, і що не добре їм іти напроти своїх рідних батьків та братів. І почалось тут невидане діло. Москалі ці-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лими громадами почали тікати з війска. Тікаючи вони ховались в наших людей і вже устоювали за нас. Під кінець діла москалі де в котрих містах зовсім не схотіли бити людей, та перевязали своїх офіцерів та иньших начальників а сами поросходились по своїх селах. Тоді вже стала інша річ. Нарід почув свою силу. По селах вже мало було війска, пани, жиди та чиновники усі поутікали в міста. Тоді люде повиходили з лісів та очеретів, зібрали ся у великі громади, построїлися як москалі у полки і назвали ті полки козацькими, як було у старовину. Так то знов появились на Україні вільні козаки. Був тут полк Черкаський і Чигиринський і Миргородський і інші. Поки міста ще були в руках у ворогів, то люде не росходились і не спочивали. Одно по одному усі міста перейшли до нас. Декотрі ми мусіли брати силою, косами та піками проти пушок та рушниць і богато там полягло нашого брата поки справились. За те більша часть міст здалася нам по добрій волі, бо міщане і робітники усюди стояли за нас. Хто нам противився, з тим ми бились, хто давався сам у наші руки, того ми миловали, хоч би він і був найлютійший наш ворог. Тільки панів та жидів та чиновників ми не змогли терпіти поміж собою, бо від них іде усе лихо. Богато їх ми постріляли у войні. Тілько не за тим ми бунтовались, щоб розбійничати, а за тим щоб добувати нашу волю та нашу правду. То ж і зробили ми так: дали їм часу оден тиждень, щоб вони усі виїхали з України, щоб не осталось у нас ані пана ані жида ані чиновника. У той час залізниці були вже в наших руках, бо механіки і иньши робітники на залізницях швидко до нас пристали. Та щож ти думаєш, Андрію, сказав Остап і засміявся, мусіли ми цілий тиждень що години пускати поїзди, поки вивезли усіх жидів та панів, такого наплодилось цеї дряні на нашій Україні. Найбільш ми їх вивезли до Німеччини, бо в Россиї кацапи забунтовали швидко після нашого і прохали, щоб ми не везли до їх своїх панів, бо в їх єсть і своїх доволі. Чув я, що у Німеччині нашим панам та жидам було дуже недобре, що мусіли вони потом заробляти хліб свій і добре спізнали на своїй шкірі як під ними жилося українському народови.

„Як ми управились з своїми ворогами, то вже не мали кого боятись, бо кацапи швидко покончили і з своїми, а в Німеччині панам та іншому начальству було не до нас, бо і в них прості люде почали бунтуватись.

„Тоді нам треба було розсудити, як нам устроїти своє житя без панів і без начальства. Люде зібрались усі по волостях та почали розмовляти.

„Перше діло зачалось за землю. Декотрі розумні люде зразу сказали: „Громада своєю кровю добула землю від панів, до громади ця земля і належить“. Інші казали, щоб розділити усю землю між хозяїнами. На то перші відказали, що розділяти не добре, бо як розділять землю, то швидко знов будуть богаті люде і бідні і не оглянесся, як знов заведуться з тих богатих хозяїнів пани. Знов казали розумні люде, що як розділять землю, то треба зоставити якісь податки на людях, щоб було чим піддержувати школи, больниці

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

та иньші громадські справи. Коли ж уся панська та казенна земля буде належати до громади, то людям не треба буде платити ані копійки ніяких податків, бо усе буде робитись з доходів з громадського грунту. Ще казали вони, що як поділять землю, то не можна буде зробити гарного великого громадського господарства, не можна буде користуватись машинами і не буде куди дівати усе панське хозяйство. Коли ж оставлять землю за громадою, то буде богато ліпше, бо половину праці будуть робити за людей парові молотилки та сінокоски та иньші машини, котрих кождий хозяїн сам для свого малого хозяйства заводити немає с чого.

„Здавшись на ці розумні слова, громади майже не по всіх волостях, по усій Україні порішили: панської та казенної землі не розділяти, а оставити нераздільно громадською. Так і зробили люде і через то дожили до щастя, сказав Остап, бо тепер ми живем дуже добре“.

„Як же ви тепер живете, що не маєте ніякого начальства, спитавсь Андрій, хіба не має ані станового ані ісправника ані губернатора; хіба вже не беруть людей у москалі“?

„Нічого того не має, відказав Остап, ми тепер самі вибераєм виборних повітових і волосних і вони справляють деякі повседенні діла, а як буває що важнійше, то збірається уся громада. Москалів нам не треба, бо в нас кожний чоловік вільний козак і обучається з малечку стріляти і на коні їздити і всім тим військовим муштрам. Станових нам не треба, бо в нас тепер немає ні злодіїв, ні конокрадів, бо кожний має усього доволі у своїй громаді і йому богато спокійнійше робити дома, ніж таскати ся по лісах та красти. Коли случить ся яка бійка між парубками або що, як то з рідка ще буває між нами, тоді розсуджує людей громада“.

„Де ж ви берете тих волосних та повітових виборних, як ти кажеш, щоб вони були розумні та чесні, а не такі дурні та злодіюваті, як звичайно бувають наші волосні“, спитав знов Андрій.

„Та вибираєм з поміж себе, казав Остап. З того часу, як ми знівечили та прогнали панів та начальство, ми поставили собі, щоб у кожному селі була гарна школа і щоб всі діти, хлопці і дівчата, мусіли ходити до школи. По усіх повітових городах ми поробили гімназії, а по губерських університети. Хто хоче з наших дітей, то може дурно вчитись і в гімназії і в університеті. Тілько він не повинен забувати, що він такий же простий козак (бо тепер ми знов зовемось усі козаками), як і усі другі; він не може стати паном, бо панів у нас немає, і вернувшись до дому він мусить робити усю чорну роботу на громадському полі так, як і усякий другий. Ось дивись, Андрію, цей молодий парубок, що сидить рядом з тобою, він був і в гімназії і в університеті, а як ти бачив, він кидав снопи на машину не гірше, як і иньші. Після вечері він мабуть піде до дому та почне таке викладати по своїх книжках та ріжних инструментах, чого нам с тобою й до віку не урозуміти.

„Та і треба правду сказати, що тепер чорна робота далеко не така тяжка, як була колись. Більшу часть праці робить за нас машина

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і у саму горячу пору чоловікови не приходить ся робити більш ніж вісім годин у день, а зимою то не більше як чотири, а як часом то він буває зовсім волен".

„Як же ви розділяєте урожай з громадської землі, спитав Андрій, і що сталось з тими шматочками грунту, що вже мали наші батьки?

„Як хто схотів задержати свою, то і задержав її, відказав Остап, тілько найбільш хозяїнів віддали свій грунт до громади кажучи, що там він дає більше користи. А розділяєм ми урожай громадський як ось бачиш: Хоч ми живемо богато ліпше як перше, то все ж ми не забуваєм, що ми прості люде і що дурна панська роскіш нам не потрібна. Землі ми маємо тепер до волі та і земля на Україні гарна і при добрім хозяйстві, як у нас тепер, дає дуже богаті урожаї. Дивись Андрію, у нас на громадськім току мабуть у десять разів більше стирт хліба ніж бувало колись у пана. З цим хлібом ми робимо так: одну часть розбирають хозяїни на стільки, скільки кожному треба. Котрий має більшу сімью, бере більш, котрий має меньшу, бере меньше, та усякий бере стільки, щоб йому стало хліба до другого року. Другу часть урожая ми ссипаєм у громадський амбар (шпіхлір) на посів, та на случай неурожая. Увесь же остатній хліб ми відсилаєм за границю або веземо до міста і вимінюєм у містових громад на все те, що нам потрібно, чи на одежу чи на чоботи, чи на що інше. Або знов міняємо на ліс, та на камінь і на залізо для будовання, коли громада не має свого ліса, як то жаль сказати, найбільш буває на Україні і досі, хоч ми багато лісів насадили на тих містах, де пани та жиди повирубували старі ліси для цукерень.

„От добре нагадав міні за цукерні, сказав Андрій, як же ви зробили з ними, кому тепер вони належать, коли нема ні панів ні жидів".

„З цукернями та з іншими заводами зробили так само як і з грунтом. Вони тепер громадські, то есть належать до громад (артелей) тих робітників, що на них працюють. Робітники вибирають таки з своїх, котрий розумніший або більше вчив ся, за дирехтора і слухають его доки сами хотять. Як він їм не сподобаєть ся, то вибирають іншого. Увесь сахар (цукор) або другий товар, що виробляють на фабриці, належить до громади робітників і вона робить з тим товаром так ак ми з хлібом — вимінює на усе що потрібно людям і розділяє між ними".

„Як же то робить ся, що ніхто з тих виборних та з тих директорів нічого не краде? спитав ся знов Андрій, це міні в дивовижу".

„А на що йому красти, засміяв ся Остап: хіба він зїсть сто мішків пшениці або сто голов сахару (цукру). Ніхто йому нічого не дасть за них, бо усі люде мають своє по своїх громадах, а як би він случаєм і продав їх куда за границю, то щож пічне робити с тими грішми? Землі він не купить, бо земля громадська і не продаеться, фабрики не збудує, бо не найде ні одного чоловіка, щоб пішов робити до чужого за гроші, бо кожний тепер робить тільки на себе у своїй громаді. Оттак то люде стали чесні, бо вже не мають ніякої користи бути злодіями, додав Остап і знов засміяв ся".

Брошюра вийшла анонімно, автором її Подолинський названий в інформаціях поданих українськими соціялістами (мабуть таки Подолин-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ським самим) для історії соціялізму Мальона, де сею брошюрою відкриваєть ся бібліографії соціялістичної української літератури.*) Випущено її весною або з початком літа 1875 року. Драгоманов в історії своєї закордонної роботи (в III листі до Киян, с. 20) згадує, як він приїхавши на вакаціях до Львова (в липні або поч. серпня) стрів ся там з С. Подолинським і О. Терлецьким, що приїхали туди з Відня і привезли „Парову машину“, котрої перед виїздом Драгоманова з Київа „громада ще не бачила“. Подолинський і Терлецький з тою брошюрою поїхали до Київа, договорювати со в справі видавання заграничного журналу („про приготований журнал“, як висловлюєть ся Драгоманов), з згаданим київським орґанізаційним комітетом, „з поводу котрого комітет переписувавсь з Терлецьким“. У Львові ж, при повороті Драгоманова до Київа, „Парова Машина“ стала предметом інтересної дискусії, до котрої я повернусь слідом, а тепер докінчу історичний перегляд віденського видавництва Подолинського—Терлецького.

Після „Парової машини“ вийшла друга брошюра Подолинського „Про бідность. Розмова перша“ — пізнійше „очищена“ Драгомановим і випущена в кількох виданнях. Змістом своїм вона властиво попережала „Парову машину“, з котрою тісно звязана ідеєю. Робітники на сахрні оповідають про бідність селянства і визиск його капіталістами — Жидами і Німцями; освічений робітник-селянин, бувший учитель, в приступній формі викладає поняте додаткової вартости і, перепинений приходом Ляха-приказчика, обіцяє другим разом розповісти, як завести иньші порядки, відібравши землю від панів для громад сільських, а усі заводи для громад робітників. За сим Подолинський ладив третю брошюру „Про хліборобство“, але поки вона поспіла, третьою вийшла, тогож 1875 р., перерібка російської „Хитрої Механики“ — популяризації Лясалевого викладу системи посередніх податків і взагалі фіскального визиску; вона була випущена під назвою „Правда“.

За нею мала піти така ж перерібка з російської революційної брошюри „Казка про чотирьох братів (Франко знайшов її переклад між паперами Терлецького).**) Але непорозуміння, які вийшли з впередівцями з приводу перерібки „Хитрої Механики“, мабуть відбили охоту до дальших публікацій такого роду. „Хитра Механика“ була приладжена до українських обставин, статистичні дати замінені українськими, і постилізовано її відповідно — між иньшим пущено кілька слів на адресу „Жидів“-експльоататорів. Се викликало невдоволенне серед „впередівців“ за такий

*) Тут читаємо (с. 1226): La machine à vapeur, conte. Vienne 1875 (epuisé) . . . œuvre de Podolinski en français. Се, можливо, треба розуміти так, що Подолинський написав її по французьки, а потім її перекладено на українське. Франко в статі про Терлецького згадує, що в паперах Терлецького він знайшов початок українського тексту, писаного його рукою, і з того здогадуєть ся, що Остап перекладав сю брошюру. Але мова її не „галицька“, отже коли Остап перекладав її, то мусіла бути сильно справлена. В авторстві ж Подолинського не можна сумніватись: пор. низше (с. 45) слова Драгоманова про своє вражінне, коли Подолинський вперше читав перед ним сю брошюру у Львові в 1875 р.: „Видно було, що він був її автор;“ при иньшій нагоді він просто каже про Подолинського як її автора.

**) Про „занапащенне“ вже приготовленого тексту сеї брошюри згадував потім з докором Драгоманов (Павлик II с. 303), з чого виводжу, що не його veto перебило сю публікацію.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

антисемитізм, і пропозіцію видати иньший переклад, більш точний і свобідний від такої „жидофобії“ *).

Про се пішли доволі довгі переговори, котрі до нічого не привели, тільки наробили у обох сторін квасу. А тим часом четвертою брошюрою пішов оріґінальний твір — цікавий тим, що виходив уже не від „молодших“ Українців, як Подолинський, а від „українофіла 1860-х рр.“, як його характеризував сам Драгоманов, — заразом видного представника нового соціял-революційного руху, одеського провідника Фелікса Волховського: „Правдиве слово хліборoба до своїх земляків“.

По словам Драгоманова (Истор. Польша), брошюра була написана на початку 1874 р. і дана автором для надрукування одному полудневому „русскому“ гуртку, але зісталась ненадрукованою. Драгоманов наводив се як оден фактів неуміння великоруських соц.-революціонерів стати на інтернаціональний, всеросийський ґрунт, — що аж українські соціялисти видали сей твір одного з найвизначнійших героїв росийської революції. **) Заразом одначе дуже підчеркував, що хоч брошюра вийшла в Відні в 1876 р. підчас його побуту там — в березні або в перших днях квітня 1876 р., але він до неї був зовсім не причетний: брошюру прислано Терлецькому до Відня „з Одеси через Київ“, „помимо мене“. Драгоманов побачив її тільки в останній коректурі і звернув увагу Терлецького на небезпечні, по його гадці, місця, які можуть накликати на брошюру конфіскату; але Терлецький відповів, що він не має права нічого викидати з тексту, і думає, що брошюра пройде й так. Заслуга чи провина видання сеї брошюри таким чином зістаєть ся вповні за Подолинським — Терлецьким. Драгоманов оцінював її дуже неприхильно.

Але „хлопомансько-біблейська старомодність“ чи „біблійно-шевченківський“ характер брошюри, котрі так зневажливо підчеркував Драгоманов, власне надають їй велику вагу в історичній перспективі, безпосередно звязуючи новий соціял-революційний курс Подолинського і товаришів з Шевченком, з українським народництвом часів емансіпації (часів „Основи“, уживаючи літературної дати), усім — особою автора, манерою, добором матеріялу, його освітленнем.

Мова брошюри держана стильом старих Квітчиних „Листів до земляків“ — тільки що в напрямі зовсім протилежнім.

Автор виступає проти „земляків“, які з приводу всяких соціяльних і економичних абсурдів, котрі він коротенько ілюструє на початку, „казатимуть, як мій кум Охрим Джигир: „Куди нам із своїм дурним

---

*) Драгоманов в „Истор. Польщі“ згадує, що він іще 1874 р. бачив в Петербурзі рукопись українського перекладу сеї брошюри, — „після справлення що до мови одним „українофилом“, що ставився скептично до задуманого тоді „ходження в нарід“, але вважав для себе обовязком помогти ділу, в кождім разі щиро розпочатому“. Сей переклад був пересланий до Льондону для видання, але так він його і не дочекав ся „ні від старої, ні від нової редакції „Вперед“, котрого друкарня, підтримувана між иньшими й грошима з України, видала стільки росийських книжок“, додає Д-в з докором. Не знати, чи не сей переклад пропонувала тепер редакція „Вперед“ віденцям?

**) Він був суджений, але оправданий в процесі Нечаєва (1871), в процесі 193-х (1877) засуджений на заслання в Сибир, утік відти 1890 р. і стає головним стовпом льондонської групи „Free Russia“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

розумом міркувати? Тяжко на світі жити, що про се й казати, та мабуть таке воно від Господа праведного. Пани та царь многомилостивий розумнійші за нас дурних, вони вигадають, як нам допомогти!“

На сі метикування оповідає він Гребінчину байку про настановленне вовка старостою у овець, та робить з сеї нагоди енергійну атаку на Гетьманщину, від котрої веде свій нинішній лад України („Ще за козаччини, як були у нас свої гетьмани, то вони з другою старшиною сиділи на шиї у простих козаків, бо ті гетьмани та полковники тільки що говорили по нашому, а були такі самі пани, як і другі всякі. Та що про се казати? адже ж вони, а ніхто иньший, Ляхам нас запродували, а як виссали кров і піт, то зовсім подарували нас Ляхам і моськовському цареви“). Згадує про кріпацтво, заведене Катериною і роздарованне запорозьких земель (тут по дорозі — ідея земельного фонду). Далі короткі, але влучні притоки до темних сторін емансіпації селян: зіставленне за панами львиної долі селянських ґрунтів, високий викуп, і всякі неправди і прикрости селянству, включно до акцизу на горілку. Коротко, але досить яскраво, часто шевченківськими словами малюеть ся сучасне „пекло“ України, і кількома рисами начеркують ся „порядки иньші“, котрі треба завести, поскидавши царські й панські:

„Треба нам царя і усіх панів, котрі не захотять бути з нами рівними: робити як і ми, — треба їх послати до чортів у болото, нехай там своїх родичів рогатих возять. За тим кожне село і кожне місто буде всі діла рішати громадою, на раді, і ніякого начальства над собою не знатиме. Як що треба буде зробити яке громадське діло, то виберемо на той час певного чоловіка, — але ж він буде не начальник, а вірник наш: не він нам приказуватиме, а ми йому. Якже буде таке діло, що одному селу або місту не під силу — що воно до усього краю стосуеть ся, як наприклад залізна дорога, — то знов таки кожне село вибере певного чоловіка: сі люде зїдуть ся в одно місце, та й вигадають, як діло лучче зробити, а потім кожне село поміркуе над тими вигадками, і як згодять ся — то добре, а як ні — знов придумають, щоб усі згодили ся.

„Щоб одно село не було богатійш за другі, треба щоб кожне село добре полічило та поміряло свою землю, людей і худобу. Ото ж певні люде, ті громадські вірники зведуть до купи ту лічбу і так розпорядкують, щоб усім добре було жити, і щоб нікому не було кривди.

„Ще треба буде нам за просвіту потурбуватись. Тепер пани на нашу нещасну трудову копійку заводять собі всякі школи, вчать своїх дітей всяких хитрощів, а нас зоставляють в темноті, щоб ми нічого не розуміли і до правди не додумались. Нам не потрібно панських шкіл, де навчають і того що треба, і того що не треба. Нам треба, щоб у школах на добро наставляли, щоб бути чесними та вміти робити коло землі і всякі машини.

„Далі, треба матір нашу землю шанувати, істинно як матір: не продавати і не купувати, а щоб була вона громадська, всіх однаково годувала. Тоді тільки не буде богатих, а будуть одні заможні. Тепер тим то і богаті е і бідні, ще у одного більше землі, у другого меньше, а у інчого і зовсім нічого нема: тим то багатир нічого не робить,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

а примушує матір свою землю одного себе годувати, та все що вона оддала б рівно другим своїм дітям, він забирає та й продає і купує собі всякі витребеньки, купує і чужу волю, бо робить з братів своїх наймитів.

„Так саме і по городах та містах. І тут мати земля повинна бути для всіх, людська. І всі будинки, що на тій землі — вони повинні бути для всеї міської громади, щоб кожен жив у своїй хаті, а не булоб, як тепер, що один хозяін, а другий комірник, в сусідах живе.“ *)

Драгоманов в пізнійших писаннях різко відмежовував ся від сеї соціял-революційної літератури, котру для короткости можна назвати віденською, — в відріжненне від женевської, що виходила потім під його рукою, — і дуже суворо її оцінював. От що писав він в 1887 р. про се до польської часописи Przegląd Społeczny, з приводу статі, яка називала його участником сих видань **):

„Я не мав ніякої участи в цій справі, як по причинам особистим: тільки остатня брошюра (Правдиве Слово, 1876) вийшла при моїй присутности в Відні, — так і по прінціпіяльним. Названі брошюри написані були в духу (як думаю) не стільки новішого европейського соціялізму, скільки т. зв. „українофільської хлопоманії“ 60-х років і великоруського „народничества“ 70-х років, т. є. напрямків, по моїм думкам, досить односторонніх і повних патріотичних ілюзій про краєвий „простий“ народ. Я вважав користною для Австрійської Руси позичку українсько-росийського хлопоманьско-народницького руху тільки з боку його горячої любови до „простого“ народу, а не з боку його ідей, — замість котрих я вважав більш одповідним для нашої України, а надто для конституційної Австрійської Руси, ідеї всестороннього европейського радикально-поступового руху: культурного, політичного, соціяльного й економичного. Коли я вважав потрібним наляги на рух соціяльно-економичний, то не инакше як в звязку з рухом культурним і на ґрунті політичних вільностів і одповідних їм інституцій. Такий свій погляд на справу соціялізму в нашій країні я виложив в „Передньому слові до Громади“ й у IV томі „Громади“ в статі „Шевченко, українофіли й соціялізм“, і одповідно їм видав уже в Женеві й популярні брошюри „Про багатство та бідність“ 2-е видання, Про хліборобство (в редакції котрих я прийняв значну долю) і свою „Як наша земля стала не наша“, „Марія“ Шевченка з моїми додатками.

Ще рішучнійше своє неґативне становище зазначив Драгоманов в отсім устуші своєї автобіографичної записки 1883 р., для европейської публіки: „Будучи соціялістам по своїм ідеалам, я переконаний, що здійсненне того ідеалу можливе тільки в звісній постепенности, і при високім розвітку мас, а через те і достижиме більше духовною пропагандою, ніж крівавими повстаннями.***) Так як Україна, моя батьківщина,

---

*) Брошюра передрукована при II т. Листів до Франка.

**) Передруковано в II т. листів до Франка с. 88—9, і в листах до Павлика.

***) Сю гадку розвиває Драгоманов і в III листі до киян (с. 19): Я завше був соціялістом (ще з ґімназії, де мені дали прочитати Роб. Оуена і Сен-Сімона), — але ніколи не думав перекладати до нас просто, стереотіпно, ні одну з чужих

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

розділена на дві частини: австрійську і російську, і так як у першій істнує певна політична воля, котрої в Росій нема, то, по моєму, діяльність соціялістів у кождій частині повинна бути ріжна. В Австрії можна братись за орґанізацію властивої соціялістичної партії, з робітників і селян Русинів, в союзі з Поляками і Жидами. В Росії ж треба перш усього добиватись політичної волі, соціялістичні ж ідеї можуть бути поки що ширені в Росії тільки научно-літературним способом“ (с. 374).

В своїх споминах, і дещо ранійше — в своїм листі до Киян, Драгоманов оповідає, що він відмежувавсь від віденської літератури зараз же не початках її, по виході „Парової Машини“, на своїх виступах в Галичині 1875 р. Але тоді він робив се далеко не так рішуче. Оповіданнє про се, опубліковане в обох редакціях — довірочній і літературній, належить до дуже інтересних документів того часу, і я позволю собі нагадати деякі його подробиці.

Драгоманов вибрав ся тоді в спеціяльну подоріж по австро-угорській Україні, поставивши завданнем доповнити основнійшими обзоринами свої літючі враженння 1873 р., і особливо познайомитись з провінціялами — серед котрих, як рекомендував їх Навроцький, галицький кореспондент київського гурта *), було більше серіозних і поступових людей, ніж між львівськими народовцями. Драгоманов списав ся з Подолинським і Терлецьким, що були тоді в Відні, щоб зїхатись і їхати разом, „оглядати Гуцульщину по обидва боки Карпат“; з Київа з Др. виїхав ще оден з молодших Українців, котрого він не називає по імени. Подолинський і Терлецький дійсно надїхали, і як новинку показали тільки що видруковану „Парову Машину“. Подолинський почав її читати — „видко було, що він був її автор“, завважає Драгоманов, — і по скінченню спитав присутних про гадку. Присутний Галичанин Вол. Ганкевич обмежившсь кількома стилістичними замітками і заявив, що нічого не має против змісту. Драгоманов же на запитанне Подолинського відповів, що не буде говорити нічого про ідею казки, але йому не подобаєть ся спосіб викладання складних соціяльних ідей в казках, утопіях і т. и. — „тут не показуєть ся того, що перше приходить в голову, а надто простому чоловікови: як дійти до певного ідеала, намальованого в казці, в снї, в балеті.“ На жаль, не знаємо думки про се Подолинського. Розмова перенеслась на „Бесіду“, з львівськими народовцями, де знову встало питанне про ті вимоги, які кияне ставлять львовянам. „Ви хочете, щоб ми приставали до соціялістів“, поставив руба питанне Ганкевич. „Я знаю, що ви не соціялісти, але коли ви зветесь народовцями, то, б то демократами, то будьте хоть індівідуалістами, та все таки правдивами, чистими демократами, а до того й поступовцями, а не йдіть на службу клерикально-маґнатській партії“, відповів Драгоманов. Се доволі рішучо розминалось з його власним афорізмом, що кождий

соціялістичних проґрам, а всього меньше російський соціял-революційний нігілізм, котрого антікультурність мені завше була противна, як і україноґільське гайдамацтво, котре власне одного корня з російським нігілізмом, тільки що не мало його щирости, чесного запалу робити на ділі те, що дума чоловік і говорить язик.“

*) Київські радикали: Драгоманов, Зібер, Вовк, Подолинський вели тоді ґазету „Кіевскій Телеграфъ“, і до нього з Галичини дописував Навроцький.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

свідомий Українець повинен буди радикалом, себто соціялістом, — і тому Подолинський потім „гостро“ поставив йому питанне: „Нащо ви сказали, що можна бути демократами, хоч не соціялістами? Адже консеквентний демократ мусить бути соціяльним демократом!“ „А колиж і в більше освічених сторонах, ніж Галичина, богато є демократів не соціяльних; тепер досить булоб і того, колиб кожда поступова партія давала хоч те для поступу, що лежить в її імени, в програмі, — то скорш наступив би час і для соціялізму.“ Под. з сим не погожувавсь, а коли Др. став доказувати неможливість від тих народовців, яких вони тільки що бачили, вимагати, аби вони стали соціялістами, Под. засміявсь і сказав: „То з ними просто нічого й часу гаять. Треба починать працю з иньшими Галичанами.“ „З якими“? „А ось з січовиками. Ви б тепер не пізнали Січи: там усі тепер соціялісти“. „Так скоро люде не переміняють ся“. „А ось же перемінились. Ми вже вмовились з О. Т(ерлецьким) про виданне соціялістичної ґазети в Відні. За тим тепер і їдемо в Росію, щоб зібрати грошей та знайти кореспондентів для ґазети“.

Се руйнувало передше складений проект, і тому рішено поїхати тільки разом до Станиславщини, на віче скликане товариством Качковського, а відти Под. і Тер. поїдуть де Київа, а Др. з товаришом на Буковину і Угорську Україну.

В Станиславові кияне мали змогу переконатись, наскільки соціялізм опанував січовиків. У січовика, до котрого вони заїхали (Бучинського мабуть), була немов філія „Вперед у“ і його видань — їх присилали йому в коректурі; Л. Заклинський, котрий прийшов туди до них, також був завзятим впередчиком. Др. почув себе немов на цюріхському зібранню. „Оба вже були знайомі з „Паровою Машиною“ і похваляли її перед автором. Коли я (Др.) звів мову на львівську публіцистику, на потребу видавати щось прогресивнійше, ніж Правда, чорнявий (Л. Закл.) став говорити про те, що треба видавати щось подібне до „Впереда“ (с. 358).

Дебата продовжилась між Др. і Навроцьким, котрого він відвідав у Ряшеві: той теж був гадки, що з львівськими народовцями не можна нічого зробити, „і говорив про потребу нового орґану, до котрого брав ся писати: навіть для просто соціялистичного, такого, який проектували О. Т. і Сергій Подолинський і про котрий йому вже писав О. Т.“ (с. 441).

Ся розмова до решти переконала Д-ва, що з львівськими народовцями йому нема що робить — тим не меньше, цілком не сподівано йому прийшлось відбути з ними ще одну дебату на сю тему *). Сушкевич, що саме вернув з Київа, де виясняв розходження львовян з киянами, з нагоди повороту Др. зібрав нотаблів і, запросивши його, поставив перед необхідністю дати відповідь на се дражливе і для нього самого питанне, — як кияне ставлять ся до нового соціял-революційного курсу. Розуміеть ся, Др. не мав ніякої охоти поглублювати сього питання перед такою авдиторією і на перше запитанне, поставлене Сушкевичом, — „Чого Українці від нас, Галичан, хотять?“, попробував

*) Вона розповіджена ним в Споминах на с. 442 і д. і в III листі до киян на с. 20 і дд.; я використовую обидві редакції.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

відвязатись ляконичною заявою, що всі моменти розходження вже вияснені, і Українці ставлять тільки одно бажанне: аби галицькі народовці ніколи не виступали іменем цілого українського народу і не покликались на киян, як своїх однодумців, бо між поглядами їх і поглядами напр. Сушкевича, котрий казав, що як хлопови дати землі, то він ляже під грушкою і нічого не робитиме, — нема нічого спільного. Тоді Вол. Ганкевич запитав просто, що думає київська громада про „Парову Машини“ або її соціялістичну програму. Драгоманов відповів, що думки громади не знає, бо перед його виїздом вона брошюри не бачила, побачив її він разом з Ганкевичом у Львові, тому може висловити тільки свою думку, і на бажанне присутних висловив її. „Я сказав — пише Драгоманов — що перш усього Парова Машина по своїй формі не може бути програмою. Що я навіть проти такої форми викладу політичних теорій, уважаю її за свого рода балет (як я казав і автору) — замісць просто-наукового способу викладу, хоч і популярного. Що, далі, я вважаю П. М. не стільки за соціялістичну, скільки за гайдамацьку брошюру, котра продовжала трохи по новому пропаґанду „бунтарства“ Шевченківських творів, а також хлопоманства („В полі доля стояла“ і т. д.), — і що через те дивуюсь, чого ті панове, котрі присягають Шевченком, так жахають ся Паровою Машиною. Що, в кінці, я радий бачити, що тепер Українці вертають ся в цьому боку в Шевченківщину, в передостатні часи занедбану формальним націоналізмом: беруть ся хоч в такій формі до соціяльного питання. Бо я сподіваюсь, що на такій формі діло не стане, а люде перейдуть до справжнього соціялізму, т. е. орґаничного прикладу европейських соціяльних теорій до наших обставин“*). Тоді Володимир Барвинський перевів дискусію на теоретичний ґрунт, і почав збивати соціялистичні принціпи й боронити індівідуальну власність арґументами Шефле. Драгоманов так переказує свою відповідь. „Я відповів, що треба б богато часу для сеї справи, котра дуже складна і не так ясна, як видить ся оратору, бо є справи, в котрих і тепер навіть соціялісти стоять за комуністичну форму вживання, є зостатки старого комунізму — напр. сільські громади, котрі економісти всяких школ радять піддержати, і т. и. Нарешті я сказав і свою думку, котра завше була єретичною для многих моїх приятелів соціялистів, а власне, що в теперішньому соціяльному руху, навіть робітницькому, справа власне комунізму займа не дуже багато місця, а що той рух висува на перший плян такі справи, як час робочого дня, норма плати робітникам, убезпечення робітників і т. и., — котрі мають свою вагу й помимо справи комунізму. До того є рухи аґрарні, досить радикальні і навіть революційні, як напр. ірляндський, — котрі зовсім не мають в собі комунізму.“

Я навів, в скороченню, се оповіданне, бо воно досить добре ілюструє тодішні настрої — не тільки галицьких народовців, котрі по части були щиро збентежені соціялістичним українським виступом, який ставив і їх

*) В Споминах трохи инакше: „Коли вгодно, я тепер прилюдно, що по моєму та брошюра і не повно і не зручно зачина т. зв. „соціяльне питанне“, але я все таки радий, що вона його зачина, бо нераз чув від Галичан фальшиву думку, що мовляв „у нас соціяльної квестії не може бути.“ За Паровою Машиною певно підуть другі писання, дискусія, а з того може вийти тілько користь для нашої народньої справи“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

під удари з правої сторони, а по части намірялись використати, як тактичний прогріх своїх київських критиків, для їх діскредитації, — але і сих самих київських критиків, як Драгоманова. Сі теж опинились тоді в досить клопітливім становищі. З одної сторони не солідаризували ся з сим бунтарством, з другої — не рішались вповні відмежуватись від нього і рішучо осудити. Так піввіка тому українське громадянство опинилось було в ситуації дуже анальоґичній тій, в якій воно знайшлось в наших часах. Більшість його вважала завданнєм моменту забезпеченнє політичних ґарантій і культурно-національних потреб України, а соціяльне питаннє хотіло по можности відсунути або звести до можливо невеликих розмірів, щоб не утруднювати пильнійших завдань моменту. Але обєктивні дані з непереможною силою втягають українську революцію в чисто соціяльну революцію, коли її огнищем стає Великоросія. В меньш ґрандіозних, меньш гострих формах се відчувалось і тоді. По всіх своїх уступках „радикалізмови“, Драгоманов і тепер іще зістававсь на старій позіції, що „завдання марта“ — се добути політичну свободу, конституційні ґарантії, а для України спеціяльно — забезпечити її культурно-національні вимоги, в питанню ж соціяльнім поки що вести тільки роботу підготовчу. Але в той же час він відчував, що українське громадянство непереможно втягаєть ся в орбіту соціял-революційного руху, котрого провідниками стали російські народницькі гуртки.

Про секрет впливу їх на активнійші і ширійші українські елєменти він висловив в згаданих своїх писаннях цікаві гадки, які дають трохи инакше освітленнє тій ляконичній фразі про залежність сучасного українського соціял-революційного руху від „великоруського народничества“, котру в цитованій статі 1887 р. (с. 44) він кинув в такій формі, що вона могла піддати гадку, ніби Українці тут тільки пересаджували на український ґрунт се великоруське народництво. В своїх споминах він намірявся з приводу віденських брошюр ширше вияснити „відносини між українофільством 60-х років і російським народництвом 70-х рр.“, але не дійшов до сеї теми, і обмежився тимчасового заміткою: „Скажу тільки, що між ними не тільки нема прінціпіяльної незгоди, але що російські бунтарі-народники тільки перекладали на прозу і консеквентно приклали на практиці те, що українофили, виховані на „Гайдамаках“ і подібних творах Шевченка розсказували в віршах та піснях. (Нагадаю, що у всеросійських бунтарів настольними книгами були Костомарова „Бунт Ст. Разина“ й Мордовця „Гайдамаччина“ і „Политическія движенія русскаго народа“). І тим і другим однаково недоставало европейської політичної школи, знання того, як в наші часи мусить поступати освічене народолюбство. Через те між російські бунтарі-народники так богато кинулось власне української молодіжи навіть такої, в котрій народолюбство було перше збуджено власне українофілами, як напр. в молодіжи черниговській. Цій молодіжи практичний консерватизм старих українофілів (котрі на той горячий час були зовсім без усякої політичної програми) показавсь нічим, як тільки гіпокрітством і полохливостю, а заходи коло національности, котрих українофіли не вміли оправдати широкою культурною і політичною доктриною, показувались цій молодіжи формалістикою, непотрібною для „народу“, цього кумиру україно-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

філів „хлопоманів“ 60-х р., як і руських соціялістів „народників“ 70-х рр., і молодіж українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоре царство „народу“, та ще одягав свої обіцянки у принадні фрази космополітичного соціялізму. (Говорю: фрази, — бо фактичного знакомства з соціяльним рухом у Европі, а надто з його звязком з політичними обставинами кожної европейської сторони не було й у русских соц. народовців)“ *).

На жаль Драгоманов не опублікував тих матеріялів про відносини, які істнували на сім ґрунті між українськими і великорускими діячами 1860-х р., і проби революційного співробітництва у себе і за кордоном.**) Тим не меньше зістаєть ся нам ясним духове, орґаничне спорідненнє революційного великоруського народництва з таким же революційним народництвом українським, яке в 1840—1860-х роках виявляло більш свідомости й енерґії і дійсно давало провідні ідеї великоруському, але в 1870-х рр. проявляло меньше активности, щирости й послідовности ніж те. В сім от і лежав, кажу, секрет його сили над українською молодіжю 1870-х рр., яка, очевидно, так само лякала Драгоманова, як і його правійших київських товаришив, і він, на місце їх невдалого, на його погляд, — формального, аполітичного націоналізму старавсь, з одного боку, противставити йому европеїзоване і політизоване українство, з другого — західноевропейський „правдивий і науковий соціялізм“ на місце великоруських соціял-революційних утопій. В цитованих вирівках ми бачили досить проречисті ілюстрації симпатії до нового соціял-революційного руху навіть серед молодіжи галицької, найбільш далекої від великоруських впливів. З сучасної кореспонденції можна вийняти чимало звісток про те, що й між галицьким селянством та маломіщанством ся революційна література, відповідно спопуляризована, знаходила симпатичний відгомін.***)

---

*) Спомини ст. 104—6. В листі до Франка Драгоманов писав тоді ж, в 1888 р.: „Хиба російських соціялістів була в тому, що вони не були европейськими соціялістами (котрі не мислимі без культури і політ. волі), а були бунтарями-народниками. А бунтарство-народництво то й видумали власне українофили (Ґайдамаки, бунт Ст. Разина, Мордовцева моноґрафії) — й подали й Росіянам, котрі трохи помазали його інтернаціоналом і Парижською Комуною [натяк на „Вперед“, очевидно]. А тим часом українофіли сучасної проґрами не дали, а гайдамацтва перелякались, і вийшло, що перші (українофіли) були гіпокріти, а другі щирі. Звичайно українофіли навіть не спорились з російськими революціонерами, а говорили: „Та й ми хочемо сього“, тілько не казали, як. Я цеб міг доказати документально, бо в мене єсть навіть українські бунтарські прокламації, котрі М. Вовчок і Ко. писали для Бакуніна і Нечаєва“ (II с. 121).

**) В листі до Конїського, в тім самі часі, що в цитованім листі до Франка, Драгоманов писав: „З матеріялів ... єсть у мене дещо про відносини Українців до Герцена і Тургенева і т. и. (та на лихо найбільше про Марка Вовчка, котра ще жива), про перші проби закордонного революційного видання українського, „рев. прокламації“ (листи до Франка II с. 130). Очевидно, се що найбільш замішана в сім Марковичка ще жила, стримало Драгоманова від публікації сих матеріялів. Не знаю, хто тепер ними розпоряджає, — я дуже б просив обізватись тих, хто до них тепер має приступ.

***) Напр. Павлик пише в осени 1876 р. до Драгоманова: „Мужики охолодли до Качк(овського) музи (до москвофільської аґітації) та кажуть, що пишуть дурниці, або зовсім не понимають „за віру, вітчину, патриотизм“ і д. и. За то з усеї сили клонять ся до того, що я їм говорив: я посилати буду хоть у кілька місць Галичини і видання Терлецького, їх піймуть сельські вчителі, як вже один

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Транспортувалась вона і на Україну — але зараз не маю звісток про її поширенне.*) Невважаючи на всі сердиті замітки Драгоманова про її утопізм і „балетність“ — про те що вона не вказує конкретних, реальних доріг до начеркненого соціялістичного ідеалу, в данім моменті, очевидно, не можна було ставити справи конкретнійше, ніж то робили цитовані вище брошюри, і сам Драгоманов, коли заходив ся поставити свою конкретну програму „европейського соціялізму,“ в передмові до Громади і в студії про Шевченка, на котру покликуєть ся, не дуже то богато міг зробити в її конкретизації й приладженню соціялістичних гасл до українських обставин. Усім сим пояснюєть ся, що й скептичні замітки Драгоманова не спинили сього „бунтарського“ напряму, як не спинили „крики і доноси“ галицьких Площанських і київських Юзефовичів.**) Навпаки, „бунтарський“ напрям розвивавсь, і можна бути певним, що і проєктована на 1876 р. закордонна часопись („український Вперед“), якби — доволі припадково — не перейшла на Драгоманова, мала б такий самий соціял-революційний характер, як російський „Вперед“ і віденські брошюри.

II.

В своїх споминах Драгоманов пише, що за неприсутністю його в Київі в серпні 1875 р. подоріж Подолинського і Терлецького туди в справі заграничної часописи не привела до остаточного полагодження справи: „Ми прямо сказали О. Т(ерлецькому), що журнал не мислимий без Драгоманова, а коли Др-ова нема тепер, то нічого про те й балакати“, сказали Др-ову кияне (с. 454). На жаль, сим як раз і кінчать ся його спомини, і він не оповідає дальшого ходу справи детально. Але з його листу до киян і иньших згадок в коресподенції виходить, що прінціпіяльно справа була порішена „Комітетом дванадцяти на Поділі“, як зве його Драгоманов, ще перед його відставкою. Фактичним редактором намічено Терлецького, головними співробітниками раховано

писав до Франка, що хоче щось писати про свої сторони в духу соціяльнім. Я пишу до нього і посилаю йому виданья київські, а сам він прислав гроші на ваше „письменство“ і виданне Терлецького“ (себ то віденські брошюри). Сестра Павлика, тоді ще ледво освічена мішанка, пише братови в тімже часі: „Книжки... від вуйка Васильи (Пар. Машина, Правда, Бідность) уже перечитала, то дуже мині сподобалися, бо то такі усе правда“. Про Франкового приятеля Геника оповідає Павлик в пізнійшім листі, що він мав у селян великий успіх своїми переповіданнями соціялістичних брошюр, „котрі возив ему Терлецький, що мав на нього рішучий вплив“ — II с. 91, 119, III с. 352—3, і т. и.

*) Про переправку віденських видань і II т. празкого Кобзаря (поезій заборонених в Росії) з львівського складу (який час для сього служила „Просвіта“) — див. в кореспонденції Павлика т. II с. 98, 100 і дд. В осени 1876 р. для сього приїздив до Львова брат Чубинського, котрий писав до Драгоманова російсько-українською мішаниною: Цѣль моего поселенія в Галіціи есть во 1-х чтобы как можно больше отослать в Россію илегальних метеликив (віденських) и другій том Шевченка, во вторых чтоби между Галичанами составить кружок или кружки, смотря по успѣху, людей здраво смотрящих на вещи и усвоивших украинофильскія идеи.“

**) Драгоманов в листі до киян пише навіть, що В. Барвінський „ще давніми своїми виходками проти „московського нігілізму“ в новому руху молодіжи справді приблизив його до російського нігіло-соціялізму більше, ніж цього папр. хотів я“ (с. 19). Але се, очевидно, сказано в полемичнім запалі.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„каторжників“ — ґрупу, що витягала на собі „каторжну роботу“ в Київ-
ськім Телеграфі, а перед вакаціями зісталась без роботи, через те що
властителька „К. Телеграфа“ відібрала його від громади*): се були Дра-
гоманов, Зібер, Подолинський і Волков. На матеріяльне забезпечення крім
громадських фондів наспіла ще жертва „евангельського юноші“, як його
прозвали за сю жертву в громаді — Якова Миколаєвича Шульгина
(братанича звісного Віталія Ш., фундатора „Київлянина“). Одержавши
під той час невеликий спадок, він значну частину його передав київ-
ський громаді на орґанізацію закордонного видавництва і сам порішив
виїхати за кордон, здаєть ся не без заміру послужити сьому ділу. Ро-
бились заходи коло орґанізації на Україні потайних друкарень для
революційної літератури. В листах Павлика надруковано рахунок ви-
датків в справі закупна і переправлення на Україну такої друкарні, для
Мальованого, що займав ся сею справою в Одесі,**) а з оповідань
Ф. К. Волкова знаю, що й сей „бунтар“ виїздив в сій справі за кордон —
переправити друкарню на Україну, і через се й опинив ся на еміґрації.

Несподівана одставка з університету Драґоманова, в осени 1875
року, раптом зробила його особу центральною фіґурою в сих плянах —
доволі надпроґрамово і для громади, і для нього самого.

Я згадав вище, що весь академичний 1874—5 р. Драгоманов
був захоплений плянами ріжних наукових праць і доволі здалека стояв
від усіх сих соціял-революційних плянів, — але став жертвенним козлом
для всіх інсінуацій і атак, з ріжних сторін поведених на українство.
Його присутність на згаданім всенароднім вічу в Галичу, скликанім
в місяці серпні галицькими москвофілами, дала провід до ріжних бре-
хень: що він виступав там з декляраціею про відділенне України від
Росії і обеднанне з Польщею. Сі й усякі иньші історії були подані до
ух міністра освіти і самого царя, що саме тоді приїхав до Київа.
Попечитель ще перед вакаціями запропонував Драгоманову просити від-
ставки з київського університету, — що дало б йому можність зайняти
катедру в когрімсь иньшім місті, навіть на Україні; але Драгоманов тоді
відрік ся. Тепер після сих нових інсінуації його просто віддалено, „по
3 пункту“, з виключеннем від усіх університетів України; разом з тим
узято його під пильний поліційний догляд.***) Тоді київська громада
запропонувала Драгоманову громадське утриманне в розмірах дотеперіш-
ньої доцентської платні (1200 р.), з тим щоб він не брався за сто-
ронні заробітки (в роді запропонованих йому посад в судівництві, в транс-
портній компанії і т. под.), я віддавав свою працю українській справі.
Драгоманов з початку не прийняв сеї пропозіції. Але тут виринула гадка
— передати Драгоманову веденне проектованого закордонного видання,
з тим щоб він виїхав для сього за кордон. В своїм пізнійшім (III) листі
до киян, який мав на меті пригадати київській громаді, що весь плян
закордонного видавництва був ділом київських громадян, і він, Драго-
манов, тільки виконував їх директиви, він уперає в те, що ся пропозіція
була йому зроблена київською орґанізацією, і що сам він, памятуючи

*) Спомини с. 344. **) Листи Павлика III с. 25, Былое 1907. VII с. 195.
***) Ся історія кілька разів росказана Драгомановим: в листі до Бучин-
ського, з 25. IX (с. 329), в Ґромаді т. IV (1879), в автобіоґр., с. 368 і дд.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

попередні невдатні проби з веденнєм „Кіевского Телеграфа“, дуже скептично ставивсь до нового пляну, — тільки „in extremis“ прийняв сю пропозіцію (с. 40). Але в своїй автобіографичній записці він писав навпаки, — що з огляду на сподівані репресалії против укр. літератури в Росії, після спеціяльно визначеної для сього урядової комісії, він уважав необхідним продовжувати літературну роботу за кордоном, і зараз же став ладитись до виїзду до Австрії — зіставсь лише на кілька місяців, щоб докінчити розпочаті праці (с. 240).

Се не зовсім, очевидно, точно: з листу писаного Драгомановим Бучинському під безпосереднім вражіннєм події (25. IX 1875), бачимо, що ніяких особливих репресалій від нововизначеної комісії тоді не сподівались: Драгоманов висловляє надію, що робота комісії скінчить ся фіаском. Він дійсно ладить ся за кордон, але не так скоро: збираєть ся пробути в Київі принаймні до весни, і потім їхати за границю, щоб „кінчати учено-літературні праці“ (Буч. 329).

Настрій в Київі був бадьорий, навіть підвисшений. Сподівались, що сербське повстанне в Герцеґовині, що саме тоді розгоралось, розібє новий „святий союз“ трьох імператорів, пересварить Росію з її союзниками і вона втягнувшись у нову війну, в тім роді як була Кримська, буде змушена піти на уступки домаганням суспільности — дати конституцію. Українці збирали гроші для повстанців, їхали добровольцями до Сербії й Герцеґовини, з мріями, що на сій визволеній землі можно буде орґанізувати соціялістичну державу.*) З другого боку вони вважали потрібним як найенерґичнійше підтримати з свого боку російський революційний рух в натиску на уряд. Особливо дружній контакт між українськими і російсько-революційним кругами був в Одесі. Плян заснування „українського Вперед у“ за кордоном був одним з проявом сих тенденцій. Я думаю, що й Драгоманов в сім моменті був щиро захоплений сими настроями, і як що сам не запропонував свою послугу сьому плянови, те мабуть не дуже опирав ся сій пропозіції.

Місцем видання намічалась Женева або Льондон; більшість „комітету 12-и“ стояла за се, і Драгоманов, як каже, ледви виговорив право почати діло в Австрії, і тільки як би там цензурні умови показались занадто тяжкими, перенести виданне до Женеви, або Льондону. Видавництво, охрещене „Громадою“, мало виходити в кількох серіях, на українській і російській мові. Основні, принціпіяльні статі, з науковим обґрунтованнєм, мали виходити в формі „товстого журналу“, поруч того летючі листки на особливо пекучі біжучі питання, і популярні бршюри для інтеліґенції й народу. „Громада будетъ изданіе раздвижное“, як формулував се оден з ініціяторів. Основні, принціпіяльні статі були розібрані між собою місцевими спеціялістами. Сам Драгоманов, не вважаючи себе спеціялістом по українознавству, брав на себе теми з західно-европейського житя, і з сфери релиґійної (против клерикалізму). Що до напряму він, як каже, на силу одстояв ліберальний, а не бунтарський характер „Громади“: з усеї колеґії дванадцяти він, по його словам, був тоді „мабуть найменьшим радикалом“ — а про одесців

*) Про се оповідав свої спомини Яр. Окуневський в ЛНВістнику 1902, XII.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і не казати: ті стояли на вповні революційній позіції (між членами укр. орґанізації був Желябов!). Товаришом Драґоманова в редакції мав бути Терлецький, дотеперішний редактор віденських видань. (III лист до киян, с. 5 і дд., с. 20, 41 й ин.)

Дотепер, крім отсього оповідання Драгоманова, ми не маємо иньших відомостей про сей цікавий момент. З листів Я. Шульгина, які переховались в редакції Вперед у, з перших місяців 1876 р., коли Шульгін жив у Відні, чекаючи приїзду Драгоманова, можна констатувати тісний контакт сеї орґанізаційної ґрупи „українського Вперед у“ з старим „Вперед ом“ росийським. Цікаво бачити українські ймення, які включились у сей революційний ланцюх і фіґурують в сій кореспонденції: Драгоманова, Зібера, Лесевича, Вовка, Подолинського, Терлецького — і самого Як. Шульгина. Розуміеть ся, се реєстр дуже неповний. Можна б додати Мальованого, Мик. Вас. Ковалевського, найвірнійшого з друґів і помічників Драгоманова, Ол. Ол. Русова й богато иньших*). Драгоманов при кінці року їздив до Петербурга і одним з завдань сеї подорожи могло бути порозумінне з тутешніми редакціями в справі статей і дописей, які мали служити підсобним засобом до невеличкої плати, положеної йому київською громадою (1600 руб.). Може і справа паспортова, з котрою боялись труднощів, — але кінець кінцем вона розвязалась легко: пустили Драгоманова за кордон без перешкод. З устних оповідань М. В. Лисенка пригадую деякі подробиці громадських проводів, на яких держались дуже войовничі, революційні промов на адресу росийського режіму, особливо П. Ігн. Житецьким. В лютім Др. виїхав до Галиччини, з порученнем м. ин. передати гроші герцеґовинським повстанцям від українських комітетів київського і одеського: здаеть ся, для сього заїздив він на Угорщину (по дорозі до Відня.)

З сього побуту Драгоманова в Галичині я на жаль дуже мало маю матеріялів. Соціялістичний курс, узятий Українцями з минулого року, зробив значні переміни в відносинах: придбав певних адептів, але настрашив і відкинув деяких давнійших прихильників, між иньшим і з поміж січовиків, на котрих такі надії покладав Подолинський. Найбільше „поразив“ нашу братію М. Бучинський, колишний герольд Драгоманова, описаний таким впередовцем ще в його екскурсії 1875 р. Він раптом змінив курс, одержавши на початку 1876 р. транспорт „Правди“ (Хитрої Механики) від Терлецького: завернув його назад і написав „ґрандіозне тьфу“ на всі сі видання, схарактеризувавши їх як „теорії, поставлені самою тупою із соціяльних фракцій“, і вичисливши ті параґрафи австрійського карного кодексу, з котрими входять вони в конфлікт, докоряв Терлецькому, що він звязав себя з такого справою і зробив себе її знарядем. Терлецький відповів йому схвильованим листом, де заявляв, що він уважае для себе честю послужити своєю помічю, „на жаль поки що тільки формальною“, популяризації Марксових ідей, в дусі котрих написані видані брошюри, ориґінальні й перероблені з великоруського, і не завагаеть ся „не тільки голову свою, але й цілого себе

*) Дуже мало знаємо закордонну діяльність Вовка в сих роках; в своїх замітках 1907 р. (Былое VI) він пише, що два роки, 1876—8, був пенсіонером київської громади, таким же як Др-ов, і жив у Женеві як співредактор „Громади“; але здаеть ся, що сею замітkою хотів він закрити свою дійсну революційну роботу.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

із усею своєю будучністю і карієрою покласти під обух власти, коли того вимагатиме інтерес справи, котру я бороню“ [1]).

Але в поміч захитаним рядам січовиків виступали нові адепти з львівського „Академичного Кружка“, студентського товариства, москвофільського напряму. Се оден з дуже далекосяглих епізодів галицького національного житя, який мав велику вагу також і в історії українського соціялістичного руху. Д-в ще торік звернув увагу на сю ґрупу та його літературний орґан „Друг“, і випробовуючи свою теорію, що докладнійша знайомість галицької молодіжи, навіть москвофільської, з новійшою російською літературою, демократичною і народницькою, неодмінно зведе її на український народницький ґрунт [2]), ішлав туди весною 1875 р. „листа“ в сім напрямі [3]). Притокою послужили статі „Друга“: „Новое направленіе украинской литературы“, в значній мірі навіяні статями Др-ова в Правді і Вістнику Европи про взаємини української і великоруської літератури. Др-в закликав галицьку молодіж москвофільську закинути „рутенщину“, котрої вона вживала в своїм орґані, писати котроюсь живою мовою — великоруською чи українською, і безпосередно, а не в перекладах на „рутенську мову“, знайомити ся з російською литературою. „Перейшовши як належить ся нашу великоруську літературу вони непремінно дійдуть до хлопоманії, а хлопоманія на малоруськім ґрунті се і есть українофільство“. Сей рецепт не оправдав себе в дальшій історії галицьких відносин, але сим разом статі Др-ова (продовжені потім в першій половині 1876 р.) зробили сильне вражінне на галицьку молодіж, і між членами „Кружка“ знайшлась ґрупа людей, досить, або й дуже цінних, які під впливом їх зійшли на демократичний, народницький ґрунт, прилучились до українських течій і більш або меньш тривко звязались і з соціялістичним рухом.

Перший і найбільш тривко звязав ся з ним, а особливо з особою Др-ова, Михайло Павлик, тоді студент другого року фільософії, з вільнодумної селянської чи міщанської сімї з косівського передмістя Монастирища, духовий вихованець попа-народолюбця Ів. Білоуса, стихійний селянський соціяліст. Він тоді заробляв при редакції „Друга“, познайомив ся з Др-вим, коли той зайшов до читальні „Акад. Кружка“ з Л. Заклинським в переїзді через Львів (1876) [4]), розпочав з Др-вим кореспонденцією іменем редакції з приводу його пропозіцій (перший лист його маємо з квітня 1876 р.), потім перейшов на особисті зносини, став шукати в нім моральної і матеріяльної помочи, зробив ся вірним і безмежно відданим учеником і пропаґандистом його писань, ідей, плянів —

[1]) Лист 6. I. 1876, виданий Франком в альманаху Січи.

[2]) Слово „народницький“ я вживаю не в тім специфичнім значінню, яке воно набрало під перами деяких великоросийських ідеольоґів, в роді Кабліца-Юзова („Интеллигенція и народъ“) і тим збридило ся богатьом (Др.ову в тім числі, котрому після сього смерділо і слово „народ“, відгонячи містичним розуміннєм сього „народу“), — а в тім як воно вживалось з початку, однаково з галицьким „народовством“ — що теж потім зійшло на партійну марку.

[3]) Всі три „листи“ („Письма въ редакцію ‚Друга‘“) передруковані при II т. листів до Франка. Перший лист вийшов в N 11 „Друга“, з 1 (13) червня 1875 р., з заміткою, що отримано його „перед кількома неділями“.

[4]) Пор. Павлик II с. 63 і 272. Саме тоді, чи може трохи перед тим Драгоманов дав свій другий лист до ред. Друга: він надрукований в N 5, з 1 (13)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

як у львівських студентських гуртках, так і в тих селянсько-міщанських кругах, в яких обертав ся дома. Тут теж знайшов горячих адептів і проповідників соціялістичних і радикальних ідей. Перед усім такими стали його сестри Анна і Параска — героїні безконечних політичних процесів, котрі вони переносили з величним стоіцизмом; індівідуальности далеко сильнійші й яскравійші від свого брата, тільки наслідком галицької мізерії вони не відограли ширшої політичної ролі, для котрої були сотворені, але пропаґандистками нових ідей в своїм кругу були невтомними і впливовими (з них Параска скоро вмерла, Анна, скільки знаю — працює й досі). Сам Михайло Павлик, людина не великих здібностей — і досить не соціяльної вдачі, свої слабші сторони (котрі зробили його доживотною карою Др-ова, на яку він не раз гірко жалів ся в своїх листах) викупав незвичайним завзятем і витрівалістю, з котрою він старавась опанувати ідеї й вказівки свого учителя та проводити в своїй діяльности й писаннях. В відповідь на його нарікання на трудні обставини житя і неможливість мати спокійний кут для праці, Др-ов запроектував йому, в червні 1876 р., наймати за гроші його, чи київської громади, помешканне, котре могло б служити заразом пристановищем для людей приїзжих з України, з громадськими дорученнями (Павл. II с. 44). Се було не дуже конспіративно, і наробило потім ріжної біди, але зробило Павлика громадським (а особливо драгоманівським) пенсіонером і посередником між драгоманівською ґрупою і українськими соціялістичними і поступовими громадами, і взагалі в сих перших роках своєї діяльности, поки піднялись иньші, більш талановиті робітники, Павлик був дуже цінним і впливовим пропаґандистом нових ідей в Галиччині.*)

Будучий великий талант, поруч нього, довго зістававсь невідгаданим —- в особі Павликового товариша, молодшого від нього на оден університетський курс — Івана Франка, котрий також пристав до редакції „Друга“, вступивши до університету, хоч не був москвофілом як Павлик, — а для того тільки, щоб мати приступ до редакції й її книжок.**) Він тільки здалека бачив Драгоманови підчас

березня 1876, з приміткою редакції, що одержано його „перед 3 місяцьми“. Коли покладатись на се означенне, виходило б, що Драгоманов післав його ще при кінці 1875 р., і переїздячи через Львів міг поінтересуватись, що з тим листом сталось.

*) Див. його оповідання — трохи хвалькуваті — про „фурори“, які викликали його відчити в львівських кругах, в II т. листування.

**) Тим часом як Павлик любив підчеркувати, що він ніколи не був народовцем, а під впливом Драгоманова просто від москвофільства перейшов до соціялізму, — Франко навпаки заявляв, що з москвофільством не мав ніколи нічого спільного, і звязок його з „Другом“ був цілком припадковим. (Див. Переписку Драгоманова с. 20.) Павлик дійсно признає, що Франко був уже в гімназії (дрогобицькій, з котрої прийшов 1875 р. до львівського університету) народовцем, хоч і не глибоким — писав фонетичним правописом, на чім се народовство кінчилось тоді у богатьох (II с. 57). До нових ідей з початку ставивсь не прихильно, як переказує його „тогідні“ (1875) гадки в наведеній в тексті цитаті Павлик (II, с. 96), і тільки під впливом нового руху, перід в якім вів Павлик, „перейняв тоті гадки“ (с. 92). Мушу одначе завважити, що відзиви Павлика про Франка треба приймати все з певною обережністю: у нього до Франка зісталось на ціле житє непереможне суперництво, яке часто переходило в сторонничість і навіть во-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

його переїзду через Львів, і аж рік пізнійше, з поч. 1877 р., почалось його листуванне з ним: коли Павлик сидів в арешті й Франко — оден з товаришів опікував ся ним, — але сі листи досі не видані*). Ф-ко не йшов так сліпо за Драгомановим як Павлик, і взагалі, вважаючи себе з покликання поетом перед усім, меньше віддававсь соціялістичній пропаґанді, хоча й зсолідарізував ся з новим рухом, який „незамітно але сильно“, як висловлювавсь Павлик, ширив ся між молодіжю, підіймаючи серед неї спасенний бунт не тільки против клерикальної диктатури, але й против „патентованих народовців“ з старшої ґенерації. От що писав Павлик Драгоманову в осени того року (2. XI. 1876):

„Нові гадки йдуть межи молодіж незамітно, але сильно, так що молода партія (народовці) явно вже каже, що львівські народовці далеко лишились позаду науки, і бачить, що треба вчити ся. Дольницького б не пізнали, Франка також. Він хотів було відібрати собі житте, що таке уперед думав і писав, і казав, що у сім винен Дольницький. Той чоловік (Франко), що казав мині, тогід: „я не думаю писати по хлопськи, за хлопів, для хлопів“, тепер зовсім перевернув ся, побачити можете із „Друга“ (псевд. Мирон). Дольницький від тогді, кажуть, став задумуватись, як прочитав случайно мій перший лист до вас, де я писав, що він говорить про усе, а ні одної книжки не бачив (Білинського, Драгоманова, Чаадаєва і т. д.) — і той чоловік, що на смерть заїв ся зо мною тоді за попів, приходить потому до мене перепроситись, і у вакації вже не то думає... А другі ще дужче змінились. Левицький [пізній-

---

рожнечу, яка непокоїла й самого Драгоманова, хоч теж дуже скептично настроєного до Франка. Взагалі відносини сеї трійці: Драгоманов-Павлик-Франко, для котрих, на жаль мусимо користуватись головно листами Драгоманова і Павлика, бо Франкових видано дуже мало, — се тема глибокого псіхольогічного інтересу, не тільки що історичного. Я не можу заглублюватись до сеї теми на сім місці, але мушу коротко зазначити свій погляд, — бо від нього залежить становище до того матеріялу, котрим нам приходиться користуватись в сій статі. Талантом і ріжносторонністю Д-в значно перевисшав Павлика, а Драгоманова Франко, — але ріжниця в літах і становищу не давали змогу сього відчути від разу. Драгоманов тільки під 1890-і роки нарешті переконавсь, що Франко „талант!“ .. А доти се був для нього тільки здібний, але дуже недісціплінований ученик, для котрого він не жалував прикрих і обидливих лайок за його „скоки“. Павлик, найбільш обмежений і бідний здібностями, був найбільш витрівалим і твердим в вірі — в тих гадках, які головно засвоїв у Драгоманова. З презирством осуджував він „дволичність“ Франка, і так само міг би читати мораль і свому учителеви, який також в свідомости свого духового богацтва „сіяв на всі вітри“, і тільки глибокий, просто реліґійний пієтизм, котрим Павлик був перейнятий до Драгомамова, стримував від критики його самого. Але до Франка вони були обидва безпощадні, і се псувало відносини Франка до Павлика, а часом викликало і на Драгоманова гнів, котрому дав Франко вираз в передмові до I тому свого листування з Драгомановим.

*) „Михайла Драгоманова бачив я у перве десь у початку 1876 (надр. хибно: 1886) р., коли він еміґрувавши з Росії їхав до Відня. Я бачив його тілько коротку хвилю в авдіторії Ом. Огоновського в університеті; Огоновський своїм псевдоклясичним стильом дякував йому за те, що „зволив почтити його авдіторію своєю присутністю“, а по його відході мав Драгоманов до кружка молодіжи, який обступив його (я не був між ними) сказати, що скільки бував по Росії і Европі, а таких глупих викладів як у Львові не чував ніде. За весь час побуту Драгоманова у Відні я не мав з ним ніяких зносин.“ (Передм. Франка до листів, I, ст. 6.) Про візиту Д-ва на „Бесіду“, на відчит студ. Литвиновича про Сербію — Записки Н. тов. Шевч. т. 55, Н. Хр. с. 14.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ший редактор „Зорі“] їв ся зо много тогід з початку на смерть, а тепер мене найдужче любить, згадує про це і каже не дивуватись, бо він зріс межи твердими попами. А другі, навіть нові, далеко вже відбігли від львівців. Белей, що переводив Еркмана-Шатріана у Друзі, переводить тепер разом з Мандичевським (він приїхав із Відня на 4-ий рік прав) статю із франц. Revue про соціялізм — оба трохи вміють, то борзо вправлять ся... Ви знаете, що вас не люблять народовці львівці, — але, каже Белей: „за то ми його любимо“ (II с. 97).

Драгоманов приїхав до Відня в перших днях березня [1]) і застав там з близших товаришів Ост. Терлецького і Я. Шульгина, у котрого й замешкав тим часом, чекаючи сімї, яка приїхала тільки в червні, з В. Берен-штамом. [2]) Розглянувсь зараз у тім революційнім матеріялі, який проєк-тував ся до видання [3]). В роботі застав згадану брошюру Волховського, против котроі, як знаємо, доволі гостро виступив, вішуючи їй конфіскату і настоюючи на тім, щоб попропускати з неї небезпечні місця; але Тер-лецький відповів на се, що не має права робити в брошюрі змін, а з-рештою певний, що вона й так пройде. Вона пішла таким чином в світ в своїм первіснім „бунтарськім“ вигляді, — але що до иньших ще не відданих до друку брошюр Драгоманов, очевидно, поставивсь рішучійше, і не хотів дальше сього бунтарського напряму. В такім на-прямі він, очевидно, зараз же повів кореспонденцію з Подолинським, проєктуючи йому випустити нове виданнє брошюри „Про бідність“; думаю, що в портфелі була також друга брошюра П-ого, „Про хлі-боробство“, котру Драгоманов уважав потрібним зробити більш ін-формативною, науковою, і брався переробити й доповнити в сім на-прямі. Я догадуюся з того, що вже літом Драгоманов вів переговори з Впередом про те, де б його зручнійше видати нове, поправлене ви-даннє „Бідности“ [4]), і доволі скоро потім, разом з брошюрою Драго-манова („Про те як наша земля стала не нашою“) вийшла доповнена і перероблена брошюра Подолинського „Про хліборобство“. Міркую з того, що зараз по приїзді до Відня Драгоманов списався з Подолин-ським і дістав його принціпіяльну згоду на перерібку [5]).

---

[1]) В листі писанім Як. Шульгиним з Відня 28 лютого приїзду Д-ва сподіваються ся на найблизшім тижні. 4 березня Драгоманов уже пише з Відня, заїхавши до Шульгина.

[2]) Павлик, II, с. 33.

[3]) Вперед, с. 23—4 — Драгоманов звиняєть ся перед впередчиками, що не міг переглянути справленого тексту „Хит. Механики“.

[4]) Листи Драгоманова з 20 і 28 мая 1876 — Вперед с. 26 і 27.

[5]) Про сю свою редакційну роботу над брошюрами Подолинського Дра-гоманов писав в III листі до киян: „Навіть С. Подолинський прощав мені, коли я викидав такі фрази (себто „поклик до оружжа“), перероблюючи його брошюри „Про бідність“, „Хліборобство“ (с. 23).

Се треба мати на увазі, оцінюючи відзив Драгоманова про його відносини до Подолинського в „Споминах“, де він занадто вже зводить до мінімума свої впливи і звязки, з огляду на брудне обвинуваченнє батьків Подолинського, що він збивав на бездоріжа і матеріяльно експльоатував їх сина (про се низше): „В справі відносин моїх спеціяльно до С. Подолинського, про котрі навіть на-печатано лист його батька в „Русской Старинѣ“, я мушу сказати, що С. Подо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Подолинський в тім часі заходивсь кінчити свою медичну освіту і за сею роботою, очевидно, трохи відійшов від товариства. Серед „впередчиків“ про нього ходили чутки, що він зіставсь добровольцем у Герцеґовині (він їздив на Балкани попереднього року), а Шульгин, поправляючи їх, писав, що він працює в своїм маєтку — орґанізував там велику лікарню, сам лікує в ній і вчить дітей і дорослих; розуміть ся, дозволу відкрити школу він не брав, однаково не дозволили б, — такі штуки йому вдають ся: „помагають аристократичні звязки і тільки йому одному властивий такт — нікому иньшому се, розуміть ся, не пройшло б дурно.“ Очевидно, і російські й українські приятелі загубили звязок з Подолинським, і звістка Шульгина, дуже інтересна, мабуть описувала його зайнятя з попередньої осени. Тільки при кінці лютого Терлецький дістав від нього листа з Вроцлава (Бресляу), що він там ладить ся до докторських іспитів, хоче їх здавати в маю, й потім просто поїде на Україну (Вперед с. 12 і 18).

Тим часом зловіщі пророцтва Драгоманова сповнились в повній мірі: віденська прокураторія сконфіскувала „Правдиве Слово“ і видала процес його видавцям: Ост. Терлецькому і власникови „Болґарської друкарні“, де її видруковано — Янкови Ковачеву. Пішло все дуже скоро — 12 квітня поліція вже забрала з друкарні весь запас брошюри, який знайшла там: 2850 примірників*). Після свобідного виходу і розповсюднення попередніх брошюр се була зовсім несподівана прикрість; говорили, що приводом був донос москвофілів, котрі й спреварували тенденційно-невірний переклад сеї брошюри для прокураторії („Ви, певно, знаєте, що бюро перекладів з руського у Відні й досі в руках москвофілів“, додає Драгоманов — III лист с. 18). Переклад справді був скандальний, і на його тенденційних перекрученнях головно й опер свого оборонну промову на процесі Терлецький, — а поза тим доводив, що брошюра зовсім вірно представляє становище селян в Росії.

Процес — се був перший соціялістичний процес в Австрії: ся честь припала нашому скромному соціялістичному гурткови — скінчивсь оправданнем обжалованих. Терлецький, як видавець, тримавсь підчас процесу зовсім гідно, ставши на своїм науковім ґрунті — реальної історії скасования кріпацтва в Росії; прокуратор і трібунал натомість старались звести питанне на перспективи соціялістичної пропаґанди в Галичині і те вражінне, яке могла б тут зробити брошюра. Се була

линський ніколи під моїм впливом власне не був. В 1870 р. я бачив його раз чи два в Київі в одному кружку молодіжи, де Зібер читав свої реферати про Маркса; потім я в початку 1873 р. дістав од нього з Цюриха лист, в котрім він прохав у мене згаданий реферат про Шевченка, далі він мині прислав літоґрафовану проґраму „Впереду“, на котру я післав свої уваги, не згідні з многими точками загальними і спеціально в польській справі. Про се ми спорились нераз і в Цюриху, але С. Подолинський зоставсь впередчиком досить переконаним. Опісля вже він починав зближатись до моїх поглядів, але наші публичні взаємини були більш у тому, що С. Подолинський поручав мені друкувати його готові праці, котрі я иноді мусів місцями поправляти — в якому змислу, чи гострішому, чи в поміркованішому, читач побачить в свій час. На друк тих своїх праць С. Подолинський висилав мені гроші по рахункам типоґрафій“ (с. 186—7).

*) Звістки про конфіскату й процес у Франка, „Ост. Терлецький“ с. 29, початок судової промови О. Терлецького — Листи до Франка, II с. 370.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

доволі невдячна матерія, супроти того що брошюра говорила про специфично російські обставини, і присяжні висловились против обвинувачення. Але конфіската брошюри не була знесена, і се послужило важною вказівкою для адміністрації і для всяких денунціантів-добровольців на будуще. Три попередні брошюри, пропущені в Відні, були слідом сконфісковані львівською прокураторією, і почалась взагалі нагінка на соціялістів.

В українськім віденськім гуртку перспективи, відкриті конфіскацією „Правдивого Слова“, відразу були оцінені і навіть, можливо, — перецінені. Терлецький і товариші після сього інціденту вважали видаванне української соціялістичної часописи в Відні не можливим, навіть друкувати брошюри вважали ріскованим. Драгоманов мусів вернутись до старої альтернативи, передбачаної ще в Київі: вибирати між Льондоном і Женевою. Він списав ся в сій справі з товаришами, які були за кордоном, і вони з сим згодились.*) З місяця мая маємо листи Драгоманова до льондонської редакції „Вперед у“ з запитаннєм, чи не можна б там друкувати нове виданнє „Про бідність“, тому що в Відні вже не можна; він розвиває аргументи за Льондон і Женеву: „в Женеві забогато компатріотів“, Льондон — за далеко „від братів“. Спинились на Женеві. В Відні Драгоманов надрукував тільки невеличку російську брошюру: „По вопросу о малорусской литературѣ (Панславизмъ, Панруссизмъ и Панмалоруссизмъ)“; але виладив „третій лист до редакції „Друга“**), надрукував в Neue Freie Presse статю про царський указ против українського слова, і потім на осінь вибрав ся до Женеви. Сюди йому „в поміч“ слідом вислано незабутнього Антона Ляхоцького, в історії українського письменства звісного звичайно під іменем Кузьми.***) Він

*) Лист до киян, с. 6—7.

**) Він надрукований був в N 13, з 1 (13) VII, з заміткою, що одержано його „сими днями“.

***) Я поставив в лапки слово „в поміч“, тому що „Кузьма“ був доволі сумнівним помічником Драгоманову, з котрим його звязала химерна доля. Пок. Ф. К. Вовк оповідав з великим гумором в моїй хаті компанії, яка зібралась тоді з приводу святкування Лисенкового юбилею у Львові, про те як Кузьма попав в українські еміґранти. Скільки пригадую, сталось се ніби так, що канцелярист Ляхоцький сидів в участку, зовсім не за політику, в однім часі з Українцями, в тій числі і з Вовком, котрого рішено було викрасти, аби не дати його заплутати в серьозний політичний процес; коли Вовк з тов. тікали, Ляхоцький теж рішучо заявив, що він мусить тікати з ними, і прийшлось його забрати й вивезти разом за кордон. Ири кінці 1876 р. він приїхав до Львова разом з українським революціонером Ястрембським, під назвою Куртієва. Заїхали до Павлика і були тут арештовані, наслідком арешту „Сашечки“ Черепахина, що довго сидів у Львові з транспортом книжок від Драгоманова на Україну, розжичивши між еміґрантами гроші, дані йому на дорогу, і кінець кінцем звернув на себе увагу поліції, котра потрусила його, витрусила листи, почала хапати еміґрантів, а в кінці взяла і їх „пристанодержателя“ Павлика. Серьозного нічого з сеї справи їй не вдалось витиснути, і сей перший пополох богатий більш комичними, ніж траґичними епізодами. В листах виданих Павликом є досить сих комичних елементів, на ґрунті українсько-галицьких непорозумінь. Додам маленький анекдот, зі слів Ф. К. Вовка, як Черепахину наздогін була післана записка, щоб він не забув „гво́здик“, цвяшок, котрим прибита була бляшка,' з захованим під ним потайним листом, а поліційний перекладчик зрозумів се „не забудьте гвоздйк“, квіток, і добачивши в тім зверхглибоку конспірацію, доводив до відчаю бідного „Сашечку“, взагалі людину

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

був поставлений до друкарської штуки — складати українську соціялістичну літературу. Так був положений початок женевської „друкарні Громади“, котра одначе складалась з набору черенок, які „Кузька“, вискладавши, на плечах відносив до машини в справжній друкарні.

Літературна робота лягла виключно на Драгоманова і довго не могла наладитись. З старих приятелів був в Швайцарії Зібер, але з ним у Драгоманова співробітництво не наладилось, не вважаючи на дуже велику особисту приязнь: чи були тому причиною принціпіяльні ріжниці між марксизмом Зібера і анархичним федералізмом (прудонівством) Драгоманова, чи якісь иньші обставини, не можу судити. З иньших „каторжників“ з „Кіевского Телеґрафа“, які стали осередком женевського соціялістичного, який і винесли на собі женевську літературну і політичну працю, помагав Драгоманову поки що тільки на віддаль Подолинський, що переседів 1877 р. головно в Київі, зайнятий своїми особистими справами, і Вовк, що докінчував працю над виданнєм празького Кобзаря, а заразом, як сам каже (вище с. 53), рахувавсь співредактором „Громади“, на місце Терлецького, і діставав таке ж як і Драгоманов утриманнє від киян. На місці, в Женеві, Драгоманов застав гурток анархистів-бакунистів, т. зв. ґрупу „Работника“, першої робітничої революційної часописи, що виходила від 1875 р., але урвалась весною 1876 р. Се були люде з доволі широким федералістичним світоглядом і з деякими симпатіями чи розуміннєм українства (з їх друкарні вийшла українська „Золота Грамота“ для чигиринського бунту). У Драгоманова з ними завязалось і літературне і техничне співробітництво (особливо приязні відносини з Мих. Жуковським). Але се не заступало потреби в українськім гуртку співробітників, котрі б не тільки розділяли роботу, але й ділили відповідальність за неї. В своїм проспекті „Громади“, долученім до „переднього слова“, що подаєть ся низше*), Драгоманов висловлює винесене з зробленого досвіду переконанне, що для скільки небудь доброго ведення задуманого видавництва треба б принаймні пятьох людей, котрі не тільки писали б, але й підписували свої праці, бо „війна потрібує людей, котрі б виступали з отвертим видом і були готові на все“, а обставини у Росії після 1876 р. зложились так, що „усяке українство, навіть найсмірніше, стало „на военний стан“. За недостачею такого гуртка Драгоманов уважав можливим все що писав — писати тільки від свого імени, як свої індівідуальні гадки, приймаючи на себе одного відповідальність за них.

По приїзді до Женеви Драгоманов випустив нове, „очищене від бунтарства“ виданнє „Бідности“ Подолинського п. з. „Про богацтво і бідність“ (брошюра ся потім була видрукована по польськи і білоруськи), потім другу

наївну і Богови духа винну в політиці, своїми допитами про сі „гвоздики“. В березні Павлика і Ляхоцького випустили, і Ляхоцький поїхав до Женеви, а місяць пізнійше визволено і Черепахина з Ястрембським. Черепахин потім довго жив в Швайцарії, а Ястрембський вернувсь на Україну, був засланий на Сибир і згинув там підчас одного з арестантських бунтів. Додам, що в сім провалі Драгоманов винуватив російських революціонерів і дуже його жалував („большой ерунды натворили соотечественники и разбили весь мой планъ склада книжного — а все россѣйская манера сей часъ роспоряжаться по губернаторски и дѣлать третій шагъ, не сдѣлавъ перваго“ — Вперед с. 34).

*) В нашім передруку сей проспект упущений, він займає 97—101 оригіналу.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

брошюру Подолинського „Про хліборобство“ і паралельну свою: „Про те як наша земля стала не нашою“. Сі три брошюри звязані в одну серію („розмова перша“, „розмова друга“, розмова третя“), з фіктивним іменем „Липського“ як автора, становили маленьку енцікльопедію українського селянського соціялізму або, як означав се Драгоманов, в згаданім проспекті громади — „книжечки для громад мужицьких“, які мали становити популярну серію ‚Громади‘ — „писану для малописьменних людей“. Мала бути тут ще четверта книжечка „Про те як хлібороби без землі зостались“, котру Драгоманов анонсував як готову вже для друку в згаданім проспекті 1878 р., але вона не зявилась. По сім, по його пляну, мусів піти „такий же круг про ремесло і фабрики“ — він був заступлений пізнійшою працею Подолинського „Ремесла й фабрики на Україні“ (1880).

Як другу серію „Громади“, „писану для панської публіки всеросійської і всеславянської“, Драгоманов в згаданім проспект рекомендував свої брошюри, випущені протягом 1876—7 рр.: „По вопросу о малорусской литературѣ“ (віденське виданнє), „Турки внутренніе и внѣшніе“, „Внутреннее рабство и война за освобожденіе“ і „Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины московскаго процесса соціалистовъ“. В сих брошюрах, як він їх характеризував, — „розбирались справи українські по звязку з всеросійськими и всеславянськими, або справи всеросійські і всеславянські з погляду українського громадівця“: відкривали контраст визвільної словянської програми Росії в політиці заграничній з її внутрішньою неволею. Сі брошюри Драгоманов просив земляків прийняти за початок „Славянської Громади“, яка мала виходити поруч властивої Громади, для висвітлення українського питання в перспектив „всеславянської федерації“, котру женевське видавництво ставило як постулят українства (див. „передне слово“, низше). Мусимо памятати тодішні настрої: війну за словянське визволенне, питання про дальшу долю словянських народів та їх внутрішній лад, які Драгоманов хотів використати для пропаґанди ідей словянського соціялістичного федералізму. Для І т. „Славянської Громади“ в 1877 р. вже надруковане було вступне слово й інформаційна статейка про Сербів („Де Серби живуть тепер і де жили попереду“) — але Драгоманов чомусь передумав, в згаданім проспекті заповів на першу статю „перегляд стану Українців серед поступових гуртів найближчих їхніх сусід: „Історична Польща і народовства (очевидно: народности) руські“*). Ся тема одначе оброблена ним була значно пізнійше і в иньшім звязку, проектована ж „Славянська Громада“ так і не появилась. Не знаю, на чім розбив ся проект: найскорше мабуть на фінансовім питанню, бо всесловянських інтересів Драгоманов не стратив.

Довго не витанцьовувалось і головна, українська „Громада“. Др-ов приготовив для неї велику студію про шкільну справу на Україні і випустив її окремою відбиткою в 1877 р. („Народні школи на Україні серед життя й письменства в Росії“, ст. 152). Вовк зладив хроніку

*) Можна думати з заголовку, що статя мала бути українська, взагалі ж Драгоманов допускав під сим наголовком „Сл. Громади“ „книжки на всякій славянській мові“ (проспект).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

українського житя, по ґазетам останнього року і всяким листовим і устним відомостям; першу частину її теж випущено як відбитку тогож 1877 р., решта лежала та й лежала — покійний, як оповідав мині потім, мусів її безконечне число разів підновляти й відсвіжати — друга частина її повила ся тільки в 1882 р., а в цілости вона так і не була використана — в кождім разі не закінчена. В згаданім проспекті пояснялось, що в першу чергу подають ся вибірки з ґазет, а систематизація великого матеріялу, що приходив в виді кореспонденцій з України, відкладалась на пізнійше. Свідомо на боці полишено матеріял галицький — мовляв, він буде освітлювати ся в львівській соціялістичній часописи „Громадський Друг“, а Угорську Україну поки що зіставлялось зовсім, через недостачу матеріялу — тим часом Др-ов відсилав цікавих до своєї віденської брошюри „По вопросу“, а також була ним надрукована статейка про становище українського селянства на Угорщині по французьки, в женевськім соц. орґані „Le travailleur“, 1877 р. (Les paysans russo-ukrainiens sous les libéraux hongrois), потім по італійськи в Rivista Internazionale del Socialismo.

Саму „Громаду“ затримувано, очевидно, чекаючи проґрамних, провідних статей („моноґрафій“), обіцяних київськими авторитетами, а також обіцяної белєтристики. З белєтристики прийшла одначе тільки доволі сіренька повість Мирного „Лихі люде“, котру Др-ов надрукував і випустив як відбитку з третього (!) тому „Громади“; очевидно — для першого виступу сподівавсь чогось сильнійшого з обіцяного, але воно не приходило *), як і розібрані киянами „моноґрафії“. На сі „неустойки“ літературні й грошеві гірко скажився потім Др-ов в своїм листі до Киян, виправдуючи ся з женевської безпляновости:

„Взявсь же я за „Громаду“ тільки тому, що мені виразно обіщали люде (з Вас), не безвусі, а власне „христових годів“ (иньші навіть і петрових), а вийшло так, що перші ці люде і дезертували з поля битви, на котрому я, по їх показу, протрубив атаку... Я винен, що Громада виходила томами, винен, що „не порадившись з Вами“, переїхав з Відня до Женеви и т. и. Та ж форма Громади була придумана в славному комітеті дванадцяти на Подолі; томи були придумані власне для того, щоб перше основно вияснити принціпи науковими статями, котрі й взялись писати добродії X Y Z і т. д. (хочете, щоб я назвав імена й заголовки?). Після томів були положені листки (я й видав один в 1878 р.**), в самий горячий час — а все таки не получив і для листка ні стрічки од членів комітету ініціативи). Коло томів брошюри для інтелігенції й народу. Оден з ініціаторів придумав і формулу для всіх цих публікацій: „Громада будетъ изданіе раздвижное.“ Як тільки я переступив границю, „раздвижныя“ публікації печатались (я навіть прибавлю, що вони то — напр. брошюри) „Як наша земля“, „Турки внутр. и вн.“ і т. д. мали найбільше ходу в публіці із всіх

*) Мабуть чи не „Воли“ Мирного призначались на першу збірку (т. II) — лист до Огоновського про се (Переписка с. 168), на жаль, видрукований з прогалинами.

**) Се перший і единий „Листок Громади Nr. 1“, з статею Др-ова: „Коли битись, то не миритись.“

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

наших публікацій). Задержалась тільки публікація томів „Громади“, бо мене цілий рік водили обіцянками прислати праці, а потім я мусив сам писати їх половину, а в другій — помагати складувати зовсім сирий матеріял. І для того і для другого я мусив учитись, бо памятаєте, я по вговору мав писати статі по европ. [і?] реліґійним питанням, а всю українольоґію обіцяли писати спеціялісти, в котрих я тільки що хотів вчитись як школяр, перед тим як мене вислано видавати Громаду“ (с. 6).

Підвели також і галицькі співробітники. „Ні оден січовик, навіть з тих, котрі взяли гроші (замічу, не малі) *) за працю в Громаду, не дав їй нічого, і навіть не підміг їй нічим“ — жалів ся в однім з пізнійших листів до Франка Др-ов, вичисляючи всі галицькі прогрішення (I с. 59). Черепахин, який приїздив до Відня і Львова зимою 1876/7 р. в справі орґанізації нелеґального транспорту на Україну, теж гірко жалів ся на віденців, і при всій дрібничковости сих скарг вони все таки характеризують ситуацію (Павлик III с. 173).

Не діждавшись обіцяних праць спеціялістів, по основним питанням української історії, Др-ов сам узявсь писати проґрамну статю про росийсько-українські відносини („Пропащий час. Українці під Московським царством 1654—1876“), — навіть почав її друкувати, але потім закинув, і видрукована частина вже після його смерти була опублікована (в „Житю і Слові“) Павликом, який при тім висловлював здогад, що мабуть Др-ов признав „неполітичним“ для даного моменту тезу повної безвиглядности росийсько-українських відносин, на яку вказував заголовок.

Сі статі друкували ся, і навіть випускали ся, в 1877 р. — а тим часом не було ще вступної проґрамної статі, котра мала виложити profession de foi нового орґану, і взагалі українського соціялізму. Ся передмова — передрукована в нинішній збірці, була виготовлена в квітні 1878 р. Чому так пізно, се зістаєть ся невідомим. Чи мала прийти така проґрамна статя з України? Чи ті провідні гадки, які Др-ов в ній хотів виложити як проґраму українського соціялістичного руху, не вповні відповідали поглядам його близших товаришів? Правдоподібно, вона була роботою до певної міри колективною і має підпис одного Драгоманого мабуть тому, що иньші спів-автори не могли „виступати з отвертим видом“. Мині вона взагалі здаєть ся мало яскравою і виразистою і робить вражінне певної компромісовости. Конечний анархичний ідеал — вільної федерації громадк-омун, з переважно-селянським характером, не приведений в тіснійші звязки з політичною проґрамою-minimum: боротьби против деспотизму, клерикалізму і панського засиля. Звязки з історичними прецедентами лелви зазначені. Зовсім бракує соціяльно-економичної проґрами. А в тім, кождий має тепер текст перед собою, і я не буду входити тут глибше в сю справу.

Хочу зате звернути увагу ще на одну, мало знану програмну брошюру 1877 р., характеристичну для тодішніх відносин. Се анонімні „Записки южнорусского соціалиста, выпускъ первый (одинокий), Genève, Imprimerie Russe, 32 стор.“ Вона вийшла від людини дуже близької Драгоманову, але мабуть не від нього, судячи з того як він потім відрікаєть ся інкрімінованого їй виразу „націонализированія соціалистическихъ тенденцій“

*) Про сей невідроблений аванс див. низше (с. 77).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

(Громада IV с. 359—361). З другого боку була се людина дуже близька „Впередови“, яка каялась свого колишнього общеросийства („каемся, что исходя изъ превратныхъ русскихъ идей начали съ того, что на первой страницѣ „Впередъ“ сразу водрузили знамя соціалистическаго переворота для всей Россіи и даже для всего человѣчества“). Думаєть ся мині про Подолинського, з його хитаннями в сій справі, про котрі ще низше. Але се тільки здогод.

Брошюра виступала проти комуністичного містицизму російських народників і їх обще-росийства, вказувала на його нереальність, а натомість підносила реальне істнуванне трьох руських племен і потребу їх кооперації на федеративнім принціпі: „Кромѣ 3-х племенъ: велико-мало-бѣло-русовъ существуетъ еще четвертое: обще-русовъ, безотрадное нѣчто, густой слой, который покрылъ Русь народную, Русь національную, Русь племенную“, — з котрою саме треба рахуватись і до її реальних явищ приспособлюватись. Автор при тім богато зацитував з тільки що виданих „Народніх шкіл“ Драгоманова, і се дало притоку „Впередови“, який не заглядав до українських публікацій Др-ова, через голову анонїма вдарити на нього, як на властивого автора сеї „націоналізації“. Се послужило початком полеміки українських соціялистів з великоруськими, яка стала набирати де далі все гострійших форм, — тим часом як політична ситуація вимагала як раз навпаки-єдиного революційного фронту против реакції.

Обставини і так були нелегкі, коли на український закордонний соціялістичний рух впав львівський процес Франка-Павлика-Терлецького, 1877—8 р. і повів за собою форменну нагінку на соціялізм серед українського громадства і „виелімінованнє його з суспільности“. Для Драгоманова се був подвійно тяжкий епізод, бо вороги його в одно дошікали йому, що се він його накликав на своїх прихильників, і в сім було не без правди — хоча інцідент був сам по собі на стільки дрібний, що без нарочитого бажання його роздмухати для утворення страшака соціялістичної небезпеки, він, розуміеть ся, не мав би ніяких наслідків.

Пок. Франко в своїй біографії Ост. Терлецького — головної жертви сього процесу, коротко, але докладно начеркнув ті обставини, які утворили рацію сього процесу. Словянська політика Росії, задокументована підтримкою сербського повстання, а потім війною з Туреччиною (коли не було відомо, що російська политика ведеть ся в порозумінню з австрійською — що відкрилось тільки 30 літ пізнійше), — викликала в Галичині з новою силою сподівання російської інтервенції в тутешні справи. Польська шляхта аґітувала за орґанізацією шляхецької самооборони против росийсько-української небезпеки, хлопського повстання і т. д. Польська преса з усеї сили пускала „алярми“ про страшну соціялістичну пропаґанду серед Русинів, против котрих уряд повинен всяко підтримати польську шляхту, як головну опору соціяльного ладу; консервативна москвофільська і народовецька піддавала сій аґітації жару, вирікаючись усякої спільности з „переворотовими“ українськими елементами, валячи громи на них і на їх „лжепророка“ Драгоманова. І от в таких обставинах впав в руки поліції транспорт книжок і листів Драгоманова, привезений до Львова нікому незвісним російським Поляком,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

який в паспорті звав ся Барабашом, на суді назвав ся Котурніцким, пізнійше звав себе Борковським і т. д. Сей чоловік, очевидно, підійшов Драгоманова на його улюбленій ідеї — словянській соціялістичній федерації, польсько-українсько-росийському помиренню на сім ґрунті. Представивсь як вихованець росийської літератури, член росийського соціялістичного гуртка, і коли заявив бажанне їхати до Галичини для соціялістичної пропаґанди, Драгоманов з повним довірем поставивсь до нього і дав йому місію будування польсько-української соціялістичної партії в Галичині. Наділив його рекомендаціями до своїх галицьких приятелів, книжками і листами, котрі він мав їм передати — написаними страшенно не конспіративно, так що вони могли дати притоку говорити про широко розгалужену українську соціялістичну організацію, котрою розпоряджав Драгоманов. Приїхавши до Львова в маю 1877 р. сей добродій протягом двох тижнів ходив собі до польських товариствах, робив знайомости, але книжок і листів, призначених студентам-Українцям, не віддавав. Нарешті поліція його арештувала, і по знайденим листам почала переводити масові труси й арештування, серед Українців і Поляків, — з тою тільки ріжницею, що Полякам се майже не зробило шкоди, але всім тягарем упало на Українців. Гірко про се згадує пок. Франко в своїй біоґрафії О. Терлецького:

„В листах Драгоманова, знайдених при Котурніцкім, а призначених для декого з руських студентів университету (в першій лінії для Ів. Мандичевського та М. Павлика), звичаєм росийських конспіраторів були повиписувані не тільки численні назви знайомих, але говорило ся також про ріжні пляни й надії Драгоманова, що були в смішній діспропорції до сил і здібностей адресатів та до тої роботи, яку вони повинні були робити на разі й перед усього. І так автор отсих рядків мав їхати по щось до Сигота, познайомити ся там з ґімназіяльною молодіжю, відтам до Мункача, а як би можна та й до Унґвару, остерігано його при тім, щоб їхав обережно, не мав при собі нічого такого, що могло б скомпромітувати молодіж. Ні перед тим ні потім між Драгомановим і мною не було згадки про таку місію, до якої я зрештою тоді, не обзнайомлений ані з політикою ані з історією ані з економією, молодий слухач клясичної фільольоґії, був зовсім не здібний. Іван Мандичевський мав їхати до Київа направити якесь лихо, якого наробили кияне. Сей мав бачити ся з тим, той писати до иньшого, між львівськими й віденськими „приятелями“ мав удержувати ся тіснійший ніж досі звязок і т. и. Сього тільки й треба було. Почали ся домашні ревізії, спершу у тих львівських Русинів, які були згадані в листах Д-ова, далі на підставі знайдених у них хочби й найневиннійших листів, нотаток або видобутих від них зізнань — у всіх їх знайомих, де вони бували, в бюрах де служили. Се давало матеріял до нових пошукувань“... За свіжої памяти Франко рахував до 50 ревізій у Львові, на провінції, у Відні — звідки в кайданах перевезено до Львова О. Терлецького і студента-медика Щ. Сельського. У Львові першими арештовано Мандичевського, Франка, Павлика, Заячківського, далі Л. Заклинського, Белея, з Поляків — Барабаша — що дав був свій паспорт Котурніцкому, Березіньского, звісного соціяліста Лимановского.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Страшенна паніка пішла між галицькою Русею. Всі кого зачіпили чи не зачіпили сі ревізії, з цілої сили відхрещувались від соціялізму, радикалізму і всього, що хоч здалека могло його нагадувати. Коли Драгоманов, довідавшись про арешт Франка і Павлика поспішив післати на руки Ом. Огоновського 50 рублів, просячи його, як професора арештованих, передати до вязниці на поліпшенне їх харчу, сей професор і священик, з сього свого подвійного характеру, здавалось би, вповні забезпечений від яких небудь підозрінь спілкування, звернув Драгоманову назад сі гроші з характеристичним листом:

„А вже ж, многоповажаний добродію, схочете признати, що увязненим студентам ні явно ні тайно в поміч прийти не можна, позаяк тогді показало ся б, що вони одержують пільгу від заграничного товариства — бо ачейже власть не увірить, що приватна особа тут в Львові долю увязнених убогих студентів поліпшити хоче, виставляючись на можливість посудження, що вона стоїть у звязі с пропаґандою заборонених тутки ідей. Несучи пільгу увязненим, — до котрих доступ заборонений, попав ся б я отже в колізію з законами, і хоча не єсмь прихильником тих суспільних ідей політичних, був би я потягнений до строгої одвічальности. А вже ж і Вам мабуть звістно, що я віддаюсь тихій науці фільольоґичній, проте я політичними справами досі не займав ся та й займатись не думаю. Впрочім виїжжаю в сих днях на село за-для ферій і забавлю там 2—3 місяці". (Переписка с. 152).

Народовецька преса вже з приводу попередніх конфіскат віденських брошюр взяла дуже ворожий соціялізмови тон, і тепер тільки підіймала ся все вище й вище в сій ґамі. Теоретичну сторону взяв на себе Вол. Барвінський, між иньшим розвиваючи улюблену українську тезу, що „індівідуальний характер нашого народу оказуеть ся противним комуністичній і соціялістичній нівеляції", — тому признавав соціялістичну течію „невідповідною і шкідливою" не тільки з політичного, але й національного становища. Иньші — як Танячкевич, що так недавно брав ся орґанізувати переправлюванне соціялистичної літератури на велику Україну (він був священником в однім з пригранічних сіл в околиці Бродів) *), тепер громив українських соціялістів, що „ліберальничають і прогресують в богатих палатах і з набитими карманами, не почуваючись до ніякого обовязку в житю", та доводив, що українські соціялісти — се „причепи до соціялістів московських", і не мають ніякого ґрунту в народі. Иньші йшли ще далі й здогадувались глибокомисленно, що український соціялістичний рух се не що як тільки провокація росийських урядових кругів, яким було треба притоки для заборони українського слова. Вол. Навроцький попробував був опамятати народовців — не лити води на польський млин („Нагінка за соціалистами і польська преса", Правда, 1874, XIII), але його осторога прогомоніла як голос вопіющого в пустині, і більше йому не дано слова. Народовці осліп ішли туди, куди треба було ворогам українства.

„Тільки москвофіли тріумфували і майже пальцями вказували поліції, куди йти й чого шукати. Навіть польські ґазети, неприхильні руським

---

*) Прецікаві розмови його з Павликом на сю тему в т. II, с. 155.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

соціялистам, говорили з обридженнєм про ту шпіонську службу львівських москофілів, і „Dziennik Polski“ зазначував, що вони дньом наперед знають про кожду нову ревізію й кожде нове арештованнє“ (Франко, с. 39).

Але облишена всіма, проскрібована й виклята, громадка молодих соціялістів тримались трівко і чесно. З арештованих тільки оден Мандичевський змикитив, і з переляку написав Драгоманову дурного і безграмотного листа, — котрого той потім довго не міг забути: після того як сам з власної ініціятиви звернув ся до Драгоманова в ріжних літературних справах, він після інцідента з Котурніцким раптом заблагав його „відчепитись“.*) Терлецький і Павлик твердо маніфестували себе соціялістами, і заявляли всякий пієтизм Драгоманову як провідникови нової України. Иньші тримали себе вповні гідно, нічого не відрікались і в радісних тонах писали Драгоманову по розправі: „Боронили ся ми славно. Усі дивували ся, що ми так сміливо і енергійно боронили ся. Усі ми виступали солідарно і чесно. Навіть „Gazeta Narodowa“, котра власне нині роспочала серію передових статей „З приводу процесу соціялистів у Львові“, каже в нинішній, першій статї: „Хід розправи відслонює перед нашими очима завдання тої страшної аґітації, веденої з холодно обдуманим пляном діяльности, людьми здібними, які рішились на все... ідеї Інтернаціоналу мають у нас прихильників фанатичних, а притім зручних і талановитих і тим більше небезпечних, що вони роблять з переконання (w dobrzej wierze)“ **).

Тим не меньше Драгоманов пережив підчас сього процесу богато прикрих хвиль. Преса то висмівала його, удаючи, що вірить тій наївній соціялістичній орґанізації „від Дніпра до Карпатів“, яку підсував йому акт обжалованння, — то кидала громи обурення „з несовістности женевського спортсмена соціялізму“, що, сидячи за межами карного досягання, робить свої експеріменти, посилаючи зелену молодіж на зломанне голів. Драгоманов поривавсь приїхати і стати перед суд, щоб вияснити дійсний характер своїх зносин з галицькими студентами і заразом — дійсний характер тої соціялістичної доктріни, для котрої він шукав прихильників. Обжаловані, зовсім розумно, відмовили його від сього, і він прислав тільки письменне розясненнє, — котре оборонець Мандичевського теж уважав за краще не подавати перед трібунал. Кінець кінцем сам по собі процес нічим серіозним не грозив. Польська шляхта взяла вже все можливе від нього, зреалізувавши політично всю ту роздмухану соціялістичну небезпеку. Слідчі аґенти з усього величезного забраного матеріялу навіть не постаралась зліпити що небудь, що оправдувало б увесь зроблений алярм. Акт обжалованння цілком апріорно, голословно, говорив про ту „загра-

---

*) От сей характеристичний лист (виданий Павликом, II с. 218): „Ласкавый Добродію! В интересѣ власномъ і другых людій смѣлюсь писати, щобисте на все зашанували шкѣру насъ Русинівъ і насъ зъ Вашими тенденційними письмами больше не нападали. Хто просивъ Васъ писати и высылати книжки якіись, Богъ знае черезъ якихъ прийдисвѣтовъ, котрымъ нѣчо не есть святе лишь щобы всѣхъ компромитовати. Просимо Васъ вѣдчепѣться насъ зъ Вашими тенденціями. Намъ и такъ жити тяжко, а Вы ще и полицію зсилаете на насъ.“

**) З колективного листу до Драгоманова 22. I., 1878, на жаль тільки в вирівках надрукованого Павликом, II, с. 284; наведена частина писана Терлецьким.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ничну соціялістичну орґанізацію, яка простирає свою роботу на малоруську людність від Дніпра до Карпат і Угорщини", звязуючи „руських соціялістів України з завязками подібних елементів серед руської людности Галичини" — котрих уся вина зводилась тільки до комуністичних переконань і намірів „активної соціялістичної пропаґанди". Найбільші кари, котрі кінець кінцем трібунал повидавав, не переходили за три місяці вязниці. Ще перед самою розправою, що відбула ся в січні 1878, всі обжаловані з виїмком Франка, Терлецького і самого Котурніцкого були випущені на волю, й відбували кару пізнійше. Найтяжше відбилось се вязничне сидженне на Терлецькім — його хороба (епилепсія) страшно погіршилась в вязниці, крім того він стратив свою посаду, і хорий, зломаний опинивсь на бездоріжю, з довгами на шиї — за книги, забирані для бібліотеки „Січи". Павлик і Франко — два молоді фільольоґи, теж „звихнули собі екзістенцію", кажучи галицьким виразом. Педаґоґична каріера для них була тепер замкнена. Павлик після сього закинув студії, Франко продовжував, і пізнійше, як звісно, здобув всі академичні степени.

Все се одначе були меньші річи в порівнянню з тим глибоким цсіхольоґичним впливом, який мав сей перший соціялістичний процес Галичини в еволюції галицької суспільности. Наскільки гурток соціялістичної молоди вийшов з нього з честю, настільки старше громадянство не могло собі й далі ради дати з сим інцідентом, далі на диби стаючи перед примарою соціялізму (вже після того як польська шляхта зібрала всі овочі свого маневру), — обкурюючи й одчитуючи далі себе від усіх спокус лукавих духів соціялізму, европеізму, раціоналізму і т. д. Полеміка против соціялістів в народовецькій пресі в 1878 р. набрала таких скандальних форм, що навіть „лівобічні Українці" мусіла стримувати своїх галицьких однодумців від такого нетактовного уїдання на соціялістів, а пок. Нечуй-Левицький написав до „Правди" навіть довгу статю, розяснюючи, що українство було завсіди й мусить бути рухом соціяльним.*) Народовство з своїх первісних, демократичних і навіть радикальних позіцій 1860-х рр. перекинулось в суто консервативну партію, свідомо поставило собі завданне витримати консервативну марку в конкуренції з польською шляхтою й узяло на себе обовязок стереження своеї суспільности і своїх мас від „переворотних ідей", котрими польські денунціянти порочили їх перед австрійським урядом. Драгоманов же з своїми молодшими однодумцями тим твердшого набрав переконання про неминучу потребу розколоти галицьке українство на консервативну і радикальну частину: те, що формально сталось десять літ пізнійше, з т. зв. „новою ерою", фактично наростало вже тепер.

Першим проявом того мало бути заснованне орґану з соціялістичною чи радикальною закраскою. Молоді соціялісти, котрих буржуазна суспільність виставила на глум і сором, з завзятем підіймали кинену їм рукавичку, — вони хотіли мати трібуну, хотіли боронити свої погляди, просили помочи Драгоманова, і той уважав своїм обовязком їх підтримати, — хоч і добре здавав справу з скромних духових ресурсів сих молодих людей, котрим треба була ще довгої і пильної виучки.

*) Павлик III с. 291, IV с. 60—1, III лист до киян с. 22—3.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ось як пояснив він своє становище в сій справі в листі до Вовка по виході першого номера: „Ви знаєте, яку вагу я поклав в тому, щоб була в Галичині своя ґазета. Ми про це росказували. Я переказував в Україну, що ставлю conditio sine qua non і навіть Kabinetsfrage з помочи Галичанам, щоб засновати їм журнал. Ви мусите знати мою теорію „помочи Галичанам“ — її зна й Т(ерлецьк)ий. Я считаю, що студентам галицьким і в початку — треба помагати, років 2—3, а далі вести поміч diminuendo, — бо тільки студенти галицькі бідніщі нас. Т-ий зна мою теорію, бо я йому її викладав, коли в нас ішли розмови про бібліотеку віденську. Я йому наперед казав, що книг стілько то здобуду, що на перший рік випишу журнали й дам за хату, на другий — тільки журнали, на третій нічого. Т-ий зна, що мною й нами [Київською Громадою] було зроблено більше, ніж обіцяно, і тепер — навіть коли б наші грошеві діла й не були в такому поганому стані — я б не порадив нікому з наших помагати віденським справам навіть і на крейцер. Тепер черга за Львовом. Ви бачили самі, як я гриз не одного, щоб там заложити видавництво, склад і бібліотеку. Редакція „Друга“ 1876 р. мені здавалась людьми для цього добрими. Судив я по праці їх, а ні по чому другому, бо я особисто нікого з них не знаю, а П-ка в очі не бачив. Я вважав потрібним ухопитись за них 1) через те, що час був зробити що небудь для молодіжи львівської, 2) що Львів все таки на русинській землі стоїть, не то що Відень, 3) найголовніще — що вони так чи сяк працювали, тоді як — прямо скажу — віденчуки тільки збирались. Через те я все останніми часами налягав на те, щоб помогти заложити во Львові курінь наших людей. Звісно, я вважав потрібним, щоб в тому куріню хазяїнами були самі львовяне, а ми б тільки помогли їм стати на ноги... Коли ви вже поїхали, вияснилось, що Українці не хотять слухатись мене і помагати львовянам.

„Я вам скажу правду: діло взаемин галицьких і українських попсовано. Що Українці наробила багато безтактностів і дуростів, це Ви знаєте. Але подлости „Правди“ і апатія Січи теж богато пошкодила. Лядям приходилось тепер іти на віру — а віри ні од кого требовати не можна.

„Я ж аж до кінця стратив віру навіть в добру віру віденців після того, як ні од кого й адреса, ні докладного слова не добився, тоді як Т-го взято, як почув, що вони пальцем не махнули, коли в них одібрала без закону поліція шевченківські метелики.

„Коли це виходить П(авли)к з тюрми й пише таке, що мов зараз готовий він з товаришами видавати журнал. Я йому пишу, що дам своїх 250 рб. (а Ви знаєте, що грошей в мене не богато), та жду од родички [сестри] хоч 100. Ні з якими вже ні кружками, ні з громадами я про це говорити не міг. Натурально, що хоч і невеличкі, гроші ці я хотів дати на те, щоб з них певно хоч що небудь вийшло, а потім я ждав, що через 3—4 NN можна буде сказати і другим: ось дещо робить ся, піддержте ж вже готове. П(авли)к же і Ф(ран)ко — я бачив, що хоч що-небудь та робили і брались робить. Я їм і одповів, „що ось так то поможу, а більше не сподівайтесь, хочете ж робити — робіть.“ Після того получаю записку од Т(ерлецьк)ого з тюрми, радить ождать. Ви

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

знаєте, я маю правило: ніколи не починать з того, щоб що небудь таке що хоче робити другий — скасувати чи одсувати; моє правило: Ти хочеш робити — роби! я або нічого не поможу або поможу так то й так то, а далі — твоє діло! От через те я й не смів спиняти П-ка і Ф-ка, тим паче що вони ще раз казали, що раді робити. Я їм написав, що як буде готовий N, я вишло 300 фр. Тим часом впять получив лист од Т-го. Пише, що ліпше видавати журнал у Відні, а не у Львові. Я з цим цілком згоден що до цензури. Тільки ж не в самій цензурі діло, а і в людях і в їх звязках з краєм. А я доволі пізнав віденчуків. Вони далеко образованіщі львовян, котрі де в чому зовсім діти; тільки через те що вони в чужому краю чи через те що довго їм ні до чого було причипитись, віденчуки страшенно вялі і коли ось вже на моїх очах 4 роки все збирають ся щось написати та не напишуть, то ще стілько ж можуть збиратись. Я навіть не можу сказати, чи есть між ними літерати, бо не бачив нічого їхнього писаного, окрім листів Т-ого і рецензії С(ельськ)ого. Т-ий по мойому має талант літературний, і багато вчився, але він так себе закрутив в крузі що „боюсь виступати з чимсь не першого сорту“, що на вряд чи й вийде коли з нього. По крайній мірі для „Громади“ ось $2^1/_2$ роки він не дав ні рядка, також як і другі віденчуки, хоч я з ними усіма в добрій приязни і вони обіцяли працювати, так що як би я знав, що инакше буде, то й всю свою кампанію (і особисте життя) поставив би инакше... Словом — в Львові для мене були хоч не величкі a + b, а в Відні x, y, z і т. д. і я по совісти не міг проміняти Львів на Відень. В Львові ж я певніщий з П(авли)ком як з чоловіком, котрий не політикує. Другі вже й там почали говорити щось таке, що пахло Бучинщиною й Заклинщиною. Моя ж рада про Галиччину: виступай хоч з малим, з смирним, та тільки з ясним, і не політикуй. Я й написав, що готов мати діло з новим журналом, тільки коли його редактором буде П(авли)к. (Другі радили когось підставного, як мовби то не такого різкого в очах публіки!) Коли мині написали, що П-кови дали вже концесію з уряду, що номер печатаєть ся, я й вислав свої 300 фр., і написав родичці, щоб вислала 100 рб. Цими днями вишлю ще 300 фр., і за тим я своє діло в основанії журнала вважаю закінченим“. (Павл. II с. 298.)

Під такими авспіціями Павлик з товаришами взявсь за виданнє нового орґану молодої Галичини. На початок прийшло 100 р. від О. Косачевої; Др-ов, не вважаючи на свої трудні обставини, призначив на виданнє свою половну уваровської премії, 250 р. = 600 фр.; київська громада, на його рекомендацію, пообіцяла на перший рік, від квітня до квітня, 500 р.; одеська прислала 200; всього російська Україна дала коло 900 р., тим часом як австрійська, з передплати й роспродажі дала коло 100 ґульденів. Друкарські видатки взяли звиш 1000 гульд. (за 4 книжки, разом 520 стор.).*) „Редакція“ утримувалась з 25 руб., які Павлик місячно одержував від Українців; з того 12 ґульд. коштувала кімната на III поверсі Кляйнівської ул., яка служила заразом спільною кватирою для соціялістичної молоди; з решти годувалась ся

*) Див. рахунки Павлика в II т. с. 293.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

громадка людей, покараних процесом, від котрих, як від прокаженних відступила вся галицька суспільність:

„Ми жили пару місяців разом: Павлик, його сестра Анна, Терлецький і я“, споминає Франко. „Часто бувало так, що одного дня ми не знали, що їстимимо другого; з платою за помешканнє опізнювали ся часто; та найгірше боліло нас то, що вся руська суспільність, з виємком купки молодіжи, уникала нас як зачумлених. Ми опинили ся в положеню банітів викинених із суспільности, і нервове роздразненнє, відповідне до такого положення, знаходило вираз у нашім журналі, який нумер за нумером конфіскувала прокураторія. Остап держав ся з боку від нашої [Павлика і Франка] роботи. Він, о скільки знаю, був противний виданаю журналу так швидко, без доброго приготованя, і ще перед моїм виходом із арешту перечив ся про се з Павликом [Фр. відсижував відразу й кару, і вийшов на волю 5. III н. с.]. Потім, коли журнал таки почав виходити, він обмежав ся на іронізованню над „масою енергії“, яку вкладали ми в се діло, а на просьби, щоб і він узяв часть роботи на себе, відповідав іронічно, що він „стара руїна“. Та про те видно було, що безвихідне положенне дуже мучило його.“ *)

Треба памятувати ще й те, що „маса енергії“, з котрої іронізував бідний Терлецький, не обмежалась самим журналом. Павлик і Франко поставили собі за обовязок здійснити діло вложене на них Драгомановим через Котурніцкого: заснованнє польсько-української соц. партії Галичини.

В листі пересланім з Котурніцким, Д-в писав: „Я йому (К-му) й иньшим (очев. Полякам) сказав тут, що першим ділом, ставлячи перед Поляками соціяльні питання, прийдеть ся поставить і таке: польський соціялізм в Польщі, руський на Руси, аби ні у кого не було й зерна сумніву, ніби вони хочуть відновити Польщу 1772 р,. хочби й соціялістичну. Так я думаю, і Ви будете тримати з ними, коли вони появлять ся з ділом в Галичині.**) Або як переказує його слова Павлик иньшим разом: „Орґанізація польського селянства на польськім ґрунті й землі в союзі з українськими соціялістами, що орґанізують своє селянство на своїм ґрунті й землі“. І він додає до сього, три роки по факті: „Сі слова Драгоманова, діскутовані на процесі в січні 1878 р. і потім обговорювані публично пресою Галичини, Польщі і Росії, стали підвалиною дальших відносин українських соціялістів Схід. Галичини і польського народу Зах. Галичини і будуть, натурально, що до їх селянства, провідною ниткою в обопільних відносинах сих сусідніх народів на будуще“.

Новий польсько-український соціялістичний союз заманіфестовано на самим процесі: Котурніцкий заявив, що польські соціялісти стоять за рівність Українців з Поляками, против усякого національного поневолення, й іменем польських соціялістів протягнув руку Павлику й Терлецькому, які маніфестували себе на процесі українськими соціялістами, і вони, кажучи словами Павлика: „публично і з повним довірем — вперше між українською й польською інтеліґенцією Галичини, протягли свої руки,

*) О. Терлецький, ст. 45—6.

**) Лист сей звісний тільки з польського судового перекладу, дуже лихого, так що тільки приблизно можна реституовати зміст оріґіналу — Пав. II с. 200, пор. III с. 184.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

іменем українських соціялістів, і при тім висловили своє переконанне, що між Поляками й Українцями порозуміннє можливе тільки на ґрунті соціялизму.“ *) І хоч Котурніцкий по процесі зник з галицького овиду, й иньші „вони“, про котрих говорив Драгоманов, не показували ся, — Павлик і товариші взяли за свій обовязок війти в контакт з місцевими польськими соціялістами та зайнятись орґанізацією львівського робітництва, без ріжниці його національности — української, польської, еврейської й німецької, та його соціялістичним усвідомленнєм. На чолі польського соціялізму стояв звісний письменник Болеслав Лімановский, який ряд літ жив у Львові й богато видавав соціялістичної літератури, але вся вона аж до українського процесу 1877—8 р. не будила ніякого інтересу, тихо спочиваючи на книгарських полицях, і тільки під враженнями сього процесу пішла в рух. Орґанізаційною й аґітаційною роботою серед робітництва Лімановский теж не займав ся, слідом виїхав до Швайцарії, і Павлик уважав се ділом українських соціялістів — своїм і Франка, що між робітництвом пішла дійсна соціялістична пропаґанда. Найбільш інтеліґентною ґрупою сього робітництва були друкарські складачі, на чолі котрих стояв Українець Осип Данилюк. Вони задумували свою професійну часопись, — вона стала виходити дійсно з місяца липня, під назвою Praca, і Павлик з Франком рішили зробити її своєю соціялістичною трібуною для робітництва — рахуючи ся з тим, що фактично інтернаціональною мовою львівського робітництва являєть ся мова польська, — тим. часом як їх власна часопись призначалась для шкільної молоди і селянства.

Сю часопись, по традиції старого „Друга“, названо „Громадським Другом“.**) Павлик каже, що він се розумів як „Друга женевської Громади“; але Драгоманов в адресі на річницю паризької комуни (низше) переклав се як „Друг громад“, „Ami des Communes“. Павлик уважав його за галицьку екзпозітуру „Громади“. Але Драгоманов в нім мало брав участи, і ті (дрібні) річи, які давав, пускав під ріжними криптонімами, очевидно не бажаючи маркувати залежности сеї часописи від нього. Найбільше ж радив ріжні річи для перекладу: по його гадці се мало бути школою для самих редакторів, Павлика і Франка, і для публики журналу користнійшою лектурою. ніж ті „зелені“ статі, котрі на швидку препарували редактори.***)

З Українців в журналі були надруковані праці О. Косач, Евг. Борисова, Ф. Вовка, Василевського (Софрона Крутя), що був добровольцем у Сербії і дав, крім дрібнійших заміток про балканські справи, ширшу працю про сербське повстанне; иньших українських псевдонімів не можу зараз розшіфрувати. З Галичини були праці О. Терлецького, Щ. Сельського, згаданого О. Данилюка, М. Рошкевичівни. Контакт з польськими соціялістами був замаркований статейкою Б. Лімановського

*) Павлик III с. 184—5: статя написана для бернського Jahrbuch-а, але ненадрукована; коротше про се в Павликовім огляді галицького соціял. руху в „Громаді“ 1880 I с. 111.

**) Що на „Гр. Друга“ його ініціятори дивились як на відновленне, в радикальнійшій формі, старого „Друга“ видаваного „Ак. Кружком“, див. в листі Павлика до Василевського і товаришів до Женеви з 12 січня — II с. 281.

***) Тойже лист до Вовка, с. 302.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ского і перекладом його студій про старих соціялистів та деякими иньшими перекладами з польського.

О. Терлецький — як оповідає Франко, тільки підчас Павликової висідки, коли редакцію вів Франко, дав себе намовити до невеличкої статі, і до решти знеохотив ся, побачивши в тійже книжці, в повісти М. Павлика „Пропащий чоловік“ свою карікатуру під назвою Напуди. Иньші „віденці“ ставились також до часописи скептично — Ф. Вовк на початку року бувши у Відні, відти писав Драгоманову, що віденці „у всьому не сходять ся з редакцією Гром. Др.“, і з першого погляду у них „пішов разкол“, через автократизм львівських редакторів — так що Вовк радив Драгоманову або взяти редакцію в свої руки, або відійти від часописи.*)

Очевидно, віденці, і Вовк з ними (або може навпаки — Вовк та иньші бунтарі, і віденці з ними), вважали за краще, ніж витрачати всі засоби на журнал, продовжувати далі революційну, „метеликову“ літературу. Але Драгоманов сьому не спочував, бо Павлик з Франком стояли на його позиції — популяризації західно-европейського соціялізму. Але й вивозити на собі їх часописи не хотів (Вовкови писав, що не має часу, і се скорше виглядає на вимівку для тих хто знає його невичерпану роботоздатність). Тож в останнім рахунку мусіли вивозити на собі часопись її ініціятори, Павлик і Франко, містячи там свою белетристику (Павлик тоді теж уважав себе белетристом), переклади з західньої, особливо соц'ялістичної літератури. й оригінальні статі. „В редакції формально тільки ми два“, писав Павлик — „переводимо, сочиняємо“, ведемо коректу свою і Левицького „Хмельницький і козаччина“.**) „А при тім ми не випочили, не поправились по тюрмі“ — а в перспективі перед Павликом ще стояла висідка трьохмісячної кари.

В таких обставинах приходилось вести сей відповідальний орган нової Галичини. Перша книжка його вийшла в квітні, друга в маю, і хоч були сконфісковані, але поліція забирала тільки невеличку частину конфіскованого, бо видавці зручно ховали наклад (першої книжки поліція

---

*) З приводу сього заховав ся вище цітований лист Драгоманова до Вовка, з кінця квітня 1878 (Павлик II с. 296), де він радив Вовкови не підтримувати, а лагодити віденську опозіцію до журналу. Відносини одначе не наладились і потім. Павлик II с. 313.

**) Се була побічна робота для зарібку. про неї потім (1878) доволі „грімким“ словом згадував Франко: „По якого чорта ви прислали мині статю про гетьманів. Хіба гадаєте направду, що тут нема чого ліпшого друкувати (очевидно — в „Дрібний Бібліотеці“) як таке свинство, котре нікого не обходить крім Бар(вінського) et comp. Грошей на її друк мині не дали, але хоть би й дали, то кажу вам наперед, її не надрукую. Най правдяне тим займають ся. Досить уже, що смо надрукували Хмельн(ицького), котрий ось тут стовпіє у мене і чортови лисому на кутю здав ся. Хіба ви гадаєте, що хтось щось з того скористає? По мойому, історія так „спопуляризована“ нікого до мисли не пробудить, а тілько й ту мисль, яка є, приспить. Чорт побери всю історію. Нам тепер подавати важнійші річи. У нас і так тота нещасна, лихо понята історія довела до такого безглуздого націоналізму та самостійництва, котрим Правда так величає ся, як порося орчиком. Пізнійше, навчивши ся азбуки в других науках, ми й до історії возьмем ся, а тепер нам ніколи. А всяким Сомкам та Брюховецьким нам і подавно пора б сказати с . . . м . . .“ (викропковано в виданню). Павлик III с. 56.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

забрала тільки 92 примірники, пізнійших ще меньше). Виданне розходилось, хоч передплатників, з огляду на хроничні конфіскати, було всього 15! „Рвуть, та читають: молодіж з прихильности, старі і „народовці“ зі злости, а крім того народ — хоть він з нього лиш дещо може розуміти.“ З третьої книжки назву перемінено на „Дзвін“, і рішено випускати подвійними книжками, що давало деякі полекші супроти цензури і конфіскати. За оповіданне „Ребенщукова Тетяна“, уміщене в II кн. „Гр. Друга“, Павлик дістав новий процес, за образу релігії й моральности (проповідь житя на віру). По конфіскації „Дзвону“ змінено назву ще раз на „Молот“ — сю книжку в неприсутности Павлика, що в липні пішов висиджувати свою кару за процес Котурніцкого, виладив і випустив Франко.

Павлик тим часом за „Ребенщукову Тетяну“ дістав засуд на нових шість місяців. Сеї висідки він убояв ся з огляду на своє здоровле, і коли його випустили по висідці першої кари на волю, 8 падолиста, він рішив виїхати до Женеви, на еміґрацію. Се був проект одеситів, які брались його підтримувати, тільки не додержали сеї обіцянки. Ост. Терлецький ще перед тим рішив „на старі літа“ записатись на права й поїхав до Відня. Журнал припинено, і літературну роботу на галицькім ґрунті зведено до видавання неперіодичної „Дрібної Бібліотеки“, котру Франко з Белеєм вели потім протягом 1879 і 1880 рр. Тут вийшли деякі поезії Франка, оригінальні і перекладні, оповідання Еркмана-Шатріана в перекладі Белея, Assomoir Золя в перекладі О. Рошкевичівни, наукові переклади — природничі і соціольоґичні: статі Гекеля, Гекслі, Ем. Лявеле, Г. Шеля, Добролюбова і Пісарева, доволі припадкового вибору.

Заразом продовжував Франко сам оден (після того як Павлик пішов до вязниці, а потім до Женеви) розпочату роботу коло орґанізації і соціялістичного освідомлення робітництва. Ся робота була дужа успішна, і пізнійше Павлик дуже підчеркував се діло українських соціялістів, як їх діло і їх право. Знаємо, що по пляну Д-ва на українській території в единій польсько-українській соціялістичній партії мав першу ролю грати український елемент, на польській — польський (вище с. 71); на сім стояв і Павлик, і се становище викликало велике невдоволенне й гостру полеміку з боку польських соціялістів (Лімановского спеціяльно).*) Під впливом Франка і Павлика — що одні, підчеркує Павлик — вели в ній соціялістичну лінію, Praca з початком 1879 р. з спеціяльно-професійного орґану перетворилась в загально-робітничий орґан і набрала виразно соціялістичного характеру. Франко видав, ще в 1878 р., соціялістичний катехизм для робітників (Zasady socializmu, wyłożone w pytaniach i odpowiedziach), і брав діяльну участь в виробленню соціялістичної програми, яка мала вийти під заголовком: Program socialistów polskich i rusińskich we wschodniej Galicyi, але була випущена потім Лімановским під титулом Program socialistów polskich wschodniej Galicyi, і тільки наслідком енерґійного протесту Львовян була ся ся назва заліплена новою: Program socialistów galicyjskich. Польські соціялісти у Львові, рахуючи ся з слабістю

*) Див. Jahrbuch für Sozialwissenschaft, I. 1 с. 311 і згадану репліку Павлика III с. 181, 259 і т. д.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

своїх інтелектуальних сил, дуже цінили тоді поміч Українців, і рішучо відхиляли пропозіції соціялістичних емісарів з Королівства: відокремити ся в осібну польську орґанізацію (дебати про се почались уже з другої пол. 1879 р.). Франко, що зістававсь у Львові до березня 1880 р., живучи на кредит у Данилюка, становив головну інтелектуальну силу соціялістичного руху: він писав, аґітував, популяризував — викладав напр. систематичний курс суспільної економії в робітничих гуртках. Але кінець кінцем матеріяльні злидні вигнали його на провінцію — де для нього почалось нова серія арештовань, вязничних висідок і т. д.

Так закордонна соціялістично-революційна українська акція з кінцем 1878 р. збігла ся в Женеві. Подолинський, осівши ся в Монпелье, був замісцевим членом сього гуртка. Вовк, що мандрував понад російсько-румунського границею, пильнуючи революційного транспорту, підтримував з Женевою тісний звязок. Так само Зібер. Драгоманов, Павлик і Кузьма становили постійну залогу.

Сі роки: 1878—1881, се кульминаційна доба женевської акції. На Україні тодішні арешти й заслання, що захопили м. ин. Мальованого, Борисова, Я. Шульгина, Ковалевську, О. Андрієвського, Беренштама, Вовкову й ин. — сильно понизили революційну активність. Серед української старшої інтеліґенції взяв гору опортуністичний курс — зусиля „помирити з собою правительство“, особливо підчас Лоріс-Меліківської „диктатури серця“, — коли правительству подавались меморіяли про користи, які націоналістичний український рух може дати йому, паралізуючи соціялістичні й радикальні течії. Культурний і літературний рух завмер під пятою указу 1876 р. Активнійша молодіж рішучо кидала „українофільство“ та йшла в революційний великоруський табор. Тим яскравійше виступала в сю „глупу ніч“ і тим більше уваги на себе звертала робота женевського гуртка, не вважаючи на всі її нерегулярности і непослідовности. Голоси українських соціялістів нагадували про українську справу, і знаходили деякий резонанс в соціялістичних або просто поступових европейських кругах. Тим більшу викликали злобу і ненависть тих, які вважали її до решти задавленою у себе дома. Не входячи в ідеольоґичне освітленнє й оцінку женевських видань, — бо се мусіло б бути предметом окремої студії, я тут спинюсь головно на зверхній історії роботи сього гуртка.

В 1878 р. нарешті вийшли дві книжки „Громади“. Перша містила згадану вже передмову, викінчену весною т. р. (дата 30 квітня 1878) — вона подана низше в сім збірнику. Невважаючи на всі вже виявлені розходження, виданнє маніфестувало на зверх „єдність революційного фронту“: на обгортці виднілись видання Чернишевського, Впередъ, Набатъ, Общее Дѣло, Община.

В другій, великій книзі (583 ст.) були випущені: студія Драгоманова про школи, Вовкова хроніка українського житя за 1876—7 рр. і „замість фелєтона“ друга велика статя Др-ова: „Україна і Центри“. Крім того видано згаданий „Листок Громади“ і російську брошюру Драгоманова: „До чего довоевались“.

Літом 1878 р. Др-ов їздив до Парижу на літературний конґрес, щоб зложити протест против заборони українського слова: завдяки Турґеневу,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що був в президії конґресу, сей протест був прийнятий до протоколів, а текст його випущено в Женеві по французьки, всяко спопуляризовано (був переклад італійський, іспанський), і потім в переробленій, поширеній формі він був надрукований Др-вим в згаданий уже італійській соціялістичній часописи Rivista Internazionale. Був се таким чином доволі сильний, як на той час, акт протесту против росийського насильства.

Вовк, що докінчував празьке виданне Шевченка, як знаємо, уложив більш портативне виданне Кобзаря, анонсоване в 1878 р. „друкарнею Громади". Подолинський приготовив студію з соціяльної ґіґієни України: „Життя й здоровья людей на Україні", випущену 1879 р. в Женеві, з деякими політичними тезами, постилізованим, правда здержливо, — бо книжка призначалось для пів-леґального поширювання на Україні.

Але черговий випуск „Громади" знову спіткнув ся, не знаю — чи через неодержанне якихось матеріялів, чи з иньших причин. Третю книжку властиво проминено; як N 3 „Громади" зісталась випущена ще 1877 р. повість Мирного „Лихі люде". Натомість випущено IV том, шевченківський: він містив статю Вовка про Шевченка як проповідника соціяльної революції (Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя) — написану з приводу виходу празького „Кобзаря", на роковини 1876 р., і крім критичних заміток при кінці сеї статі ще ширшу студію Др-ва на сю ж тему, де він спростовував погляди Вовка і уставляв свого оцінку Шевченка, як соціяліста („Шевченко, Украйнофіли і Соціалізм"). Крім того в книзі був доволі богатий матеріял, хронікарський і дискусійний, по біжучим питанням. За тим зараз же почав ся друк пятого тому, з статею Навроцького про пянство й пропінацію і з продовженнем огляду українського житя, котрого початок був надрукований в II книжці — докінченне перегляду сільського житя, підновлене ріжним свіжим матеріялом, за котрим мав піти огляд житя міського робітництва — та й не вийшов. А друк сього тому знову перервавсь — на цілі три роки.

Випускаючи його в 1882 р., Др-ов пояснив сю переpву такими причинами: сам він був зайнятий пильною роботою над ґеоґрафією України для звісного видання Реклю; друкарня „Громади" мусіли випустити на сам перед, на зарібок повість Мирного „Хиба ревуть воли"; а крім того співробітники „Громади" виступили з проектом періодичного видання, котре й попробували випускати, але кінець кінцем, переконавши ся в неможливости його ведення, вернулись до старого видання. Се мотивованне, доволі таки незручне, не відкриває нам властивих мотивів, з котрих де що показує нам видане до тепер листуванне співробітників ґуртка, а дещо все таки зістаєть ся неясним.

Перед усім, очевидно, відограла головну ролю фінансова сторона, яка зісталась в руках київської громади, і ведена була дуже неакуратно. В своїм третім листі до киян, писанім в відповідь на постанову про ліквідацію женевської роботи, Драгоманов дуже яскраво, кровю й жовчю описав сі фінансові митарства, які ставили його нераз в неможливі становища, а всім отсим безладем протягом довгих років держали в хроничній непевности завтрашнього дня, яка страшенно погано відбивалась і на пляні роботи, і на псіхиці Драгоманова та його найблиз-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ших робітників. Іще перед тим ніж скінчив ся призбираний фонд, в котрім визначну ролю грала жертва Я. Шульгина, і почалось фактичне безгрошівє, латане зборами з громадян, — і тоді вже неакуратність в веденню рахунків, в пересилці грошей, в кореспонденції з Женевою, що велась quasi-конспіративно, але переважно дуже незручно і непрактично, робила страшенне замішанне в фінансованню видавництва і підтримуванню Драгоманова та його співробітників. Ось що писав він напр. в згаданім листі до київської громади:

„В свій час я посилав подрібні рахунки своїх видань за 1876 і 1877 рр., і з них можно було побачити, що я не брав на себе більш 800 р., хоч заслужив виговор за те, що видав предположеному соредактору Галичанину [1]) вперед за роботу, котру він не зробив, 800 р. (вони пішли за довг за книги, котрі поступили в Січ). Цей виговор був першим відром холодної води, котра вилита була мені за шию в наших „бюджетних“ відносинах. З 1878 р., навіть коли ще оставалась половина капітала „евангельского юноші“, котрим найбільш держались наші видання, вже почалась путаниця в наших бюджетних відносинах. Передо мною лежить така купа листів од імени вашого з того часу (перед тим ми мали розмови через подорожніх, близьких до діла людей). В тих листах можна прослідити всі переміни ваших рахунків — хоч на щастя не можна ще бачити такого засуду „мінімалізму“ моєї праці і докорів, що я робив її не порадившись з вами. Ось напр. лист од 28 фебр. 1878, в котрому признаєть ся довг мені 1614 фр., а путаниця поясняєть ся так: „первоначальная конституція осталась без прмѣненія и была забыта“ (я добавлю: переминивсь третій вже посередник). В цьому листу нема сліду незгоди принціпіяльної або скептицизму до Женеви, а назначено сталий бюджет: „По бюджету вамъ будетъ высылаться ежемѣсячно по 300 р. или какъ теперъ принято для большей точности 900 фр. Эти 900 фр. будуть высылаться ежемѣсячно послѣ нашего 20-го. Изъ этихъ 900 фр. 450 должны отходить исключительно и прежде всего на вашу личную жизнь“. Далі йдуть похвали моїм замірам обсуждати слав(янські) справи в звязку з українськими (що я зробив в брошюрах і II т. Громади), а також випускати „Листок Громади“ й иньші листочки — що теж зробив. В „исполненіи“ же опять вийшли „неточности“, як через те, що капітал юноші став вичерпуватись, так і через нову переміну міністрів почт і фінансів, так і на кінець і через провали 1879 р. [2]) Я порішив вже жити без усякого бюджета, аби викінчити початі праці та виповнити переказ од вас, щоб „хоч несистематично та подавати український голос в текучих справах“. В 1879 р. привезено було мені од вас устний наказ „подавати голос“, „новий бюджет редактору 1200 руб., окрім того що буде на піддержку типографії і на брошюри“. Для піддержки типографії привезено було „Хиба ревуть воли“ 400 руб., на типографію й брошюри я нічого не получив, а „Воли“ коштували 2000 фр. В тімже році одеські товариші направили сюди Галицького [3]) і вислали йому на життя — 15 рубл. один раз.“ [4])

---

[1]) Остапови Терлецькому — примітка Франка.
[2]) Згадані вище арешти й заслання.
[3]) М. Павлика — пояснення Франка; очевидно, сюди ж належить згадка в т. I с. 249, де треба читати: II-ка, а не П-на. [4]) Листи до Франка II с. 40—2.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Се грошеве безладе, розуміеть ся, паралізувало всі пляни і наміри еміґрації, яка сама не розпоряджала ніякими фондами, не мала ні покладених грошей ні кредитів, і вела через те істнуванне дуже тяжке. *) Треба дійсно дивуватись витрівалости й господарности Драгоманова, що він в таких тяжких обставинах не тільки сам не спустив ся „на дно“, а цілих дванадцять літ умудрявсь то на кредит, то на копійчані лепти вести видавничу роботу і підтримувати меньш обережних і меньш роботоздатних товаришів. Але за всім тим орґанізація видавничої роботи світила явними дефектами, які знеохочували і співробітників і публіки і тих хто фінансував сю роботу. Того чого хотіли київські ініціятори і все українське поступове громаданство: української свобідної, безцензурної трібуни, часописи хоч не великої, але постійної, реґулярної — ніяк не виходило, і всі сі видання і публікації, зачинані і не докінчувані, волюмінозні томи „Громади“, в яких цілими роками маринувались ріжні роботи, сей огляд українського житя, що тяг ся 6 літ і так таки й не скінчив ся, — все се викликало нарікання, які псували й розбивали відносини, гальмували енерґію, вносили зневіру і розбрат...

Франко в своїй пізнійшій передмові до листів Драгоманова (I с. 9) дав досить різкий вираз колишньому невдоволенню з Громади й її веденя: „Що власне журнал, видаваний українською мовою на рівні европейських revue, бажала мати громада, се я знаю з уст того делеґата, що приїздив 1876 р. до Львова і телеґрафічно запитував відси Драгоманова: Wie mit Journal? А щож зробив Драгоманов із того журнала? Видавництво „Громаду“, ряд альманахів, цінного, хоч досить односторонного змісту, але власне що до форми — редаґованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними і іноді досить механично зліпленими статями самого Драгоманова (до таких зліпків треба зачислити статю про школи та фелетонове балаканне на майже 200 сторін друку пз. Україна і центри).“ Але з вище наведених пригадок Драгоманова і пізнійших інструкцій (див. низше) видно, що не самого тільки журналу, а „видавництва“, себто цілої системи ріжних видань, бажала сама таки громада, і Драгоманову можна закинути тільки, що він не вмів поділити матеріялу „Громади“ на реґулярнійші випуски.

При кінці 1879 р. з неоплаченими „Волами“ на шиї і розпочатим V томом „Громади“, котрий не було чим докінчити, Драгоманов опинив ся в становищу доволі таки сумнім. Група, яка збилась наоколо „Громади“, за недостачею свого, скільки небудь налаженого орґану, мусіла пробавлятись принагідними брошюрками або ходити в прийми не тільки для популяризації своїх поглядів, але й для того, щоб могти їх де небудь висловити. Все якось не йшло. Віденці, збойкотувавши торік „Громадського Друга“, задумали видати „Славянський Альманах“; Драгоманов виладив для нього студію про „Політичні думки в нових українських піснях“, але вона не побачила світу, тому що „Альманах“ був

*) От як описує Павлик Драгоманівські гаразди в Женеві в одній ненадрукований статі 1879 р.: три низенькі темні покоїки, де жив Д-в з жінкою, двома дітьми і прислугою; скупий сніданок і вечеря, обід з поливки і мяса, гірше ніж їв звичайний робітник; брак гроша на який небудь духовий комфорт, навіть на ґазети (III с. 66—7).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

сконфіскований, і потім в переробленій і поширеній формі Драгоманов випустив її п. з. „Нові українські пісні про громадські справи“, як окрему відбитку з III кн. періодичної „Громади, що не вийшла теж. У Львові Франко з Белеєм й деякими иньшими молодшими (Даниловичем, Олеськовим) задумали на 1881 р. „ілюстровану літературно-політично-наукову часопись Світ“, щоб продовжувати, в здержливійших формах курс „Громадського Друга“. Драгоманов згодив ся брати в ній участь, дав статю про Костомарова, але розсердив ся за те, що її поміщено без його підпису, страха ради прокураторська, — й відійшов від неї.

Співробітництво в росийських часописах, чи революційних, чи підцензурних, ставало все меньше можливим і доцільним. Підцензурні під реакційним обухом все більше звязувались усякими цензурними оглядами, писати в них можна було тільки міняючи псевдоніми, то значить тратячи всяку фізіономію. В революційних кругах все гострійше виявлялось розходженне між революційним українством — федералистським та децентралістським, і великоруським — нівеляційним і централістським. З принціпіяльних, теоретичних ріжниць се де далі — переходило на відносин особисті, гурткові, безповоротно псувало всяку кооперацію, не давало можливости підходити до справ обективно, і що гірше — утрудняло кооперацію і з европейськими соціялістичними та революційними ґрупами — бо й тут приходилось перед усім розмежовуватись і установляти точку погляду на суперечні росийсько-українські питання, котрі західнім соціялістам і революціонером здалека здавались дрібними і з погляду загальних інтересів — негідними непорозуміннями.

В 1879 р. Драгоманов і Павлик прийняли пропозіцію працювати в новозаснованім німецькими соціялістами Jahrbuch-y für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Павлик взяв ся вести тут хроніку українського руху. Але часопись була вже тісно звязана з великоруськими соціял-революціонерами з „Вперед у“, і Драгоманов скоро побачив себе змушеним завязати на її сторінках полеміку з Лавровим. Його статя інтересна для нас, як одна з предтеч клясичної праці Драгоманова — „Историческая Польша и великорусская демократія“ (вона друкуєть ся низше, з двома иньшими анальоґичними статями Драгоманова й Подолинського в Revue Socialiste). Але ся полеміка була неприємним інціденом для редакторів, німецьких марксистів, котрим близше було становище соціялістів общеросів, ніж українських „націоналістів“, якими атестували їх общероси (про се див. низше в споминах Е. Бернштайна). Так само на сторінках Travailleur, Revue Socialiste і Rivista Internazionale del Socialismo, де Драгоманов і Подолинський умістили кілька статей в 1880 р., їм раз у раз приходилось порушувати полемичні міжнаціональні теми — полемізувати з соціялістами росийськими і польськими та виясняти українські національні кривди.

Се особливо було неприємно для Подолинського, взагали неохочого до сих національних супоречок. Йому не подобалась задиркуватисть Павлика супроти Поляків і рахунки з ними в Jahrbuch-y *), і ще меньше приємно було сваритись з старими товаришами з „Вперед у“, як поба-

*) Павлик III с. 131.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

чимо низше. Драгоманова ся полеміка захоплювала далеко сильнійше — і вибивала з соціялістичних кругів, де він не бачив ні розуміння, ні інтересу до сих безконечних процесів, які захоплювали його. Але він ніколи не тратив з очей загальних політичних питань, в яких уважав для себе обовязковим іти разом з росийськими, польськими, еврейськими революціонерами. В 1878 р. він брав близшу участь в часописи „Община", заснованій згаданою анархистською ґрупою „Работника", і вона, завдяки його впливу, доволі виразно проводила федералістичні погляди, не забуваючи й Українців — особливо в статях Жуковського й Аксельрода. Була в тім часі і технична кооперація ґрупи „Громади" з ґрупою „Работника": українські виданнє 1879—81 носять фірму: „друкарня „Работника" і „Громади": були спільні заходи по орґанізації потайної друкарні на Україні. Сі звязки з Українцями викликали навіть деякий переполох серед росийських соціялістів*), і Як. Стефанович, як чоловік обізнаний з українською мовою, взяв на себе обовязок — в спеціяльній статі розкрити гріхи „Громади", а П. Лавров в пізнійшім огляді поставив се в рахунок „Общині", що вона „відкрила свої сторінки для південноруських націоналістів".

І поза тим все таки співробітництво Драгоманова в росийських часописях не переривалось, а крім того ним було випущено в сих роках кілька брошюр, чи від себе, чи колективних, по ріжним біжучим питанням росийської політики: A l'opinion publique des peuples civilisés — з приводу атентатів на царя, La tyrannicide en Russie — з приводу його убийства, „За что старика обидѣли" — з приводу атентата на Трепова, „Соловья баснями не кормятъ" — отвертий лист Лоріс-Мелікову і т. д.

В девяту річницю паризької комуни вислав Драгоманов, спільно з Ляхоцьким і Павликом, цікаву адресу французьким соціялістам:

---

*) Доволі інтересно споминає Дейч в своїх записках, як він і Стефанович були здивовані, прибивши ся до Женеви літом 1878 р. і побачивши, що такий поміркований чоловік і націоналіст як Драгоманов користуєть ся таким поважаннем місцевих революціонерів-анархистів:

„За короткий час свого побуту в Женеві він встиг здобути величезний вплив на провідну ґрупу, яка тоді видавала журнал „Община", бакунінського напряму. Редакція сього орґану не тільки містила в нім статі Драгоманова, але й велико рахувала ся з його поглядами. По словам П. Б. Аксельрода, члени редакції „Общини", під безсумнівним впливом Драгоманова, трохи що не замінювали „анархію" „федералізмом", і гадка про „конечну ціль" зникала з нашої свідомости, замінюючись понятем „федералістського устрою". Як казав Аксельрод, редакція „Общини" вважала Драгоманова „поміркованим анархистом", що відріжняв ся від бакуністів меньшою „революційністю", але близько стояв до неї своїми ідеалами + „конечною цілею". (М. П. Драгомановъ в изгнаніи. Вѣстн. Европы 1913, X с. 205—6).

Сам Дейч так характеризує погляди Д-ва: „Драгоманов був тоді безсумніву соціялістом, навіть „анархистом", хоч і поміркованим. Людина з великого ерудіцією, особлнво в історії, він був ознаймлений з усіма соціяльними доктринами, починаючи від утопичних і кінчаючи сучасними. Але як у всім, так і в відносинах до соціялізму Драгоманов був чоловік своєрідний. Ні з якою соціялістичною системою він не погоджував ся, в кождій знаходив якісь хиби, невірности. Але не виробив і не старав ся ширити якусь свою самостійну теорію. Для нього соціялізм мав вагу ідеалу, досить далекого — „коли ще він здійснить ся!", або як недвозначно він висловлювавсь у однім з своїх українських писань: „се діло затяжне" (с. 211).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Іменем соціялістично-федералістської України прилучаємось до почувань соціялістів Франції, які святкують день проголошення Паризької Комуни 1871 р. Нехай росте все сильнійше се відродженне почину, даного Паризькою Комуною, яке вже проявило себе так показно в орґанізації федерації робітничої соціялістичної партії — давнійше такої централізованої. Нехай його тріумф служить підтримкою федералістичним ідеям в иньших краях (з початку було: нехай дасть спасенний приклад соціялістам иньших країв). Михайло Драгоманов з Полтави, редактор „Громади“ (La Commune). Антін Ляхоцький з Київа, друкар. Михайло Павлик, з Галичини, редактор „Громадського Друга“ (L'Ami des Communes) у Львові“.*)

Як бачимо, Драгоманов скористав з нагоди, щоб заманіфестувати і поставити під охорону авторитету Комуни свій анархичний федералізм супроти соціялістичного централізму великоруського і польського.

На сторінках „Громади“ він підчеркував суголосність свого українського федералізму з федералізмом латинським, що стояв під впливами Прудона і Бакуніна. Підчас паризького конґресу 1878 р. він познайомив ся з полуднево-французькими федералістами-прудонівцями, які силкувались звести провансальсько-каталонський рух на ґрунт соціялістичний, в духу Прудона. В орґані L'Alliance Latine, Revue Fédéraliste de peuples latins Д-в умістив статю Le panslavisme fédéraliste, де в паралелю вселатинському федералізмови, висуваному ініціяторами сього видання, розвивав свою ідею всесловянського і східно-европейського соціялістичного федералізму — против московського панславизму та панґерманізму, против котрого головно звертали своє вістре „латинські федералісти“.**) Але се була течія доволі сумнівного соціялізму і навіть радикалізму: полуденно-французький рух мав небезпечні нахили в бік клерикалізму і монархизму, подібно як австрійський федеральний курс Гогенварта. Так що солідаризувати ся з ним було доволі небезпечно.

Гризня з соціялістами московськими і польськими і що з того випливало — шуканне однодумців на національно-федеративнім ґрунті в сферах мало або й зовсім не соціялістичних, були особливо неприємні Подолинському, як я вже запримітив. У нього не було тих нахилів до національного українства, яке тримало в своїй власти Драгоманова, не вважаючи на весь його космополітизм чи европеїзм. П-й був більше соціялістом, ніж націоналістам; його — як і Зібера — тягло більше в бік загальних питань, і українство все уявлялось йому, як соціял-революційна справа. Тому хоч і він не раз, підпадаючи впливам Драгоманова,

*) Павлик III с. 516.

**) Громада IV с. 344-5. Павлик в цитованій вище статі так характеризував credo Громади, як вірний ученик і інтерпретатор ідей Драгоманова, відбиваючи, очевидно, тодішні розмови в ґуртку: в Громаді „проведений іменно західно-европейський соціялізм (громадівство) в анархичній і федералістичній його формі, котра, як звісно, панує в думках передової інтеліґенції всіх південних націй, не виключаючи й української“. І додає: „Федералістичний і анархичний також соціялістичний програм Інтернаціоналу, почасти написаний, і зовсім прийнятий тим самим Марксом, на котрого так нещасливо покликує ся „Правда“, як на противника думок, проведених в „Громаді“ (III с. 66).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і свого власного подражнення, входив в полемичну течію, але в своїй стихії він там себе не чув.

Одну за другою обробив він дві популярні моноґрафії — згадану вже вище студію з соціяльної гіґієни (Життя і здоровья людей на Україні, 1878), за нею другу — про економичне становище робітника в ремеслі і фабричнім промислі України. Вона служила продовженнем його давнійшої студії про „Хліборобство“, і в закінченню, коротко начеркуючи проґраму соціялізації продукції, П-й заповідав нову студію спеціяльно „про впорядкуванне громадівського господарства“.*) Заразом він працював над загальнійшими працями: одна статя мала на меті помирити соціялістичні доктрини з природничим еволюціонизмом (дарвінізмом), котрий деяким природникам (особливо авторитетному Гекелєви) уявлявсь як щось непримирено противне; друга — про відносини фізичної енергії до людської продукції (ся друга розвідка, яка дала привід до листувания з Марксом, і до інтересного обміну гадками між Енґельсом і Марксом, подаєть ся низше).

Маючи на гадці популяризувати свої соціялістичні погляди перед усім серед українського громадянства, він мусів дуже прикро відчувати брак українського орґану, і занадто велику залежність „Громади“ від Драгоманова, який робив її трібуною своїх поглядів і своєї полеміки та доволі безцеремонно препарував своїми критичними замітками праці иньших співробітників (як було се напр. з статею Вовка про Шевченка). До сих власних вражінь П-го прилучались іще й впливи його жінки, Наталії Якимівни, людини зовсім чужої українству і всіми симпатіями звязаної з росийськими революційними гуртками: їй дуже не подобалась полеміка Драгоманова против революційного терору і гризня на національнім ґрунті з росийськими і польськими революціонерами, що в розпалі полеміки в 1880 р. обединались тут, на еміґраційнім ґрунті, в оден против-український фронт. В залежности від дуже не-

*) Ремесла й хвабрики на Україні, зложив С. Подолинський, Женева, печатня „Работника“ і „Громади“, 1880, ст. 148. Виймаю де що з закінчення:

„Ми бажаємо такого впорядкування праці:

„Земля повинна належати до громад людей, котрі на ній працюють, так само як і струменти, машини, будинки, потрібні для хліборобства. Тілько громада людей вкупі можеть упорядкувати гарне, велике, машинне хліборобство, найкористнійше по здобутку і найлекше по довжині і тяжкости праці.

„Так само всі ремесницькі майстерські, мануфактури, хвабрики повинні належати до громад тих робітників, котрі на їх працюють; бо тілько таким робом минеться боротьба між осібними здобувателями, тільки таким робом полекшання праці через машини і користь од їх випаде на долю всіх людей, замість того щоб рішати (роз.: позбавляти) велику часть їх останнього заробітку. Кожен працюючий чоловік повинен мати вільний доступ, на рівних з усіма правах, в громаду такої праці, до якої він має найбільш прихильности, або навіть і до кількох громад, коли він бажатиме працювати різну роботу.

„Коли б нас хто запитав, чи хочемо ми скасувати дрібні мужицькі хліборобські господарства, де хозяїн робить сам без наймитів, і такі самі дрібні ремісницькі господарства, то скажемо: в таких самостійних господарствах, хоч і осібних, ми великого лиха не бачимо, бо в їх нема гіршої неправди: користування чужою працею. Усі ж господарства, як хліборобські, так ремісницькі, мануфактурні й хвабричні, на котрих есть хоч один наймит, мусять бути повернуті в громадськяі. Думаємо теж, що дрібні особисті хозяйства не дуже довго вдержаться поруч з громадськими.“

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

рівних відносини в сімї, Сергій Подолинський, коли відносини його з жінкою псувались, попадав в орбіту сеї полеміки, коли наладжувались — оправдував тактику росийських революціонерів і був невдоволений українською полемікою з ними й Поляками.*)

З сих мотивів, коли Драгоманов зістався без усяких грошей на своє видавництво, Подолинський підчас свого приїзду до Женеви літом 1880 р. перевів свій проєкт, що він перебере на свій кошт виданне „Громади“, візьме на своє утриманнє Павлика, котрого Драгоманов не міг звідки далі утримувати (так само мабуть і Кузьму), — з тим щоб „Громада“ виходила періодично, під редакцією Драгоманова, Павлика і Подолинського. Драгоманов дуже противився сьому проєктови,**) але вкінці дав згоду. Була вироблена програма, яка носить в останній друкованій своїй редакції дату 1 вересня 1880 р., але очевидно довго дебатувалась і перероблялась (Л. М. Драгоманова, що жила на селі, вже при кінці липня питає в однім листі, чи програма нової часописи ще друкуєть ся — Павл. III с. 195). По свідоцтву Павлика ***), вона була написана головно Подолинським, який вніс сюди не тільки ясну програму соціялізації природних засобів і знарядів продукції, але й революційну методу її осягнення: дружного повстання для визволення від чужоземної неволі й панування експльоататорів. При журналі мав виходити інтернаціональний листок „La Federation — Вільна Спілка“, відновлений плян „Славянської Громади“. Се була, очевидно, ідея Драгоманова, який зараз виладив для першого (і єдиного) випуска статейку: „Естественныя области и пропаганда соціализма на плебейскихъ языкахъ Восточной Европы“. В першій книжці самої „Громади“, яка вийшла доперва з початком 1881 р. (і має сей рік на окладниці, а в середині

*) Про се в листах Павлика, що, живши в домі Подолинського, був втаємничений в сю прикру домашню політику; але піддавшись сам, до певної міри, настроями Подолинських, по перших вістях про убийство Александра II, і попавши тим чином в суперечність з поглядами Драгоманова (про се низше, с. 85), він здаєть ся не стримав ся від спокуси, рятуючи себе, відвести бурю на Подолинських і доволі карикатурно описував Д-ву зміни в поглядах Подолинського: „Ви казали, що в ваших з Подолинським стосунках найважніще — переміна його прінціпів, а для нього в цій справі єдиний компас его стосунки з жінкою і особистий настрой, т. є. безмотивні примхи. В половині 1880 р. [коли Подолинські разом приїздили до Швайцарії] він був тероріст. Потім до приїзду в М(онпельє) Нат. Я(кимівни) завше казав, що в Росії буде добро тільки тоді, коли уряд вивішає всіх р(уських) р(еволюціонерів), котрих би то треба зовсім звіяти з лиця землі [очевидно, се якісь перебільшені випади против національної нетолеранції росийських революціонерів], і коли ми (т. є. Українці) покористуємось тим, що вони нам прочистили ґрунт. Тепер [по повороті жінки до Монпельє й помиренню Сергія Подолинського з нею] він не знає і не бачить нічого окрім терору. Згадка про П(одолинськ)ого не належить до річи, я спімнув його між інчим через те, що й остатна его увага, що ми (Українці) повинні брати спечені р(уськими) соц(іялістами) каштани, мене дуже вражала, і против цего й таких его відносин до р. соц. я завше з ним спорив в Ж(еневі), в М(онпельє).“ — Павл. III с. 494.

**) „Коли в 1879 (треба: 1880) С. П. зачав видавати своїм коштом періодичну „Громаду“ (проєкт, котрому я довго противився, — покликаюсь на М. Павлика)“ — писав Д-в в Споминах, с. 187.

***) Переписка с. 177: „Періодичну Громаду з еї різчою програмою (написаною Подолинським“. Не так рішучо в бібл. показчику писань Драгоманова, с. XVII: „Программа (найбільше Подолинського)“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

1880 р., ноябрь—декабрь), крім програми була умішена студія Подолинського: Громадівство і теорія Дарвіна, його ж стаття про соціялістичний рух в Англії, початок повісти Павлика, і хроніка соціяльного житя з України росийської й австрійської та закордону, написана Драгомановим і Павликом. Плян II книжки, яка вийшла на весну 1881 р. (уже без означення місяців) перебили писання Павликових сестер про нагінку адміністрації, яку їм прийшлось терпіти. Сі писання, розуміеть ся, не-безінтересні, як ілюстрація галицької самоволі, для авдиторії „Громади“ все таки давали мало, та й написані були діалектом, з масою польських цитат, і книжка вийшла в сумі мало інтересною: писання Павликівен зайняли більшу половину її, Подолинський тільки докінчив свій огляд соціялістичного руху в Англії й Ірляндії, та пішли ще хронікарські замітки. Цікавійший матеріял повідкладало до кн. III — але їй уже не судилась вийти, тільки „Нові пісні“ Д-ва пішли в світ як окрема відбитка.

Виданне взагалі йшло пиняво і не дуже пляново, тому що Подолинський далі жив в Монпелье — ще й узяв до себе Павлика на утриманне (замість умовленої плати) — так що все робилось листуваннем між Монпелье і Женевою. Се відбивалось і на техниці і псувало відносини між членами редакції: виникали всякі дрібні непорозуміння, невдоволення, образи. Знов вийшли на верх дражливі питання про відноснни до росийських бунтарів, терору і т. д. Огляд українського житя в I кн. „Громади“, написаний Драгомановим, з його звичайними докорами за соціялістичну безграмотність і московський централізм росийських бунтарів викликав новий вибух гніву на нього серед росийської еміґрації, і з окрема в гуртку Подолинських. Один з обмосковлених українських революціонерів Присецький називав статю Драгоманова „просто нечесною і пошлою“. Подолинська іронізувала перед Павликом, що „звісно, нам з вами, Павлик, не обидно за статю, але людям, які жертвують своє житє й т. й.“... Подолинський перед її приїздом дуже хвалив статю, а потім і собі став казати, що в ній „за богато вилаяно русських соціялістів“, і хоч по конституції часописи кождий з редакторів сам відповідав за те, що друкує під своїм іменем, він не устояв на сім принціпі і написав Драгоманову, щоб він присилав йому на перегляд усі рукописи перед тим, як вони йтимуть до друкарні, а Павлик мав необережність написати Д-вим, що ся цензура звернена против нього, і т. д. (III с. 362.)

Слідом наспіла вість про убийство Александра II. В гуртку Подолинських вона викликала незвичайну радість. Маленький гурток еміґрантів, „без ріжниці віроісповідання“, справив радісні поминки по царі, і Павлик, не вгадуючи настроїв Драгоманових, розмахнувсь до них великодним листом: „Нові думки, нові надії й для України; я ставлю точку і йду росказувати з людьми, бо всидіти не можу. Н. Я. (Подолинська) страх рада за терористів. Я завше признавав за ними ту велику заслугу, що вони шхнули россійський деспотпзм на край погибели. Тепер там, певне, будуть рухи, рухи й рухи. Якби були люде з толком, то й українським мужикам можна би добути дещо. Я думав би, що й нам, т. є. власне М. Пчу (Драгоманову) слід би написати проклямацію до українського народу про те, що і як би єму тепер робити, та, на лихо,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

за далеко. Думаю також, що власне тепер непремінно треба видавати в Ромунії, або де, революційний листок по українськи, — поки ще буде каша в россійській державі, перед парляментом.“ (III. 389.)

Але Драгоманов, який взагалі в питанню терору не м'г ніяк знайти твердої позіції,*) а тепер іще був в такім гострім конфлікті з росийськими революціонерами, взяв супроти акту 1 березня холодний тон, що незвичайно вразив еміґрантську братію. На адресу ликування з сього приводу він пустив прикре слово „канібалізм“ в по-мові „Вільної Спілки“, зайняв доволі неприхильне становище в своїй французькій брошюрі (La Tyrannicide) і не скупився на прикрі вирази в приватних розмовах. Все се попсувало відносини ще гірше.

В Монпелье вже перед тим, з огляду на „безладє й повільність видання“, що виходила з тих почтових зносин Монпелье й Женеви,

---

*) От що писав з сього правду, вже ретроспективно, Драгоманову Павлик, стараючись вийти з сього конфлікту: „Ви можете ще завважати мині про наші прінціпіяльні непорозуміння що до россійського террору, або що я переміняю що до цего свої думки. Останнє буде невірно. Сам я ніякого убійства, ніякого насильства над особою чи ґрупою не признаю, а тим менче можу ставити їх в прінціп для кого небудь. Я, як знаєте, не похвалив і Фокшея за Кабина [в косівській справі], а тілько хотів сказати, що коли вже перший конечне хотів покарати его за зраду, то треба було це зробити явно і відповідати за це перед судом і головно перед громадською думкою, як Засуліч, но що ліпше й зрадників, як і всіх, оставити на відвічальність їх власного сумліня, котре тим способом зробилось би більшим удержом від поганих поступків, ніж теперішні слідства, суди й кари. Що ж до россійського террору, то до него я відносив ся завше однако. Я вважав его ділом совісти самих убийців, — котрим же самим воно не легко, і котрі, видно, інакше не могли зробити як зробили, — і дивив ся на него з погляду тілько россійських стосунків: є там партія, котра давила і давить усіх, — уряд; нема широкого опозіційного руху самої громади, а є соціялісти, котрі почали й убивати. Я не скажу, щоб вони або хто інший робили це й далі, но не скажу, що стрілявши в Трепова, убивши Мезенцова і царя, вони зробили зле і безкористно для самої політичної волі в Россії. Напротив того, ці три вчинки і особливо третій вдарили в саму „точку“ і приблизили час волі в Россії, бодай о ступінь від попереднього. Но тільки ці три. Вказавши на самодурство репрезентантів россійських урядників, III отд. і самодержавія, — рос. соціялісти не повинні були ставити убійства в принціп, хоть би вже для того, що тепер уже ними нікого не здивуєш, і що вони справді звужують думки самих діячів, — а покликати до боротьби саму громаду, орґанізуючи еї до повстання в різні товариства, кожде для своєї ціли і на своїм місті і власне більше на провінції, між ріжними народами. І ви так думали й писали. [Павлик дійсно тут тільки переказує погляди самого Др-ва.] Но ми різно подивились на вбійство Ал. II. Я ему був і є рад і признаю его користність, Ви ж за це й мене назвали, при Фойніцкім, каннібалом. Я стояв проти сеї фрази в вашій по-мові до 1 N „В. Спілки“, раз за її різкість, а потім і за те, що се особисте діло всякого, як хто віднесе ся до цего приватно (о публичних заявах каннібальства я ще тоді не чув, і спершу і в Женеві не узнав). Як ви особисто віднеслись до смерти Ал. II, до цего публиці також мало діла; ви тілько були праві, коли боронились від солідарности з росс. соц. рев. партією, могли сказати й повищу свою думку, та тілько не так різко. Та це ваше діло. По моєму, ви зробили би були далеко ліпше, якби були дали заголовок своїй брошюрі не „tyrannicide“, а політич. убійства в Россії взагалі, при чім могли вказати й на безкористність особливо провінціяльних убийств, польських напр., і непорозуміння було би далеко менче, особливо якби ви були віднеслись до них тілько як до прінціпіяльної теорії на будуще для Россії, і при тім вдарили виключно на тих, що гвалтували зза граници за террор протів царя. По крайній мірі для мене ваша постанова питання зовсім ясна тільки після 15 N „В. Слова“. Я з нею й годжу ся зовсім“ (III с. 493).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

виник був проєкт перетягнути до Монпелье друкарню, Кузьму і самого Драгоманова, якби він згодив ся, а як ні — то принаймні перенести друк і експедицію „Громади“. Подолинський покладав на сподівані полекші для преси в Франції, приймав на себе всі видатки що до друкарні й експедиції; через Марсель, з тутешніми пароплавами, він сподівавсь орґанізувати транспорт до румунських портів, а звідти, мовляв, не тяжко було б наладити кольпортаж до Галиччини й України. Вибираючись на весну на полудне, мабуть для здоровя (див. вище с. 21), Подолинський намірявсь зробити розвідку в чорноморських портах і в Галичині та повезти з собою пробний транспорт „Громади“. Павлик збирався осістись в Румунії, Подолинський обіцяв дати гроші на видаванне там маленького українського листка; „чорнопереділець“ Присецький, що жив тоді в Монпелье, подавав надію на заснованне там грошима „чорнопередільців“ нової друкарні — Павлик сподівавсь мати при тім заробіток (III с. 340, 357, 385).

Тепер, під першими вражіннями 1 березня, сі пляни розцвіли ще пишнійше — еміґрацію тягло до дому, або принаймні близше до границі, щоб мати змогу швидше і безпосередніше реаґувати на росийські події. Такі були гадки і у Українців і у Росиян *). Старі пляни росийської еміґрації — пересунутись на росийсько-румунську границю (див. низше с. 91) віджили з новою силою. Подолинські й Павлик дуже переймались ними. Подолинський рішив був відложити свій Алжір, а зараз поїхати до Женеви — очевидно, щоб змовитись про сі нові пляні; написав до батьків по гроші — для тих же плянів очевидно, і т. д. Проєктовано спільно з „чорнопередільцями“ заложити невелику друкарню в Румунії — „так що коли заарештують, то аби не було великої шкоди“, і видавати „маленький неперіодичний листок“, друкувати там „все хвилеве, остре й пригідне“. А „Громада“ з своєю друкарнею поки що зісталась би в Женеві, і туди б ішло те, що не могло б пройти в Румунії, — бо її пресова свобода не викликала особливого довіря, і треба було рахуватись з можливістю росийського натиску на уряд. Павлик мріяв з Румунії завести звязки як не з Галичиною, то принаймні з Буковиною, діставати відти матеріял для „Громади“ і т. д.

Драгоманов до всього сього поставивсь з неохотою. Віддавши Громаду в розпорядженне Подолинського і Павлика, і радикально розійшовшись з соціял-революційними росийськими кругами, він все більше відходив від анархистично-революційного федералізму в бік федералізму конституційно-парляментарного, і маючи орґан для його проповіди в новозаснованім „Вольнім Слові“ (див. низше с. 93), не хотів пускатись на нові еміґрантські експеріменти. Він не довіряв свободі преси Франції, тим меньше Румунії — „за князя румунського не був певний так як за Картре, тірана женевського“. Кінець кінцем годив ся віддати друкарню на відповідальність Павлика й Подолинського, з тим щоб вони її везли

*) Пізнійше, виправдуючись перед Др-вим, Павлик писав, що перший сю гадку підніс отой „земляк“ Присецький (с. 402), який потім, поговоривши з еміґрантами в Парижі, пішов з тим назад (с. 421). Але в кождім разі Подолинські і Павлик якийсь час були дуже захоплені сим пляном.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

хоч би й до Румунії; обіцяв писати „до румунської Громади“ ще більше ніж до женевської, коли з нього-так радикально здіймуть коректуру й адміністрацію; але сам не годив ся їхати нікуди — „окрім Льондона та Київа“. Його скептицизм що до Румунії — поділений також і паризькими еміґрантами, з котрими радивсь Присецький, був дійсно слідом оправданий вістями з Румунії — там після 1 березня як раз пішла нагінка на російських еміґрантів, так що вони мусіли кидати навіть насиджені місця (III. 382, 424).

Пляни революційної аґітації одначе не покидали людей. Супроти неохоти Др-ова Павлик сам засів до складання революційного маніфесту, що мав бути оповіщений російськими соціялістами в усіх мовах Росії. Наводжу отсі уривки з його начерку — який зістався одначе теж тільки проектом. Він може характеризувати тодішні настрої й ідеї:

„Слухайте мужики: Ви були сотні літ кріпостними, та й тепер ви не вольні. Ви працюєте усю жизнь вашу над силу, зза того що одні по́дати ваші більші, ніж земля ваша дає вам доходу. Слухайте нашої ради: вся земля, на котрій ви працюєте, повинна бути ваша і не повинні ви ніколи платити й копійки податів з землі. У кого ж землі цілком нема або мало, той повинен її дістати даремне з казенної і панської на душу по стілько, по кілько де прийдеть ся, коли вся земля буде в руках мужиків.

„Слухайте робітники: Цілий вік ви працюєте на хозяїнів і вони з вашої праці бариші збивають, а як прийде на вас старість, або робота вас покалічить, то їсти вам нічого й похоронити вас ні-защо. Слухайте нашої ради: Нехай всі заводи, фабрики, машини й майстерські належать тілько товариству тих робітників, що працюють на них своїми руками.

„Щоб можна нам (соціялістам) писати й росказувати людям, як поправити їх гірке життя, ми постановили вбивати й повалити всяке начальство, а вам, мужикам і робітникам, радимо захоплювати тимчасом в ваші руки те, що кому слід. Подаймо собі руку против тяжких ворогів.

„Сила, котрою вони держать ся і побивають і нас і вас, це войско.

„Слухайте, солдати ... Вбивайте краще начальство, що каже вам, як звірям, безневинно проливати людську кров, — поможіть справитися мужикам, робітникам і нам з тяжкими людськими ворогами: начальством і панами, а після й розходіться з ружям до дому.

„Послухайте ж ви мужики, робітники й салдати, нашої ради: збунтуймося всі разом, в один день, скиньме з себе й розбиймо в дрібні кавалочки тяжке ярмо, що наложив на вас царь з панами, й почніть правити собою самі, як скаже вам ваше серце, ваш розум і ваша воля“ (III, 429).

На жаль, тут в листуванню Павлика з Драгомановим, що служило живою хронікою житя гуртка, наступає прогалина: між Павликом і Драгомановим зайшла тоді незгода, з приводу допущених Павликом нетактовностей в відносинах до сімї Драгоманова, і за сим мовчаннем зістаєть ся неясною в подробицях катастрофа, яка впала в тім часі на Подолинського, вирвала його з революційних рядів і тяжко відбилась на житю нашої громадки. Попробую начеркнути її контури, опираючись на уривкових згадках, розкинених в пізнійших писаннях його

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

товаришів і рідні — в надії що люде, більше обізнані в фактичних подробицях, подадуть свої доповнення чи спростування.

Очевидно, проспект нової Громади, 1880 р., чи відомости про нього, піщовши на Україну, викликали ріжні атаки на Подолинського, який тут виступив вперше як оден з відповідальних редакторів женевських видань, і був з них найбільш вдатною метою для чорносотенної нагінки. Павлик каже, що Драгоманов був против підписання Подолинського як редактора, може власне з сих мотивів (Переп. 177). Драгоманов у своїх споминах натякає на дуже характеристичні мотиви сього походу: бувший ґенерал-ґубернатор київський Чертков, власник великих маєтків і завзятий „благопріобрѣтатель“, накинув оком на маєток Подолинських; старі батьки — одною ногою в могилі, і одинокий спадкоємець — політичний еміґрант, се була доволі спокуслива комбінація для афери. „Кіевлянинъ“, орґан ґенерал-ґубернатора, з кінцем 1880 року починає завзяту кампанію против злочинної женевської роботи, против Драгоманова як головною злочинця, який „развращае“ недозрілу молодіж і експльоатуе її матеріяльні засоби під ідейного покривкою. Заразом починаєть ся делікатний шантаж супроти старих батьків Подолинського. Їм „ставить ся на вид“, що богаті засоби, які вони посилають синови, ідуть на революційну роботу, противдержавну аґітацію; даєть ся зрозуміти, чим се пахне. Перелякана обивательська і чорносотенна компанія, яка окружує їх, давно вже вороже настроена до „нігілізму“ молодого Подолинського, свідомо чи не свідомо розвиває й поглублює сю тему. Очевидно, проносить ся страшне слово — „конфіскація!“, дуже добре знане в сих кругах, де руки були повні полїських маєтків конфіскованих за причетність до повстання. Нещасний „поет пушкинської плеяди“ пише по ґазетах якісь паскудства на Драгоманова, складаючи на нього всі ґріхи сина, але заразом іде на ґенерал-ґубернаторську вудку й годить ся продати Черткову маєток свого сина — щоб відвернути від себе „височайшу“ і всяку иньшу немилость за підтримуванне революційної роботи свого сина, та — зберігти від повної загибели його матеріяльні ресурси. Приймае до відома і благі поради близьких: „обуздати заблудшого“ і завернути його з погибельного шляху — голодом. Сергію Подолинському посилається батьківський ультіматум, що поки він буде тратити родинні засоби на виданне революційної української часописи, посиланне йому грошей припиняєть ся. Так, кажу, представляється „факт сього діла“, зводячи ті натяки, які досі мині удалось зібрати.*)

*) Драгоманов згадуе в однім листі, в падолисті 1880 р. (Павл. III 247), що Бердяєви, свояки Подолинських, збираютъ ся писати якусь кляузу на нього і С. Подолинського як „розвратителів“ їх сина Сергія Б. (доволі звісного київського росийського поета), який влетів в маленьку політичну історію. При кінці грудня Драгоманов пише листа до „Кіевлянина“ (тільки щоб відвести душу, як то кажуть — листа не посилае) з приводу напасти на „нову Громаду“ і Драгоманова, як головного злочинця, який підвів на се зле Павлика і Подолинського (III с. 313). Не маючи „Кіевлянина“, не можу провірити, що там було написано. В „Споминах“ (с. 187-8), пояснюючи свої відносини до Подолинського, Драгоманов пише: „Пишу се не для того, щоб убіляти себе від болота, кинутого на мене родителями С. П. в „Русской Старинѣ“, а для характеристики тих россійських кругів, до котрих належав батько С. Подолинського, один з поетів „пушкинської плеяди“. Додам, що С. П. був единий син у своїх родителів, і що маєток їх, котрий вони

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Подолинський, в розгорі своїх плянів діставши такий батьківський ультіматум і зіставлений без усяких засобів, був збентежений до крайности. На руках у нього було прийняте на себе виданнє, з неоплаченими рахунками випущених книжок, закупленого паперу, співробітник-Павлик, котрого він прийняв на своє утриманнє, з платою 100 фр. місячно, не кажучи вже про власну сімю. Положенне для людини, яка ніколи не заробляла сама, а була джерелом підмог для незасібної еміґрації, було страшне. До крайнього збентеження причинилась, очевидно, й жінка П-го, сильно роздражнена в тім часі против Драгоманова, — почала, видко пиляти чоловіка, що якби не звязувавсь був з драгоманівською компанією, нічого б не було.*) А тут ще похорували й померли їм діти **), і Под. був в такій матеріяльній біді, що мусів на похорон просити грошей у Драгоманова! Бідолаха, і перед тим уже хорий і роздразнений до крайности (оцінити хоч би вище наведені його різкі фрази про рос. революціонерів), став усе більше тратити рівновагу. Він написав якогось дуже обидного і несправедливого листа до Павлика, що, видно, звернувсь до нього по належну йому платню: докорив Павликови, що він і його сестра, котрій, на інстанцію Павлика, посилались невеликі гроші, стали тягарем для „Громади“. Щось прикрого написав він і Драгомановим; було мабуть і більше таких випадків, що захмарили останні відносини Подолинського до товаришів.***) На початку січня він був уже в такім стані, що жінка відвезла його до псіхіятричної лічниці. Тепер батькам прийшлось понести на собі наслідки завареної ґенерал-ґубернаторскими руками каші! Мати Сергія на першу вість прилетіла до Монпелье, перевезла його до Парижа, сподіваючись кращого лікування. Надії не справдились, і вона зісталась при сині, віддавши йому всї свої сили, з початку в Парижі, потім в Київі, куди його перевезено „за дозволом правительства“. Старий поет, розбивши власними руками щасте своєї сімї, тепер міг тільки оспівувати се

так берегли, купив у них бувший київський ген.-губ. Чертков, орган котрого „Кіевлянин“ приймав досить велику долю в нагінці на С. Подолинського й на мене з поводу періодичної „Громади“, як раз перед тим, як влагодилась отся спродаж“ (с. 198). Павлик додає (Переписка с. 177): „Треба сказати, що про періодичну „Громаду“ з різчою програмою (написаною Подолинським) була статя в офіціознім „Кіевлянинѣ“, де немов кликано родичів Подолинського зробити щось проти того“. Статі А. Подолинського в „Р. Старині“ я не знайшов, і тут у Д-ва мабуть помилка. Що велике роздраженне на еміґраційний гурт, і особливо на Драгоманова серед рідні Подолинського було і без останнього шантажа, се можна міркувати з вищенаведеної цитати, с. 18.

*) Бачу на се натяк в листі Павлика, з грудня 1881 р.: він пише Драгоманову, що крім покритя довгів зроблених за друк і папір „Громади“, з Подолинського не треба б більше брати грошей на видавництво — „бо вони мусіли й мусять — так я думаю [Павлик жив тоді вже в Женеві] — служити камінем роздорів між ним і жінкою. Треба тілько трохи знати відносини С. А. до Н. Я. (Подолинських), щоб оцінити це. Нехай би краще брав гроші [пояснює: від родичів, котрі ему відмовили через те, що він давав їх на „Громаду] і разом з Н. Я. робив ними террор [росийський] чи що і нехай би через те не терпіли ані вони, ані „Громада“ (III с. 512).

**) До сказаного вище (с. 21), на основі листування, додам пояснення О. Любатович (Былое 1906, VI), що вмерли тоді від менінґіта меньший синок П-го і донька Любатович, що була у П-ого на вихованню. Старший синок зістався, і за нього потім був голосний процес між жінкою і матірю Под-го.

**) Павл. III с. 447, 450, 511 й ин.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

материнське посвящення в передсмертних віршах. Він тихо догорав, не тратячи до кінця своїх літературних інтересів, і вмер скоро після перевезення сина до Київа — не викликавши траґічною долею своєю ніякого спочутя ні в тих російських кругах, котрих він тримавсь, ні в тих українських, котрим він задав такий удар своєю немудрою політикою. Його племінник, в цітованім уже некрольоґу, гірко одмічує, що крім свояків і найблизших знайомих, тільки оден якийсь заблудящий преподаватель словесности віддав останню честь „поетови пушкинської плеяди“, та ґенерал-ґубернатор ушанував своєю присутністю похорони царського камергера.

„Сю пору небіжчик Драгоманов уважав за найтяжчу в своїм житю“, записує в своїх пізнійших згадках його вірний Павлик (Пер. 177). В Подолинськім він утратив і дорогоцінного товариша праці, і матеріяльну опору, таку важну в сім критичнім моменті, зіставши ся з довгами по старим виданням („Громада“ 1879 р. і „Воли“), і з новими, зробленими за адміністрації Подолинського. В „Споминах“ своїх Д-в згадує, як йому з тодішніх своїх тощих фондів прийшлось заплатити 900 фр. за пороблені Подолинським видатки по „Громаді“ (с. 188). З Павликом, по його повороті з Монпелье до Женеви, він розсварив ся до решти — очевидно той, як то кажуть, почав йому дражнити нерви слабими сторонами свого, дійсно — доволі тяжкого характеру [1]), — так що Павлик кінець кінцем рішив лишити Швайцарію й вертати до краю — хоч з сим була звязана кара за „Ребенщукову Тетяну“ — 6 місяців вязниці. Покинувши свою роботу коректора при „Вільнім Слові“, не попередивши Драгоманова, який йому се місце виробив, він в лютім 1882 р. пустивсь до Відня, де зголосив ся до суду, і 22. II. сів у Львові на висідку.

Драгоманов зістав ся сам з Кузьмою, в обставинах просто гнітючих. Се була хвиля найгострійшого його конфлікту з російськими революційними кругами. Обгостривши ся в 1880-1 рр. на ґрунті суперечок про московсько-польський централізм і заогнивши ся становищем, яке Д-в зайняв супроти цареубийства, конфлікт наростав потім все далі, з чисто політичних і теоретичних ріжниць перейшовши на особисті обвинувачення й брехні і дійшов навіть до таких інсінуацій на Драгоманова, як те, що він постачає відомости російській жандармерії, і т. д. Вищвітом сих відносин був поганий пасквіль Черкезова против Драгоманова [2]) — сквапно використаний не тільки польськими реакціонерами, але й галицькою народовецькою пресою (в статі Партицького в Зорі), [3]) а глибокий несмак лишивсь по сім інціденті у Д-ва майже до всеї революційної еміґрації, тому що навіть і колишні щирі приятелі, опинивши ся „в числѣ драки“, не мали відваги зайняти тверде становище в сій сумній еміґрантській бійці. [4]) Ось як описує він сей сумний епізод в своїм пізнійшім листі:

---

[1]) Листуванне видане Павликом в III і IV тт. кореспонденції досить яскраво малює тодішнї їх „псіхольоґію“.

[2]) „Драгомановъ изъ Гадяча въ борьбѣ съ русскими соціалистами“. 1882.

[3]) Про се в брошюрі Драгоманова, передрукованій у Франка I с. 231.

[4]) Час в значній мірі вигладив потім гострі враженія сього конфлікту. Навіть Дейч в своїх пізнійших споминах, — цитованих вище, відзивав ся з повним поважанням про політичні позіції Драгоманова. А П. Б. Аксельрод, котрого я повідомив про плян отсього збірника, в листах до мене з самого теплою симпатією спомянув Драгоманова (як він його назвав — „покойнаго теоретика-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Як приїхав я в Женеву, то зблизивсь з тутешними анархістами (старої школи, прудоновської, а не теперішньої Мосто-Кропоткинської, дурне-мазурсько-провокаторської), котрі себе заявляли европейцями і федералістами. Вони були недовольні народничеством „Земли и Воли“ й якобінством „Нар. Воли“. От ми й задумали де з ким утворити западнически-федеральный підкоп під „самобытничество“ и „обрусѣніе“ господствуючого в 1879—1881 кружка в рос. соц. рев. За базис рішили взяти Румінію (Раллі) з Бессарабією, й Галичину (Павлик) з Україною. Аксельрод взявсь поїхати в Росію емісаром. Тільки там його записали в „самобытные“, в „Чорный Передѣлъ“*) (од котрого він одхрещувавсь в листах до мене) і він звів діло на те, що прислав од якогось южного кружка программу хоч і „черно-передѣльску“, але все таки федеральну“. Программу ту мусила виправити комісія з Ст(ефанови)ча, Дейча, Плеханова, Жуковського й мене. Її привезли делегатка й оставила в мене.

„Але поки Аксельрод був в Россії, Жуковський (западник і федералист, трохи не українофіл, див. „Реформи і революція“, отдѣльный оттискъ изъ „Общины“, изд. Громады) посварившись зо мною через Поляків і в купі з Поляками (!!) став за централізацію і обрусѣніе „проти націоналізма“.**) Чорно-передільці тоді щось шахрували з Поляками і собі бацнули за централізацію, забувши навіть те, що самі написали в 1-му N-рі. Звісно, що довідавшись, що Аксельрод прислав мені программу з федеральними ересями, та ще й за цитатами на „Громаду“, вони скандалізувались і взявши в мене программу для перегляду дальше заховали її і кликати мене до комітету не думали.

„Тимчасом Аксельрод приїхав в Румінію і прислав мені лист, в котрім був і другий з підписом „хлопцам“, до Ст(ефановича) + Дейча. Я поніс його в ресторан, де вони обідали, й зостав там все „сонмище“ й делегатку. Завелась розмова й про программу. Вони стали щось перебріхувати й на решті Плеханов викликнув: „Да вѣдь программа у нас!“ „А у мене копія“, сказав я. Через 2—3 години приходить „делегатка“ прохати, щоб я оддав „копію“. Я сказав їй, що копії цілої в мене нема, есть тільки частина (введеніе), зроблене Павликом (теж членом конспірації) — і що в її інтересі, як вірної делегатки. не тільки не одбирати в нас цього шматка, а навіть дати нам повну копію программи, бо по всьому видно, що „чорноперед'ѣльцы“ ту программу не хотять пускати в світ. Делегатка й сама призналась в цьому, але все таки плакала за копією. Тоді я сказав, що бачу, що все це діло йде так несурйозно, а потому я напишу Аксельроду, що вмиваю руки, а її обіцяю випросити „копію“ в Павлика, як побачу. Так я й зробив і одніс

основателя и публициста Вашей партіи“). „Я вынесъ самое лучшее впечатлѣніе изъ своихъ встрѣчь и бесѣдъ съ Драгомановимъ. Я безъ малѣйшаго преувеличенія, съ полнѣйшой искренностью, могу сказать, что до сихъ поръ вспоминаю о немъ съ чувствомъ глубочайшаго уваженія и глубочайшей симпатіи“, пише він в сих листах. „Расходясь съ нимъ по основнымъ политическимъ и тактическимъ воззрѣніямъ, всѣ или почти всѣ редакторы и сотрудники издававшагося въ Женевѣ журнала „Община“, въ томъ числѣ и Степнякъ (Кравчинскій) питали къ нему лучшія чувства и относились къ нему съ величайшимъ уваженіемъ какъ къ высокообразованному, мужественному и неутомимому борцу за демократію.“

*) Почав виходити з січня 1880 р.

**) Мова, очевидно, про „розрив“ літом 1880 р., описаний Дейчом.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

копію в кватиру сонмища, де застав одного Стефановича й оддав йому ту копію.

„На мого звістку [про се] Аксельрод одповів мені листами, в котрих прохав не зрікатись редакції, жалівсь мені по секрету на черно-передѣльців і Жуковського й т. и. На решті прийхав і привіз мені лист од кружка, в котрому мене просили приложити руку до программи й печатати. Але Дейч стрів Аксельрода (як сам той росказував Павлику й мені) словами: „Вибірай або мене або Драгоманова“, — Аксельрод перелякавсь. Я тим паче одрікся од редакції й прохав тільки Аксельрода, щоб він повідав усе „кружку“.

„А-д поїхав, потім вернувшись сів в Цюріху. Пройшло більш року і коли „делегатка“ попалась в тюрму, і Павлика теж не стало, *) чую я, що Ч(ерно)-Пер(едѣль)ці розказують, що я викрав з конверта якусь программу і т. п. (Потім в листах до Січовіків у Відень писали вже, що копію я послав в III отдѣл,). Приіхав А-род, я йому й кажу: „Глядіть, що брешуть: прийміть міри, а то буде погано, як я возьмусь“. Акс-д божив ся, що до мене дійшли фальшиві чутки. Тільки я получаю лист од одного „южанина“, в котрому всю „еміграцію“ і мене винуватять, що программа не напечатана, а з другого боку, другий „южанин“, приїхавши з Москви, каже мені, що в Петро-Розумовському ходить по рукам черно-передѣльська программа, буцім то редагована спільно зо мною, і розказують, що я за одно з Ч. П(ередѣлом). Саме в той час зявляєть ся брошюра Черказова з брехнею про моє похищеніе документа. Я питаю Акс-да, що він буде робити? Він просить мене нічого не писати, а обіща сам виступити против брехні. Проходить час, і Акс-д пише мені, що він забув, що таке посилав мені, і потому виступати проти Ч(еркезо)ва не буде, а що, мовляв, коли в мене есть його листи, то він би готовий передати діло третейському суду. Я одповідаю, що не розумію, в чім я з ним мав би судити ся, та коли він хоче, то прошу дозволу подати на суд усі його листи. Той отповіда, що пише наскоро в дорозі, поки каже тілько, що я можу робити з його листами, що хочу. На тим замовк — і підписуєть ся на запросі-протесті Пл(еханова) і К-о. **)

„Я, звісно, плюнув на них. І тільки тоді, як довідавсь, що брехню розказала Ч(еркезо)ву В. Зас(уліч) — котра тим часом ходила до мене на рали і переговори, і коли після того як получивши звістку, що Ст(ефанови)ч дуже себе погано держить в тюрмі, я мусів предостерегти В. З-ч, а вона мене звела (нежданно для мене) з Д(ей)чем, — я нагадав цю справу, написавши В. З-ч, щоб вона мене наперед не зводила з завѣдомыми клеветниками. В. З. предложила третейський суд. Я прийняв з умовою, що вона сама вибере сторону й за мене, — та тілько щоб суд був гласний. Вона тоді предлага умову, щоб при суді розбирати також і те, чому я не хочу одповідати на отвертий лист Пл(еханова) і К-о, і щоб судивсь і з ними. Я отповів, що лист осібне діло, і що можу судитись з нею, бо вона, повторяючи брехню, могла бути ‚в недорозумѣнію‘, а ті пани добре знали, яку программу я получив, як по-

*) Нагадую, що Павлик виїхав в лютім 1882 р.

**) „Одкритий лист“ підписаний Засуліч, Дейчом, Плехановим, Бохановським і Аксельродом, вийшов в липні 1882 р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лучив і яку копію оддав сам їм, — значить, вони могли бути тільки „завѣдомыми“ брехунами, а з такими я не можу судитись. Засуліч одповіла, що коли я не хочу судитись з Пл. і К-о, то й вона не хоче зо мною. Тоді я вже покликав її судитись за брехню, котру вона розпускала. Вона одповіла, що не може одділятись од своїх приятелів. Послі, коли виявилось, що за птиця Стеф(анович) і коли всім виявилась народновольсько-дегаєвська грязь (од котрої я остерегав р. с.-рев. масу), і коли приїхав сюди Степняк і його жінка, котрі були при справі з программою (в мене есть їх листи, де вони росказують все діло так, як я написав вам), то Плеханов і Дейч вже звернули все на Стефановича. Вони розказують, що Ст-ч, коли побачив, що я йду (з копією), то вишхнув їх в другу хату, замкнув її, і коли я пішов, то вкинув копію в камін, а їм сказав, що копія то була не з программи, а з осібного, інтімного листу Акс-да і що він би то зробив мені достаточний виговор, так що далі вже не треба їм про це зо мною й говорити“. *)

Я навів се оповіданнє, як ілюстрацію того крайнього роздраженння, яке витворилось між Драгомановим і росийськими революційними кругами і тої тяжкої атмосфери, в якій він тоді жив. Се розходженнє не зісталось без впливу і на його соціяльно-політичну ідеольогію. Так як в часі заснованння „Громади“ він, не без впливу звязків з росийськими прудонівцями „Работника“, сильно пішов був в сім напрямі, так тепер під вражіннями сього революційного бруду, як він його називає, став відступати на старі позіції конституційного федералізму. На сім ґрунті утворились його звязки з „земською конспірацією“, як він їх жартом прозивав — ліберальми-конституціоналістами, котрих відпоручником заявив ся тут літом 1881 р. гайдельберський слухач Аркадій Мальшинський, і запросив Драгоманова до свого тижневика „Вольное Слово“, що він заложив в Женеві, мовляв як орґан „Земського союзу“. На два роки, від ліпня 1881 р., В. Слово стало головною трібуною Драгоманову, за неможливістю продовжувати „Громаду“, чи працювати в якімсь суголоснім українськім орґані. З сього боку, очевидно, Драгоманов і цінив свою участь в сім журналі, незалежно від матеріяльних міркувань — як джерело прожитку, хоча се співробітництво приносило йому великі обвинуваченння з революційних росийських і польських кругів, і сам Мальшинський в ролі редактора не дуже задоволяв його. Драгоманов закидав йому нерівности — то аванси лівим, „скоки в німецьку соц.-демократію та й у росийську нігілятину з Аксельродами“ (котрого Мальшинський прийняв, мовляв, по рекомендації Лаврова вести хроніку часописи), то неперебірчиве спілкуваннє з ріжними чорносотенними елементами, або як висловлювавсь Драгоманов: скоки в консерватизм з „бывшими дипломатами“, инакше — сущими прохвостами, котрі тепер пишуть в „Суворинську газету“. Тим мотивував він, що, попрацювавши півтора року в часописи як постійній співробітник, він

---

*) Франко I с. 135—7, се коментар до статі Др-ва в Вільному Слові 1883 р., де згадувалось про сей інцідент. Паралельне, сучасне оповіданнє, пані Драгоманової, — Павлик IV с. 89—93.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з 1883 роком взяв на себе її редакцію, сподіваючись зробити орґаном більш витриманим.

Але ще перше ніж Драгоманов став фактичним редактором „В. Слова“, його, властиво від початку, вважали „Драгоманівською ґазетою“, бо він був його головною літературною і політичною силою, і з перших нумерів (з 3-го власне) розпочав друк свого обличенія на польських і росийських якобинців — „Историческая Польша и великорусская демократія“. Сей прегарний твір — найкраще з публицистичних писань Драгоманова, при всій сорозмірній спокійности і обективности тону своїми критичними замітками болюче зачіпив уже й так напружені нерви росийських і польських його противників, приготовив той черкезівський випад, про котрий вище була мова, і силу иньших прикростей. *) Драгоманова записано не тільки в „бувші соціялісти“, але в запроданці, казьонні пера і т. д., бо про „Вольное Слово“ пущено поголоски, що воно властиво видаєть ся за правительственні гроші, — се провокаційна робота, Мальшинський являєть ся в дійсности аґентом міністра Ігнатьева, і т. д. Такі обвинувачення відразу кинуло женевське „Общее Дѣло“ (видаване Ельпідіним, Зайцевим, Алісовим): воно називало „В. Слово“ „орґаном Ігнатьева, Божидаровича (темного братушки) і Драгоманова“, і т. под. Драгоманов, видимо, вважав низше своєї чести полемізувати з такими інсінуаціями, і коли Павлик поривавсь виступити в ролі оборонця „Вольного Слова“, Драгоманов його стримав, раз на завсіди заборонивши виступати адвокатом в його справах. Але певно, що, чуючи такі обвинувачення, Драгоманов постарався добре провірити, звідки йдуть гроші Мальшинському, і коли не порвав відносин з „В. Словом“ до кінця, то очевидно був певний їх бездоганного походження.

Питанне се зрештою виплило було не що давно знову, наслідком книги В. Богучарського („Изъ исторіи политической борьбы въ 70-ыхъ и 80-ыхъ годахъ“, 1912), де сей історик рос. громадського руху проголосив делеґацію Мальшинського від „Земського Союзу“ містіфікацією, котрої жертвою став „бездоганний з кождого погляду Драгоманов“. Полеміка, котру против його виводів повів в обороні „Вольного слова“ і Драгоманова Б. Кистаковський, а в ній взяли участь і иньші близші до сих справ люде, все таки не довела питання до повної ясности, і Богучарський зістався при переконанню, що Мальшинський працював не для земців, а для свого гайдельберського товариша ґр. Шувалова, одного з членів ліберальної двірської партії, а Драгоманов таки був містіфікований. **)

*) Л. М. Драгоманова писала про се потім Павликови: як М. П. (Драгоманов) в статі „Демокр.“ в В. Слові написав, що по їхньому задержать і не напечатать літературної роботи данної їм для напечатання, коли вона не підходить до їх поглядів, нічого не значить, — деякі з тутешніх, у котрих „рильце було в пушку“, почали пускати такий слух, що М. П., котрий проповідуе чистоту средств, сам такий, що читає письма на його імя прислані і сніма копії. Ходила ця брехня по людям, поки не найшла дурного Черкезова“. IV с. 90.

**) Головнійше в сей полеміці (на котрій я не можу спинятись, бо весь епізод властиво являєть ся епільоґом женевського соціялістичного ґуртка): Б. Кистяковскій: Страницы прошлаго, М-ва, 1912, А. Кизеветтеръ: Земскій Союзъ или Священая Дружина? (Рус. Вѣдомости 1912, 22. IV). В. Я. Богучарскій, Земскій Союзъ или Священная Дружяна (Рус. Мысль 1912, IX). Б. Кистяковскій: Органъ Земскаго Союза „Вольное Слово“ и легенда

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Що між людьми, з котрими мав звязки Мальшинський, могли бути й такі, котрих більше інтересувало розбите терористичної пропаґанди і розколенне росийської еміґрації, ніж конституційна реформа, і з сього погляду вони цінили й участь Др-ва, який заявив себе рішучим противником терору, се, мабуть, трудно заперечити. Але, очевидно, ніяких умов Драгоманову в сім напрямі не ставилось, бо він їх би й не прийняв.

Він ішов почасти за своїми власними переконаннями, пробляючи еволюцію від безначальної спілки громад „Переднього Слова“ 1878 р., як кінцевої мети, до федеральної конституції „Вільної Спілки“, як ближшого завдання — що явилась потім (1884), як резюме його власних міркувань і того матеріялу, який зібравсь у нього в руках за сей час. По части рахував ся, мабуть, з сим „земським“, конституційним рухом, котрого виявом став отсей так званий „Земський союз“. Рух підіймав ся якраз найбільше на Україні, серед людей близших Драгоманову і старій київській громаді (одним з найбільш активних його репрезентантів був брат С. Ф. Русової, Ліндфорс), і без сумніву робив вплив на Драгоманова, так гірко розчарованого в соц.-револь. кругах.

Але супроти негідних інсінуації, котрими пімстились над ним за сю його еволюцію росийські та польські революційні круги, *) він узяв тактику презирливого мовчання і не повідав того внутрішнього процесу, котрий тоді пережив. Може бути одначе, що й сам вповні не усвідомляв його.

Поки виходило „Вольн. Слово,“ заробіток в нім задоволяв скромні вимоги прожитку Др-ва, і за помічю тих невеликих і припадкових підмог, які приходили з України, він продовжував також українські публікації. 1882 р. додрукував і випустив розпочатий 1879 р. пятий том „Громади“. На жаль, він мав дуже архивний характер: більшу половину його становила друга частина звісного нам зводу „звісток з України“, переважно матеріял 1876—7 рр., що тепер, після 1 березня 1881 р. стратив зовсім свою актуальність. Коли вже й перед тим інтерес до „Громади“

о немъ (Рус. Мысль 1912, XI). В. Богучарскій: Въ заключеніе полемики (ib. 1913, II). А. Прибылева: О „Вольномъ Словѣ“ и роли въ немъ Мальшинскаго (Рус. Богатство 1913 III). С. Ефремовъ: О томъ, что было и чего не было (Укр. Жизнь 1915, X.)

*) З серед ріжних їх випадів на мене робить найбільше вражінне позіція, зайнята в сій нагінці пок. Лавровим. Коли тодішній лідер польських соціялістів-революціонерів Стан. Мендельсон в льондонськім Przedświt-і 1891 р. переїхав ся ще раз по сім інціденті, зачепивши колишній комітет Нар. Волі і „нікого Драгоманова, наче б то еміґранта, що на рептильні гроші при помочи правительственних фіґур і звичайних шпиків видавав в Женеві журнал п. з. „Вольное Слово‘, — і здогадувавсь, що „правдоподібно під впливом сього ‘радикала‘ виконавчий комітет „Народ. Волі“ зробив помилку — щоб не вжити сильнійшого виразу — віймов з .... ською поліцією в переговори, котрих зміст назавсіди лишить ся плямою на людях тодішнього „Комітету“, — Лавров відповів листом, де взяв в свою оборону комітет, а про Драгоманова висловивсь так: „первый безразличенъ какъ для меня, такъ и для моихъ друзей, русскихъ соціалистовъ“. Така була епітафія единого соціял-революційного фронту, заложеного в 1873 р. в Цюріху!...

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

упав, то сей V том міг тільки збільшити розчарованне і ліг як на могильний камінь на се видавництво. І Драгоманов уже більше не підіймав мови про його продовженне, а взявсь за свої старі фольклорні праці.

Випустив, ширше проробивши, свою працю про „нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)“, занапащену в віденськім „Слав. Альманаху“ (1881). Потім вернувсь до старої праці над корпусом історичних пісень: 1883 р. вийшов перший випуск, присвячений першій половині XVIII в. (частина перша, розділ перший — конець козацтва“); другий, доведений до руйнування Січи, вийшов два роки пізнійше, за спеціяльною допомогою. Крім того видав в сих роках по українськи, але латинськими буквами, в інтересах приступности для галицьких робітників, Шевченкову „Марію“ з своїми увагами, як агітаційну, противцерковну річ (1882).

Дальше сього тодішні засоби Др-ова не йшли, і взагалі й се що він робив, давалось йому все тяжше. Під літо 1883 р., через кілька місяців після того як Др-ов узяв на себе формальне редакторство „Вол. Слова“, „земські конспіратори“, як він та зве, раптом постановили припинити „Вольное Слово“, і не давши Др-ову навіть змоги загодя приготовити ліквідацію видання, поставили його перед довершеним фактом. Др-ов ще раз опинивсь без усяких засобів, з не оплаченими довгами часописи — гроші на росплату поприходили через вісім, десять місяців, а тим часом йому прийшлось пережити незвичайно прикрі часи.

„В маю 1883 р. я гістався вже зовсім як Робінзон Крузое в богоспасаемій Женеві“, писав він в пізнійшім листі до киян (с. 47). „Випровадивши жінку з дітьми на море (по конечному наказуванню лікарів по меньшій мірі для двох) — випроводивши на позичені гроші, я остався з 30 фр. на все літо, навіть без обіда — з кредітом в молочарній, як колись в часи студенства“.

До жалю за страченою трібуною — котра, по поміченням Др-ова, здобувала все таки прихильників його ідеям, не вважаючи на гніви „патентованих лібералів і радикалів“ („коло В. Слова вироблялась купка щирих федералістів, досить щирих робітників; самі „патентовані“ почали говорити богато з того, за що на мене плювали — де далі сей процес іде все більше“, писав він потім), — таким чином прилучались і серіозні матеріяльні клопоти. Росийські підцензурні часописи замкнулись перед Д-им („Исторической Польши і великорусской демократії“ не могли йому дарувати й тут), — а разом з тим в відносинах з київською громадою, яка досі, хоч, дуже неакуратно все ж виконувала свої фінансові забовязання, і наче б то вповні спочувала характерови і напрямови женевської роботи *), наступило виразне прохоложенне, відчуте Др-вим

*) Так Др-ов наводить з заяви старої громади до нього, переказаної йому через одну посередницю в 1880 р. між иньшим такі пункти: (київські) Українці поділяють основні тези програми Громади, не входячи в деталі, в котрих можливі й ріжниці; коли Др-ов вважає потрібним періодичне видавництво і не замінить його видаваннем окремих брошюр, то партія (!) все таки радить віддавати дещо праці й брошюрам, та публікованню статей, які присилають ся з Росії; мова

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

особливо болізно в його теперішнім положенню. Від травня 1882 р. і до кінця 1883 він не мав, як каже, „ніякого звуку“ від своїх старих союзників: приходили часом якісь гроші, але без усяких пояснень, прошення Др-ова в ріжних літературних і наукових справах зіставались без відповіди — так що навіть книжки по українознавству „бувших товаришів“ приходилось йому діставати через Петербург, і сею ж дорогою передплачувати „Кіев. Старину“!

В сім тяжкім положенню виручило Др-ова тільки замовленне на політичну програму, що він дістав від якогось гуртка „політиків“, як вони звуть ся в тодішній кореспонденції. Ініяціятором, по деяким відомостям *), був Мик. Вас. Ковалевський. Натяки Др-ва вказують найбільше на лівобічних земців, котрих дезідерати він положив в основу сеї праці, надавши їй форму мотивованого „проєкта статуту українського товариства ‚Вольный Союзъ — Вільна Спілка‘.“

Засоби отримані на се виданне дали Д-ву змогу протриматись не тільки самому, але й вести публікацію „політичних пісень“. На їх виданне і на ріжні иньші літературні пляни — „Історію української літератури“, котра його в сім часі особливо займала, стереотипове виданне „Кобзаря“ і т. ин. він шукав тепер помочи земляків, відчувши повне розходженне в політиці. В сім напрямі вів він в 1883 р. розмову „з приїжим старим колеґою“, заявляючи, що ніяких дальших колєктивних, громадських підмог не хоче, і поручає йому сю справу тільки персонально (с. 49). Ся справа пішла одначе на громаду, і відгомони тутешніх дебат доніс Др-ву при кінці 1883 р. Т. Окуневський: з огляду на відомости про „незносне становище“ Др-ова серед росийської еміґрації в Женеві, йому радили переїхати до Льондону або до Парижу, де він міг би зайняти катедру словянських літератур (!), і знову обіцяли йому поміч. В січні прийшов лист з Відня, від „уповажненого“ київської громади, що виїхав між иньшим на те, аби управильнити грошеві і всякі відносини з Др-вим: громада годилась утримувати Др-ова за кордоном (посилаючи йому по півтори тисячі карб. річно), з тим щоб він докінчив роботу над корпусом історичних пісень. Але умовою ставилось, щоб сей корпус друкував ся в Росії, бо заграничні видання однаково не доходять: „Пісні про громад. справи“ ціркулюють в единім примірнику. Тільки не пропущене цензурою відсилалось би назад за кордон для опублікування там. Др-ов не годив ся з сими бажаннями, вважаючи, що підцензурне видаванне українських істор. пісень, і взагалі історичних праць зводить ся до одностороннього освітлення української історії — „мовляв Українці на те тільки й живуть, брошюр має бути або українська, або „русска літературна“ (!): на українській бажано бачити брошюри на теми українські, або приложені до українства, „а не теоретичні на тему федеративного устрою“ — сі краще друкувати по росийськи; бажано, щоб ішли зза кордону голоси про потребу звільнення української школи від обрусіння, і про се щоб писалось в росийських леґальних виданнях (III лист до киян с. 42). З 1882 р. Д-в згадує переказаний йому відзив, що він добре зробив, приставши до В. Слова, а з приводу його „Истор. Польши“ „посередниця“ писала (в травні 1882), що „його приятелі“ з радістю стріли сей твір і вважають за його chef d'œuvre (тамже с. 44).

*) Кистяковського в його біоґрафії Др-ва (Политич. сочиненія).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

щоб Польщу розвалити, а потім благоденствують під московсько-петербурськими царями (при чому праці істориків-демократів і хлопоманів фальшують діло найгірше, бо вони катають в ус і в рило не тільки Мазеп, а й Виговського й Полуботків, а про Петрів і Катерин по меньшій мірі мовчать, вольно чи невольно, все одно)". Але кінець кінцем, не бачучи иньшого виходу, він прийняв сю пропозіцію, яка мовчки ліквідувала старе порученне громади Др-ову: вести політичну роботу за кордоном. Вимовив собі тільки право „видавати, коли буде потрібно і коли буде за що, політичні публікації в ідеях, котрі доволі звісні й вам" (с. 56).

„Вільна Спілка", котру Драгоманов випустив слідом (1884), хоч придбала йому компліменти деяких українсько-росийських „політикольогів", які вищували їй епохальне значінне — „якщо вона поширить ся" *), в національних українських кругах, серед „громади" буль стрічене холодно і навіть неприязно. Драгоманов розглядав „Вільну Спілку" як орґаничний додаток до „Ист. Польщи" — додаток доґматичний, тим часом як „Ист. Польща являлась „критичною стороною Вільної Спілки", і на його погляд се був тільки „катехизм того, що писали земства, в тім числі й наші", в тих роках. Але таки серед Українців „В. Спілка нікому не подобались", як йому орікла одна Українка, що інформувала його літом 1885 р. про українське житє. Як вияснилось потім, київська громада навіть брала участь в фінансуванню сього поручення (с. 58), але книга не підійшла під тодішні настрої „Громади" — під її „теперішню проґраму", кажучи словами її пізнійшого листу.

Сі настрої її підтрімали, очевидно, відомости привезені Антоновичом з Галичини в осени 1885 р. В сім часі відносини Драгоманова до львівських народовців дійшли найбільшого свого напруженя. Недавно перед тим був „виелімінований" з галицької суспільности Павлик, після того як слідом за Франком і Белеєм пішов був на співробітництво з народовцями і навіть брав в оборону сю тактику, та радив Драгоманову бути толєрантнійшим до своїх галицьких прихильників і взагалі до галицького загалу **) — з котрим, мовляв, можна зробити богато після своєї вподоби, аби тілько обертати ся до них як до людей. Не вважаючи на миролюбивий настрій він люто розгнівав народовецькі круги своєю статєю в польськім „Курієрі Львівськім" про москвофільство і народовство, де осмілився розвинути свою улюблену ідею, що з погляду демократизму тодішні народовці, притьмом стараючись дійти порозуміння з правлящими польськими консервативними кругами, пішли назад навіть супроти москвофілів, таких як Наумович наприклад (нагадую, що сам Павлик був вихованцем таких москвофілів-народолюбців). Після сього участь Павлика в похороні безконфесійного народовця Адольфа Нарольського, відправленім без

*) „Ваша брошюра, себто її основні принціпи, як що вона поширить ся, може і навіть неодмінно буде обеднувати дуже богато людей і утворить дуже солідну russische freisinnige Partei", цитує Драгоманов лист одного такого „звісного політичного писателя" (с. 50).

**) Крик жалю на суворі докори, котрими діймав Драгоманов своїх галицьких приятелів за сей опортуністичний курс, — в листі Павлика до Л. М. Драгоманової, з 2. X. 1884 — IV с. 275. Пор. тамже 264, 267, 271—2. Павликові пляни мирної експанзії в народовецьких кругах.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

церковного обряду, і промова сказана на могилі небіжчика, дали нагоду зробити з ним обрахунок. Коли москвофіли накинулись на сей інцідент як маніфестацію недовірства „Українців“, народовецьке „Діло“, замість дати їм відправу за свого співробітника, надрукувало на Павлика, як він висловлявсь — „елімінаційний декрет“, відібрало у нього мізерний заробіток, який він мав при „Ділі“ як перекладчик для „Бібліотеки найзнаменитших повістей“ і тим змусило його зріктись також роботи і в селянській ґазеті „Батьківщина“, видаваній Романчуком.*) В очах Драгоманова се був ще оден доказ того, що його галицькі прихильники мусять зійти з тої опортуністичної стежки, на котру забріли після своїх експериментів 1878 р. („Громадський Друг“ — „Молот“), та згуртоватись коло власного орґану. Він знову завів в сій справі переговори з Українцями, і старавсь підняти настрій своїх галицьких кореспондентів, особливо Франка, котрого народовці теж з розпалу були „виелімінували“ за те, що вмішав ся в полеміку з приводу Павликового інціденту: відібрали роботу в Ділі й „попросили“ не приходити до ніяких українських товариств („іди й не признавай ся, що ти Русин“, як се формулував Павлик), але потім завернули й почали йому робити ріжні аванси: обіцяли віддати йому редакцію „Зорі“ і т. д. Павлик гірко жалівсь Драгоманову на сих приятелів, яких так недавно боронив перед ним: по його інформаціям, може й не дуже вірним, „елімінаційний декрет“ на нього (себто статя в Ділі з 8. (20.) XII. 1884 п. з. „В мутній воді“) був написаний старим товаришом Коцовським, з відома Франка, пропущений Белеєм, і Франко з Терлецьким, хоч самі брали участь в похороні Нарольського, не тільки не підтримали Павлика, а ще робили йому закиди за недісциплінований виступ. Але місяць пізнійше Франко вже теж був „елімінований“ *).

1885 рік пройшов в кореспонденції з Київом в сій справи. Українці не відмовляли підмоги проектованому орґанови: давали по трохи гроші, але не хотіли розлому: бажали, щоб будучий журнал (він мав дістати назву „Поступ“) не противставляв себе „Ділу“, щоб акція йшла за порозуміннєм з народовцями, а особливо витали плян передачи Франкови „Зорі“, як найкращу комбінацію**). Франко хитав ся, годив ся на сі пропозіції, тим часом як Драгоманов, і Павлик теж — після останньої горячої купели, стояли непримирено на позіції відокремлення. Коли під осінь приїхав до Львова Антонович, щоб узяти участь в археольоґичнім зїзді, Драгоманов і до нього звертав ся з прошеннем підтримати проект нового журналу. Але Антонович теж став на примиренческу позіцію, і в результаті київська громада рішучо відмежувалась від акції Драгоманова і всеї його закордонної роботи. Се було прелюдією до фундації відновленої „Правди“ як орґану польсько-української угоди в галицьких відносинах, і маніфестацією льояльного українського курсу в відносинах росийських.

На жаль, у мене нема подробиць для характеристики сього моменту, і навіть історичний лист київської громади, котрим вона остатично ліквідувала своє порученнє, дане Драгоманову в 1875 р., не виданий в цілости — приходить ся користуватись тільки цитатами в листах

---

*) IV с. 313, 323—4, 344—5.

**) Див. про київські директиви IV с. 337.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Драгоманова „до киян“, написаних в відповідь на сей і пізнійші листи громади, в 1886 і 1887 р.

З них видко, що в сім своїм першім листі, писанім в січні 1886 р. вона заповідала, що пришле гроші, 1200 карб., але докладно означала, на що вони мають іти. Політичні публікації вона трактує як „сверхбюджетну роскош“ (лист був писаний по росийськи), з огляду на „мінімальну користь“, яку вони досі давали. Просить Драгоманова прийняти до відома її виразну заяву, що тепер всі такі (як Драгоманова) видання для Українців без користи. Вони „постановили вести справу в середині, в межах можливого, в ріжних сферах і напрямах, головним чином стараючись придбати співчуваючих людей і ґрупи“. Наміст політичних публікацій, радять Д-ву, не спускаючись на їх поміч в будущині, шукати собі заробітку в заграничних і леґальних росийських виданнях, розробляючи певні теми — правдоподібно ті ж більше меньше, які „Громада“ висувала як свій дезідерат ще в 1880 р., — просять тим „сослужити службу“ українському рухови *).

Драгоманов, розуміеть ся, такою оцінкою своеї роботи був ображений до крайности, і заявив, що абсолютно не може помиритись з такою оцінкою безцензурної закордонної публіцистики, — нагадував Герцена, котрого видання теж свого часу оцінювались громадянством як „безполезно-вредныя“, і заповідав, що таки зараз поведе кампанію против клерикально-реакційного українства в Галичині, особистим кошом, на свій риск докінчить видание „Політ. Пісень“ і „Кобзаря“ — і тоді поїде в Америку, де може дістане між в якімсь „уѣздномъ училищѣ.“

„Значить прощайте! Спасибі за добро! Простіть беспокойство, котре робив я Вам більш 10 років, а особливо в останній час. Я найобективно признаю себе побитим по всім правилам стратеґії, як чоловік, котрий не розважив добре сил, ні своїх ні ваших. Тільки ж на прощання все таки, також обективно, признаю, що теоретично я правий в своїх думках про потребу поставити український рух на грунт европейський ідейно і географично — і що тільки на цьому грунті укр. справа може вигоріти взагалі і почастно — пережити теперішню реакцію. Хто плавав у морі, той зна, що коли захопить тебе назадня течія, то нема небезпечнішого як піддатись їй, а треба держати голову вгору та все брикатись наперед, хоч би тебе несло все таки назад: наскочить хвиля напередня й випливеш на берег, коли ж піддаспсь хвилі назадній, то напередня перескоче тобі через голову, переверне, назадня течія впять потягне по своїому — і чоловік пропав, або по меньшій мірі затягнеть ся ще далі од берега, довго попобеть ся, поки все таки не візьметь ся за раціональну методу плавати. От так і на історичному морю! Як будемо живі ще років з 5—10, то попробуємо ще раз перевірити це питанне“ (I с. 174).

Громада не відізвалось, і на сей горячий заклик відповіла знову неприязним мовчаннем. Тільки пок. М. Лисенко сепаратно написав, благаючи не брати до серця міркувань громади про „безполезность“.**)

*) Листи до Франка I с. 153—4, 156, II с. 57.

**) Се очевидно з його листу уривки надруковані на с. 146-7 листів до Франка — пор. с. 199.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Громада знов пересилала гроші протягом року без всякого коментарія і тільки з початком 1887 р. прислала нового великого листа, ще більш різкого і образливого, характеризуючи роботу Драгоманова вже не тільки як „безкористну“, але й шкідливу, і досить недвозначно відмовляючи йому помочи навіть на виданнє „Політ. Пісень“, з огляду що Драгоманов не виповнив її бажання — не прислав матеріялу на Україну і випустив II частину в Женеві — яка „пошкодить нашим замірам тут“ (с. 68). Правда, при тім заявлялось, що відносини і на далі не ліквідують ся, запомога буде посилатись, — тільки на прожиток Драгоманова і його сімї, „а не для тих робот, що ви захочете вести не по нашій теперішній программі“ (с. 57), а „в теперішній программі та дорозі“ громади „знайдеться місце і для Драгоманова, стоящого в окремім стані“, аби тільки він не поступав на власну руку — „не брав на свій риск і на свою одповідь діл, котрі торкаються й їх (киян), — щоб про кожне таке діло радився з ними“ (с. 74). Але ся декорація не зміняла справи — „повної одставки“, котра давалася сим Драгоманову. „Елімінованї“ з галицького житя *) були відставлені тепер і від українського.

В осени 1887 р. Вовк перекочував з Женеви до Парижа, два роки пізнійше і Драгоманов покинув її для Софії; на женевськім поші-лищі зістався тільки Кузьма-Ляхоцький, з своєю „друкарнею“ і складом видань. Випустити в світ його стереотипового „Кобзаря“ так і не довелось — як не довелось Драгоманову докінчити свої „Політичні Пісні“.

За своє „виелімінованнє“ він дав шаха галицьким і київським опортуністам заснованнєм „радикальної партії“, що припадає саме на сей час (Драгоманов властиво був против „партії“, а обстоював завязанне „орґанізованої ґрупи — і подібну ґрупу орґанізовував в тім же часі й на еміґрації. **) А історію своєї „прі“ з тими і сими почав викладати

*) Так характеризував сам Драгоманов позіцію свого гуртка — „признаюсь отверто, що я, звісно, не радий, що мене виелімінировано з галицької пресси вкупі з другими соціалістами як П(авли)к, В(ов)к“ — I с. 220.

**) В осени 1888 він писав Павлику (V с. 257): „з Россіянами, з котрими ми тут вкладаємо програму органа, а то й партії, дійшли вже до того, що вони майже всю програму В(ільної) Спілки прийняли. Треба сказати, хто вони: 1) Українець з Черниговщини, бувший член кружка народніх вчителів, котрий дуже українствував і розширяв Громаду і наші брошюрки, аж поки офіціяльні наші українофили не покинули його без матеріялу, без ради, — тоді кружок пристав до народновольців, сам наш No. 1 зоставсь украйнофилом, навіть перекладав Короленка для „Зорі“, — котру пренумерував, будучи висланий на Сибир. — 2) Чорноморець, цілком бувший народновольцем-марксістом, втік з Россії після 1 марту 1881 р. 3) Казанець, бувший в Сібірі за справу типографії й стосунки з народновольцями. 4) Псковичъ, моряк, член нар(одно)-вольського офицерського кружка, зложеного Сухановим; це з нас найбільший централист. 5) Киянин, колись анархист-бунтарь, дуже критично дивившийся на київських украйнофилів, а через те і на українофільство, ходивший в народ в Київщині і Пермщині; довго живе за границею, доволі бачив і читав. 6) Подолянин — від батька офицера з Українців і матери-Польки; антіпатизував украйнофільству; терпіть не може Антоновича, з котрим мав діло в Київі, коли черниговські земці задумали зробити лігу з усіх опозіційних елементів, і котрому закида двоедушіе; був в Сібірі за справу „вооруженнаго сопротивленія въ Кіевѣ“, потім був в Женеві, в Болгарії, тепер тут; завше був федералістом, хоч помагав нар.-вольцям, коли вони „робили“ щось. По словам казанця, більша частина висланих у Сібір і повернувших звідти рішуче звертається до політичного программу з земським, а не нігілістичним характером, і для крісталізації цього і подібних елементів не стає тільки рішучого показу программи. От ми єї й виробляємо. Казанець і No. 6-ий

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

в „Австро-руських Споминах“, на жаль тільки — не пішов в них далі своєї університетської одставки. *)

На сім кінчу я свої фраґменти, в надії, що може колись в кращих обставинах і з богатшим матеріялом я ще зможу пройти історію сеї памятної в розвою нашого житя доби. А як епітафію над могилами сих наших соціялистів „першого призиву“ я позволю собі навести кілька слів з „Історії Соціялізму“ Бенуа Мальона, яка принесла соціялістичній публіці перші інформації про український соціялистичний рух.**) Мушу нагадати, що ся, тепер мало кому звісна книга, в своїм часі мала чималий вплив на розвій соціялістичної гадки — не дурно пок. Жорес признавав немалий вплив і на своє наверненне на соціялізм сьому не хитрому, але щирим соціялістичним ентузіязмом навіяному творови. Оцінюючи взагалі незвичайно високо соціялістичну будучність словянської раси і спеціяльно народів Росії — „котрим бракує тільки свободи“, він особливо ставив високо з сього погляду „Малу Русь, батьківщину вільного козацтва“. Комбінуючи точні відомости, отримані ним очевидно, від Подолинського, з тим, що долітало до нього з иньших джерел, він при сім, що правда, попадає в ріжні, доволі куріозні, на наш погляд помилки — мішає разом українських козаків з великоруськими, наші полудневі громади з північними, і через те зараховує в актив українського демократизму і колектівизму разом з Січею і Новгородську республіку і Разіна з Пуґачовим. Але в кождім разі характеристичні традиції українського житя були ним висунені доволі яскраво, і від козацьких змагань через кирило-мефодіївську програму доведені до участи Українців в загально-росийськім революційнім руху та самостійних виступів, в віденських і женевських виданнях. Сі видання перечислені, з короткими поясненнями; подана в цілости програма „Громади“ 1880 р., і такими словами охарактеризована при тім діяльність її провідників: „Найбільш сміливі репрезентанти малоруської літератури і соціяльних ідей були примушені еміґрувати (від російських репресій), і соціялізм мав щасте дістати між своїх теоретиків таких напр. визначних професорів як Драгоманов і Подолинський, — сей останній умер в зовсім молодих роках, саме тоді як своїми знаннями, талантом і посвяченнем міг віддати великі прислути соціялізмови.“

Не будемо дивуватись недокладностями сих інформацій! Ті, які ходять серед нашого громадянства про сих діячів, не скільки не докладнійші. Що інтересне — се високе понятє про український соціялізм і його великі перспективи, які вміла витворити в західніх соціялістичних кругах та перша ґенерація українських соціялістів.

Ischl, 1. X. 1921.

сподіваються скоро почати й орган тут. В Россії б то для початку есть і гроші, та недавно оден арест случився, послідків котрого я дуже боюсь“. V с. 258, пор. 259, 286. Про „Вільну Спілку“ як таємне політичне всеукраїнське товариство з відділом в Галичині — IV с. 206.

*) Іх проспект в листах Павлика V с. 256.

**) Benoit Malon, Histoire du Socialisme depuis les temps les plus reculés jusqu'aux nos jours, Paris, Derveaux, 1882—3.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Переднє слово“ до „Громади“ 1878 *).

I.

„**Громада**“ видається для громад тієї країни в царствах Россії й Цісарщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть люде, що звуть себе українцями, русинами, русняками, а иноді й просто людьми, а од книжників зовуться малорусами, малороссіянами, рутенами і т. и. Люде по цих громадах, хоч і роскидані по великій країні, а все таки стільки подібні одні до одних мовою й звичаями, як це рідко де спіткаєш по таких великих країнах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про тих наших людей говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, що й на найдальших кінцях її люде памятали добре про других земляків своїх. І доси наші селяне-чорнороби йдуть на заробітки й на виселки найбільше в ті країни, по котрих з давна жили, або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земляки, і мало вважають на те, як поділені ті країни між царствами та начальствами. Тілько між письменними людьми й на нашій Україні заслабла чутка про громади наших людей, і більше вважаються казенні межі й поділи її, — бо ті письменні люде тепер мало мають спілки з мужиками, а більше з начальством, і вивчені по чужим школам, для служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна.

От через те ми бачимо, що треба перш усього нагадати тим письменним людім про ті межі, в котрих живуть наші люде, і в котрих лежить наша земля.

Українська земля — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котору здавна більше знають письменні люде з усіх наших украін.

Отже мужики ці живуть в тій межі, котру читач наш сам собі може навести на карті по тим місцям, що перелічимо далі: Хай почне він на **Заході** сонця трошки на Південь од Білостока в Городненській губ. в Россійській Імперії і трошки на зхід сонця од Седльця в Царстві Польськім і веде межу через Красностав, Янів, Крешів в тому Царстві, а далі в Цісарщині через Ярослав на Захід Дубенка, Сянока, а звідти трохи не під самий Старий Сандеч, а од того через Гори Бескиди (Карпати) мало не до Пряшова (Eperiess) в Угорщині, а од нього до Ужгорода (Ungvar), Мукачіва (Munkacz), Хуста (Huszt), Сегіта (Sziget) до Чорногори в тім кутку, де зходяться казенні межі Галицька й Буковинська до Угорської, — а звідти до Кірлібаби, на межі Угорській, Буковинській і Седмигородській (Транссільванській).

Тут починається **Південна** межа нашої України: йде вона од Кірлібаби на Чернівці (Czernowitz), столицю Буковини й звідти недалеко знов входить в Россійську Імперію, йдучи на південь од Хо-

*) Передруковується без усяких змін, крім переводу правописи з „Драгоманівки“ на сучасну, та заміну курсіву на розстріляний друк.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тина в Бесарабщині, далі через Сороки з добрим крюком під Більці в Бесарабщині ж, а потім понад Дністром, подавшись трохи на Захід аж до Дністрового Лиману й до моря, до Білгороду (Акерман), а звідти на Захід понад морем аж до Дунайського Гирла з довгою вузенькою полосою од Акерману в середину Бесарабщини, — а на зхід од Акерману морем до Перекопа, а потім по Арабатській косі під Хведосію та Керч, далі через пролив на Тамань, а звідти через Новороссійськ по південній межі землі Козаків Війська Кубанського (Чорноморці) і далі мало не до великого коліна на р. Кубані.

Зхідня межа нашої України піде, закручуючись, то на Зхід, то на Захід поуз Новочеркаск в землі козаків Донських, Славяносербськ в Катеринославщині, а далі на Зхід по за Богучари й Павловське в Воронежській губернії.

Північна межа нашої України йде по за Павловським, через Коротоянь в Курській губ. на середину між Старим Осколом і Обоянню, а з відти під Корочу, навкруг Суджі, вище Новгорода Сіверського та Городні в Черниговщині, до Лоїва на Дніпрі в Могилевській губ., далі Дніпром до гирла Припетського, а далі мало не скрізь р. Припеттю до Пінського в Мінській губ, а там через Пружани в Городн. губ. під Білосток.

Всього буде в цій межі землі більше 13.500 кв. миль. А наших людей в ній налічують в Россії 14.239.129, та в Австрії 3.032.000 (в Галиччині — 2.312.000, в Буковині — 200.000, в Угорщині — 520.000), всього більше 17.000.000*).

По цим межам наші мужики мають сусід мужиків од Білостока до Бескидів — ляхів, або поляків, за Бескидами до Ужгорода — словаків, од Ужгорода до Хуста — угрів, од Хуста аж до гирла Дунайського — молдаван, (волохів, руминів) коло гирла — болгарів, тих, що в Болградських виселках живуть; — по морю Чорному проти наших мужиків сидять татаре, (в Добруджі) болгаре, турки, греки, грузини, абхазці і т. и.; — далі по сухій межі коло наших мужиків сидять сусіди мужики татаре (в Криму), черкеси (за Кубанню), а од Кубаньського коліна по межі східній і північній аж під Новгород Сіверський — москвини (москалі, руські, великоруси), а далі білоруси (невірно — литвини, лицьвяки).

Ніхто не може перечити, що така сила народу, коли б була на своїй волі й в спільці, то здоліла б що небудь зробити доброго для себе й стати в пригоді для сусід. Тілько ж од давна усе те, що робилось на нашій землі й навколо, вело не до того, щоб міцніще звести наші громади в спілку, а щоб розбити й ту спільність, яка й була сама по собі й поміж громадами й поміж людьми в кожній громаді. Не час

*) Про це все дивись: Головацького — Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, IV. (Чтенія въ Моск. Общ. Истор. и Древностей, 1876, I, III, 671—747. съ Этногр. картою). Михальчука: Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины (Труды этногр.-стат. экспедиціи въ Югозап. Край П. П. Чубинскаго, т. VII, 453—512. съ картою). Риттиха — Этнограф. карта Европ. Россіи. Риттиха — Племенной составъ контингентовъ русской Арміи. Суворина — Русскій Календарь на 1877 г.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тепер росказувати багато, через що воно так було. Перша причина й тут, звісно, була — місце, на котрому довелось жити нашим громадам: на великій дорозі, через котру перлись в Европу степовики — вояки з Азії і через котру до них добірались великі царства, сусідні з нашою Україною. Закарпатську нашу Україну (країну, яка звалась давно Мукачівщина) ще в X ст. захопила держава Угорська, в XIII ст. по степах наших і на самому Поділлю сіли татаре, а з XIV стол. Польща забрала Галиччину, Молдавщина Буковину, литовсько-білоруські князі по волі й по неволі загорнули під себе все, що зосталось нашої землі, — і тоді наші люде вкупі з білорусами й литвинами почали хоч увільнятись од татар і посунулись до самого Чорного моря. Але в XV—XVI стол. берег Чорного моря із тим, що було під Молдавщиною, захопила Турецька держава. Тоді ж таки Литовська держава дісталась під Польщу з усією нашою Україною, що була за князями литовського роду. Панство, що вийшло з своїх і чужих вояків, котрих мусили багато держати наші громади, за тим що їх з усіх боків чипляли, а далі й велика доля попівства й частина міщанства, приладжуючись до чужого начальства, повертались у нас в людей зовсім чужих мужикам нашим, в поляків, а далі, коли подніпрянська Україна з ½ XVII ст. перейшла по волі й по неволі під Московське царство — в москвинів. А в Цісарщині, куди дісталась в XVIII ст. частини нашої землі то од Польщі (Галиччина), то од Туреччини (Буковина), стали засідати на нашій землі ще й пани-німці. Міста ж наші за поміччю чужого начальства населились найбільше жидами, котрих чужі нашим громадам начальства то навмисне накликали до нас, як польське, то не пускали виходити з нашої землі, як московське. Так наші українці зісталась майже тільки селяне й городяне-чорнороби, та трохи з малого купецтва й попівства, — а попівства, панства, начальства й купецтва на нашій Україні есть і московського (найбільше на лівім боці Дніпра й в степах), польського (найбільше од Дніпра до Бескид), угорського (за Бескидами), молдавського (в Бесарабщині й в Буковині). Всі ті, чужі нашим мужицьким громадам, люде між собою, кожна порода, спільніщі ніж де небудь, бо окрім того, що одно роблять, ще й одніеї мови, віри й породи, а нашим мужикам чужої, нагнітали й нагнітають наші мужицькі громади ще більш, ніж по всіх других країнах нагнітає їх начальство, панство й купецтво.

Кільки разів за остатні триста років селяне наші вставали, щоб зкинути з себе панування чужих людей і всякий раз показувалась сила й родинства й земляцтва між мужицькими громадами на нашій Україні, не вважаючи на те, що вони були не дуже то письменні й на те, що вони ніколи не були під одною державою. В часи найдущих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спільці проміж себе. Найбільша сила, чутка про котру дійшла до самих далеких мужицьких громад нашої України, була козацька Січа Запорожська, куди збіралось найвільніще мужицтво з усієї України, — осередок „Вольностів війська Запорожського“, або вільної землі української. Так

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

в ½ XVII ст. за приводом вибраного „січовим товариством старшим і меншим“ і всім повставшим проти польської неволі народом „за гетьмана війська Запорожського й всієї України малороссійської“ Богдана Хмельницького, — спільне повстання мужицьке а почасти й міщанське піднялось од Лубенщини до Надвірної під Бескидами. Війна між сусідніми царствами за нашу Україну та безладдя між козацтвом поділили знов нашу Україну й положили пустелю між правим боком Дніпра й лівим, котру потім суд царства та панства Московського, Польського та Турецького звелів зоставити віковічною. Тілько ж наше мужицтво не послухало того суду й знов почало оселяти правобічну Україну подніпрянську під захистом знов появившогося там козацтва за хвастівського полковника Палія (1688—1704). Знову стали горнутися до того козацтва й селяне й міщане з усієї України обох боків Дніпра аж до Перемишля в Галиччині, — а також і деякі пани, котрі не хотіли зовсім ділитись од мужицтва й між которими ми знаходимо перший в наших країнах примір пана хлопомана, написавшого перш польську книгу, а потім пійманого в мужицькій одежі з листом, звавшим народ до повстання. (Данило Братковський, скараний судом в Луцку 1702 р.).

В часи найбільшої сили козацтва українського, — од Хмельниччини (1648 р.) до першого руйнування Січі за Мазепи (1709 р.) видно, як росло в наших людей знаття про те, що вони осібна порода людей, — не вважаючи на підданство якій державі, або й на саму віру, осібна од поляків (універсали, вселюдні листи Хмельницького й др.), далі од москвинів (універсали Виговського й др.), од тих і других (листи Петрика й січових товаришів), що вони всі мусять бути вільними й стати всі вкупі й спільці (лист Б. Хмельницького, Петрика, січових товаришів*). Далі до кінця XVIII ст. ті всі думки йдуть, все слабіючи.

Вважливе діло: в ті ж часи, коли найближче було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної, — тоді ж наша Україна найбільше звертала на себе увагу й сусіднього мужицтва усякої породи й становилась і йому в пригоді, або инакше кажучи: мала найбільше ваги інтернаціональної. В ті ж названі часи козацька Україна була й притулком для міщанських і мужицьких втікачів польських, волошських, сербських, московських, а найбільш усього білоруських; од чутки про козацтво українське піднімалось мужицтво й польське, а білоруське так цілими повітами козачіло й приставало до спільних громад (федерації) козацьких полків українських.

Тільки через що б там не було, а сталось не так, як бажалось козацтву й мужицтву українському, — і коли сила держав польської й московської, за поміччю козацького панства, скасувала козацтво перше

*) Просимо читачів глянути в „Лѣтописи Самоила Величка“ т. I 32—33. 75 (листи Б. Хмельницького) 80—89 (лист мов би то писаний Богданом Хмельницьким в 1648 р., а на самім ділі пізніще складання, в котрому показується, що думали козаки в другій половині XVII ст.) т. II 224—226, (л. кош. Мартиновича) 343—345, (л. кош. Сірка), 394—396, (од того ж) а найбільше 467—472 (л. кош. Сірка), 539—543 (л. кош. Гусака), 557 (л. кош. Гр. Сагайдашного) III, 62. Соловьева Истор. Россіи, т. XIV, 182—193 (лист повстанського гетьмана Петрика) тамож 180 (л. кош. Гусака). Всі листи з 1648 р. до 1692.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

на правім боці Дніпра (1711—1713), а потім і на лівім (Гетьманщину й городове козацтво — в 1765 р., Січу й Низове — раз в 1709, вдруге в 1775), мужицтво наше скрізь дісталось в тяжку неволю, а земля наша розірвалась між сусідніми царствами і начальствами. Перед світом стали замісць одного нашого народу в Россіі — Малороссія, — то-б-то тільки Черниговщина й Полтавщина, — Слободська Україна, то-б-то Харьківщина й далі до Острогожська, куди тікали на землю, записану здавна за Московським царством, наші люде з польської сторони в XVI—XVII ст. — Новороссія, — колишні Вольности війська Запорожського, — котрі країни начальство ділило на губернії, як знало само, прилучувало наші громади до чужих, населяло між нашими громадами чужих, зіганяло наші і т. д.; в Польщі теж саме робилось по воївод ствам, — при чому більша частина наших країн залічувалась в Малопольські землі, а друга, північна — в Литовські! Скрізь по наших землях засіло чуже панство, а наші громади мужицькі одірвалися одна од одної, і люди по громадам теж одірвались один од одного.

Після всякого безладдя й тяжкої війни пропала держава Польська, і більша частина нашої України, на правім боці Дніпра, дісталась під одно царство Московське, — тільки старі порядки мало перемінились, хиба що до польського панства ще прибавилось московське. Друга, менша частина, Галиччина, дісталась під Цісарщину, під котрою теж зісталось панство польське, та ще й та Галиччина, котра й під Польщею була окремим воївод ством Руським, тепер тісніще счеплена була з польським воївод ством Краковським, а в Буковині, котру, як сказано було, здобула Цісарщина од Турції, счеплено було наші громади з волошськими та над тими й другими було поставлено начальство німецьке.

Так поряд наша Україна була поневолена й поділена, а люде й громади розірвані одні од одних, — і сама думка про волю й спілку їх придавлена в мужицьких громадах, а ще більше в письменних людей. І так сталося саме тоді, коли скрізь в Европі, а особливо на західній половині її, складались ті думки про людське життя й про державні й громадські порядки, котрими тепер заправляються всі освічені люде, — так сталося в XVIII ст. Саме в XIX ст. письменним людім на нашій Україні довелось, вже по старим книгам та по увазі до неписьменних людей, добиватись до того, хто вони, чим вони були й чим мусять бути.

Як тілько втихомирились наші країни після страшенної війни й безладдя, серед которого одігнано Туреччину од Чорного моря й Дністра, й пропала Польська держава, і як тілько знову почала рости в наших сторонах без перериву наука, хоч і по чужих школах, так і почала рости поміж письменними українцями думка про наші громади, про волю їх і про спільність їх на всій нашій Україні. Початок зроблено на подніпрянській Україні, де більше задержалось колишнього козацького духу.

З кінця XVIII ст. починають показуватись зводи історії козацької України хоч і писані не нашою мовою*). Зараз за тим починаються

*) Нашою мовою писані літописі козацькі з XVII й початку XVIII ст. (Самовидця, Грабянка, Велички й др.), дякуючи порядкам, котрі

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

проби письменних людей наших писати чистою мужицькою мовою жартовливі й жалостні книги про селян наших [1]). Далі більше прибавилось уваги до козацької історії, а за тим і до мужицьких споминів про неї, пісень і т. д., а далі й до усяких пісень і казок мужицьких [2]). Вже з тих чисел, які ми навмисне поставили в примітках, можна бачити, як то важко було розростись тій думці письменних людей про козацтво й мужицтво наше й в XIX ст. в крепацькій, чиновницькій і централізованій Россії. А тим часом і в самому мужицтві ворушилась думка помститись за крепацтво й неволю, вирватись хоч на час з неї, — і показувались немов забутки старого козацтва, немов початки нового, романтичне гайдамацтво Гаркуші на лівім боці Дніпра, й Кармелюка на правім, котре пускало об собі нові пісні й казки [3]). А по всій Україні то там, то сям піднімались маленькі бунти крестянські, та втікачі в степи, та виселки иноді й великими купами на слободи в степи, на котрих жили колись запорожці. Коли далі деяки письменні українці стали більше приглядатись до старої козаччини й до теперішнього стану мужицтва, то вже й українські писання їх стали показувати початок думки, щоб вернути козацьку волю на Україні [4]). Далі роздумавшись, українські вчені люде забажали ясно волі усього люду нашого од крепацтва, письменства для нього, спільности усієї землі й своєї волі (автономії) для неї чи то в Россії, чи то в спільній і вільній Славянщині. Такі думки вже дуже пробивались в „Исторіи Русовъ или перетягли письменство з нашої України в Петербург і Москву, зоставались ненапечатанними аж до 40—50-х років XIX ст. Через те ж мало стали відомі в нас і писання латинські, польські, французські і т. и. про козацтво XVII ст. В кінці XVIII ст. появились перші печатні зводи козацької історії французські й німецькі: Шерера — Annales de la Petite Russie ou Histoire des Cosaques de l'Ukraine. 1788. Енгеля — Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken. 1796. Наші: Краткая лѣтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1776 г. изд. Рубаномъ. СПБ. 1777. Лѣтописецъ Малыя Россіи, изд. Туманскимъ. СПБ. 1793. Сюди ж треба поставити й „Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ Уніи“ Никол. Бантыша — Каменскаго, — написане по волі Катерини II ще в 1795 р., але напечатане тільки в 1805.

[1]) Котляревського „Енеїда“ почата в 1798 р., перші три пісні напечатані тільки в 1809 р. в Петербурзі, скінчена в 1825 р. а вся напечатана в Харкові тільки в 1842 р. „Наталка Полтавка“ й „Москаль Чарівник“ написані в 1819 р. для „вольного театру“ в Полтаві, напечатані в 1837 р.; — писання Гоголя-батька, Квітки, Гулака-Артемовського й др. полтавців і харківців 10-х і 20-х рр. XIX ст. Тоді ж і перша грамматіка чисто-мужицької мови української Павловського 1818.

[2]) „Історія Малой Россіи“ Дм. Бантыша-Каменскаго СПБ. 1822 (тричі видана до 1842 р.). „Історія Малороссіи“ Н. Маркевича. СПБ. 1842-43. „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсень кн. Цертелева СПБ. 1819., „Малороссійскія пѣсни“ Максимовича М. 1827. „Украинскія пѣсни“ 1834. „Запорожская Старина“ Изм. Срезневскаго 1833-38, — по більшій части фальшиві, зроблені по Рубану й по „Исторіи Русовъ“, та колись дуже читались „Малорусскія и Червонорусскія думы и пѣсни“ Пл. Лукашевича. СПБ. 1836. „Наськы Украинськы Казкы Запорожця Иська Материнкы“ М. 1833 і т. д.

[3]) (Пісня Кармелюкова):

Од багатого візьму я, а бідному даю,
І так гроші поділивши, сам гріха на маю.

[4]) Єремії Галки (Костомарова) „Переяславська Ніч“ і „Сава Чалий“, трагедія з кінця 30-х років, і А. Могили (проф. Метлінський) „Думки та співи“ і т. п.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Малой Россіи“, буцім то писаній Георгіем Коніським, архіеписк. Білоруським, котора почала дуже пильно переписуватись українським панством в 20-ті роки, а напечатана була тілько в 1846 р.*). Зовсім явно думки такі вилились та ще й нашою мужицькою мовою в писаннях Шевченка з 1840 по 1847 р. То були бажання хоч невеличкого київського кружка приятелів Костомарова й Шевченка „Кирило-Мехводіевське братство“, про котре знайдете розмову в дальшій нашій книжці, і котре було скарано царем Миколаєм в 1847 р.

Подібно ж і на правім боці Дніпра серед сполященної шляхти почала звертатись увага до своєї країни, рости спомини про козацтво й гайдамацтво, увага до мужицтва**). Тілько тут було менше прихільности до козацтва й менше уваги до мужицтва, і думка не про свою волю України, а про прилучення її до поновленої Польщі. Тілько й тут серед партії „демократів“ були думки про увільнення мужиків од крепацтва серед повстання для того поновління Польщі.

Тим часом мужицтво наше показувало, що йому дуже не терпиться в крепацтві, а найбільше по правім боці Дніпра, по старій козацько-гайдамацькій полосі коло Дніпра й скрізь під панством польським. До того ж сюди мусили зайти чутки й про повстання „хлопське“ в Галичині, котре підняли в 1846 р. на цей раз більше польські, ніж наші, мужики й од котрого багато панів втікало й в Россію. Само начальство россійське здумало вдержати панське здирство хоч на правобічній Україні і зробило „Інвентарні правила“ 1847 про землю й роботу крепаків. Правила ці не вдовольнили крепаків, котрі в піснях своїх жалілись, що „чиновники полигались з панами“. В часи ж севастопольської війни 1855 р. мужики в Київщині піднялись цілими селами, щоб іти „в козаки, на вільні степи“, де буцім то всім „царь обіцяв волю й землю“. Знайшовсь один з польських студентів демократів, (Розенталь) котрий пішов до мужиків росказувати їм, що вони те не од царя, а од спільного повстання з поляками, получать, — і, звісно, пропав в Сібіру. Після війни скрізь по Україні крепаки стали ждати волі то од царя руського, то од Наполеона, а потім коли вийшла звісна воля без землі 19 февр. 1861 р., то вони скрізь стали ждати „нової волі“ й „слушного часу“, коли вся земля буде поділена між людьми рівно, так що сам царь мусив казати в Полтавщині виборним з мужиків, що „нової волі“ він не дасть. Були й такі, що казали, що прийде якийсь Гарабурда (Гарібальді) і дасть нову волю.

Це все, що робилось в самому мужицтву українському з 50-х років, отдавалось і на тих письменних українцях, котрі, почавши од козаколюбства раніщих часів, стали пильніще приглядатись до мужицтва, а найбільше, коли між ними став сам мужик зроду, Шевченко, котрого в 1857 р. повернуто з невільної служби в Азії. Письменні українці, по більшій части ті, що були в товаристві Кирило-Мехводіевському,

---

*) В тіж часи, як певно писалась та „Исторія Русовъ“, козацька історія підбивала й вільний дух по всій Россії, як це видно на Рилеєва — „Исповѣдь Наливайка“ й „Войнаровскій“.

**) Українська школа польських поетів (Мальчевський, Залеський, Гощинський і др.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

й найближчі до них, стали більше виступати з своїми думками в печаті, в окремних книгах (Куліша, Марка Вовчка, Костомарова, Шевченка і др.), а далі в місячному виданню „Основа“ 1861—62. Коли ж після 1863 р. стало важко говорити українцям в Россії, то вони стали писати по галицьким часописям, напр. в „Меті“ 1863—64 рр. і в „Правді“ 1867—75.

Перше прихільники українського люду й країни виступали смирно, бажаючи не багато: волі печатати книги рідною мовою й вчити нею по низчих школах, волі особи в державі россійській, полекшання бідноти мужицької, повертання панства й попівства на Україні до породи української, до згоди з мужицтвом. (Дивись Шевченка „Посланіє до земляків“, статті Куліша й Костомарова в „Основі“ й „Дні“). Навіть Шевченко, котрий в думах своїх та піснях йшов дальше (напр. Заповіт: поховайте, та вставайте, — кайдани ломіте! і т. д.), коли писав простою мовою (прозою), то радий був вдовольнитись і тим малим, котрого він бажав в „Посланії“. Тільки дальший зріст вільних думок (демократії й соціалізму) в Европі й в Россії в 60-ті роки, примір поляків, котрі змагались повставати (1860—63 рр.), увага на бажання самого мужицтва нашого, а до того байдужість українського панства й навіть ворогування доброї долі панства й попівства (найбільше вищого), — до всіх тих бажань українських, ворогування проти них доброї долі панства, попівства й чиновництва в Московщині, заборона начальством печатати книги українські (наукові й церковні), і байдужість до того навіть вільнолюбивих московських людей, — це все показало де кому з українців марність надії на все те, що панує на Україні й по всій Россії.

Ще з 50-х років почали вироблятись серед молодих з письменних людей на Україні ті думки, котрі вороги їх з поляків назвали „хлопоманією“, а з жидів і москвинів — „українським сепаратізмом“, — то-б-то думки про те, щоб підняти чорноробів, вигнати усяке панство й начальство з України й поставити на ній вільну козацько-мужицьку державу, або повернути хоч таку свою волю, яку мала Україна в московському царстві за часи гетьманів. Безперечно, що такі думки ворушились по гарячим головам. Тільки таких людей було ще мало, й вони мало що робили не то, щоб доводити ті думки до діла, але й щоб більше привернути людей до них. Та до того по підбитим українам (провінціям) усяким освіченим людім важче було так навчитись і зібратись до купи, як навіть це можна було і в столицях Россії. Через це „хлопоманські“ й своєвільні думки на Україні в 50—60-х рр. мало в кого стали досить ясними й дужими, а потім на кілька часу й зовсім були притихли.

До того ж і праця невеличкої кушки українських „хлопоманів“ по неволі мусила розбиватись на усі боки од наукового досліджування старовини й мови народньої до праці серед мужицтва. А тут ще й польське повстання случилось як раз тоді, коли тільки що українські „хлопомани“ і прихільники „своєї волі“ стали складатись в упорядковані купки й громадки й виясняти собі свої думки й приводи, чого і як добиватись. Українці бачили, що начальство московське й помосковлене панство й попівство наклада руку й на самі смирні праці українські,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

як напр. на книги й школи; — а тоді ж таки панство польське на правім боці Дніпра прямувало до того, щоб як більше забрати в свої руки наше мужицтво й повернути старе Польське королевство, — і самі найвільнодумніщі польські демократи, навіть ті, що згожувались з тим, що Україна не в усьому подібна до Польщі й мусить мати якусь то свою волю, все таки змагались прилучити її до Польщі, з чого не могло б бути нічого, окрім панування поляків над українцями, а далі й панства над мужиками. Мужицтво українське в часи повстання польського 1863 р. само повстало проти поляків, щоб „завоювати собі землю“, як колись козаки, — і тим примусило й начальство царське дати йому більше землі, ніж її дано було скрізь по царській волі 1861 р. На правобічній Україні, в губерніях Київській, Подольській, Волинській, як і в инших, де було польське панство, — почались переглядання „уставних грамот“, що були зроблені од 1861 до 1863 рр. російським начальством і панством (по більшій части польським) з 1864 р. по 1869 р. В тих трьох губерніях наші крестяне здобули через те на 20% більше поля, ніж вони було дістали до польського повстання*). Це все не зосталось без сили над прихільниками української волі, — і тим більше, що вони, як „хлопомани“ більше давали ваги поліпшенню господарства мужицького, ніж яким небудь державним порядкам. До того ж тоді скрізь в Европі ходили думки, навіть між соціалістами, що поліпшатись господарство мужицьке може й без вільного державного строю, за поміччю царства, — а до того в Россії була дуже міцна думка, що прихільник мужиків мусить мало не в усьому йти з мужиками. А мужики українські стали за царя, від котрого сподівались землі, проти поляків. От через це все думки й праця українських вільнодумців і „хлопоманів“ роздвоїлась: не лишаючи незадовольства проти начальства московського за його нагніт на українську волю й породу (національність), хлопомани раді були, що теж начальство сповня хоч частину їхнього бажання про справи господарські (економичні) і дає нашому мужицтву хоч в одній країні трохи більше землі.

Таке роздвійство ще додало причини, через що українське „народовство“ в 60-ті роки не виступило перед своїм людом і перед усім світом з прямими думками про те, що сам народ український мусить впорядкувати свою долю, як йому потрібно, скинувши з себе усяке панство й державство.

По троху дійшло й до того. Ще з 1866 р. начальство царське зпинилось навіть і з тими невеличкими ділами, котрі воно почало робити для мужиків, напр. з школами, з переміною податків, — і почало явно йти назад і більше держати руку панства навіть і на правім боці Дніпра. До того й тут виявилось в 70-ті роки, що й надання нашим мужикам трохи більше землі не ратує їх од бідности й од того, щоб вони не мусили запродуватись в наймы, або кидати свою батьківщину й шукати собі виселків, де вони знаходять ту ж саму неволю, що од неї думали втекти. Тим часом за 10—15 років після волі 19 Февр. 1861 р. вспіло нарости нове панство — багатирське, иноді з самих мужиків

*) Дивись „Труды этнограф.-статист. экспедиціи въ западнорусскій край“. Матерьялы собранные П. П. Чубинскимъ. т. VII. 515.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і козаків, з сільської старшини, котре попристановало до ранішого панства — дворянського й купецтва, також почало нагнічувати мужицтво й збільшило число чужих йому людей на Україні. Між бідним мужицтвом знову почала ходити думка про те, що мусить таки наступити новий переділ землі, вже од нового, коли не од теперішнього царя. Так знову мужицьке життя поставило й перед письменними українцями думку про те, — як вийти мужицтву нашому з тієї нової неволі, в котру воно дісталось, ще не зовсім вирвавшись з старої панської й зовсім не вирвавшись з чиновницької (царської).

Західня Европа й Америка, — де тим часом в кінець розбились надії ирихільників чорноробства на поміч од Бонапартів, на поміч од держави в Прусії (Staatshülfe), в котрих можна було бачити, як по самим вільним державам (Англія, Швейцарія, також С. Америк. Спільні Держави) мужицтву живеться далеко не красно, — навчали, що мужицтву ніхто не поможе, окрім його самого. В Україні, в котрій все, що вище мужика, двічі, коли не тричі, чуже йому, це ще більше мусило бути правдою, ніж де небудь. На решті начальство царське ще раз наложило руку навіть на самі смирні початки праці над тим, щоб перенести в мужицтво науку й звести панство з мужицтвом хоч однаковою мовою: — воно заборонило в 1876 р. в кінець печатати українські книги на Україні, а з них наукові книги й де небудь в Россії, — при чому знову показалась або байдужість до цього нечуванного в Европі діла, або й явне ворогування проти українства з боку московського й помосковленного панства, навіть з самих вільнодумців. Та байдужість і те ворогування тільки осмілили царське начальство робити, що здума над Україною.

Так в тій частині нашої Україні, що під Москвою, зростала в XIX ст. знов думка про спільність і волю своєї України серед невеличких громадок і письменних людей, а серед громад мужицьких так виростала своя думка про землю й волю; — так показувалась де далі марность надії і тих і других на всяке панство й начальство світське. Подібне ж вияснилось останніми часами й що до панства попівського. Тільки тут, може, ще більше видно, як мужицтво наше само по собі, саме через те, що воно бачило навкруги себе й од чого терпіло, було попхнуто до того ж, до чого мусили б дійти письменні люде наукою: — почало скидати попівські пута з розуму свого.

Та вся колотнеча, яка робилась на нашій Україні сотні років, не давала на ній без перестанку рости науці, а особливо науці про природу. З того ж часу, як наша Україна дісталась під державу царів московських, наука в нас дісталась в конечну неволю царського й попівського догляду (цензури), котрий пропускав з всесвітньої науки до нас тільки те, що хотів. Далеке й чуже начальство не дбало зовсім про наші школи, навіть і про такі, які йому було завгодно заводити в своєму царству для самих панів і попів. До того ж проход науки до наших людей спинявсь через те, що по школам нашим стали вчити чужою мовою, і навіть коли вже панство й попівство наше так-сяк вправилось з тією мовою й помосковилось, — то до мужицьких громад вже зовсім не могла дійти й крихта панської науки, котру росказувано чужою

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мовою. Так наша Україна довго мусила годуватись майже самою церковною, грецько-славянською наукою, а нашому мужицтву після XVIII ст. зостались самі хиба послідки й луна тієї науки. Тільки ж розум наших людей і в старовину пробував вийти з тієї межі, яку перед ним провело грецько-славянське попівство, і в тій межі звернув увагу більш на те, що було найпожиточне для громад людських, ніж на обрядові вигадки й заборони. Що тому було за причина, — чи природня сила розуму наших людей, чи те, що вони здавна мусили знатись з людьми усякої віри (напр., коли не йти в дуже далеку старовину: з греками з італянцями по Чорному морю в XIV—XV ст., з ляхами, з німцями, з усякими лютерами, кальвинами, соцініанами і т. и., котрими кишіло руськопольське королевство в XVI—XVII ст., до котрих приставали й пани й міщане), тільки ж ще в XVI—XVII ст. наша Україна була найближче, ніж коли небудь, до тих думок, які помогли в Европі перемінити панські церковні порядки на громадські, а далі й увільнити розум громадський од путів попівської науки. Думка про таку переміну починалась у нас серед простіщих людей саме тоді, коли вище панство наше, світське й церковне, почало повертатись в чужу породу, польську, а далі й у віру латинського обряду, і коли та віра, котра так-сяк, а стала вірою наших людей, де далі зоставалась тільки вірою простих людей. Впять таки наша Україна була найближча до тих думок, котрі довели всю Европу до зміни церковної (реформації) як раз тоді, коли наші прості люде найбільше повставали за свою волю, а наша порода була найближче до спільности всіх своїх громад.

В XVI ст. прості люде по містам нашим закладали братства церковні, в котрих багаті й бідні були рівні, в котрих усі братчики мусили вибірати й судити попів, й архиєрей мусив слухатись братства, бо братчики брали собі право докоряти й архиєрея, коли той робив що непотрібне й „противитись йому, як ворогові правди“. Братчики на сходах, скінчивши розмови про справи свої, сами читали книги духовні й розмовляли між собою, печатали книги церковні й світські, держали школи. Братчики думали, що гроші й маєтки церковні — добро бідних людей, вдов, сиріт, давали з братського скарбу поміч бідним і нужденним без лихви, помагали бідним хлопцям вчитись науки. Братчики хотіли сами судитись про між себе, не виносючи справи за поріг і т. д.*). Попівському панству, архиєреям не подобались такі змагання простих людей, „хлопів, кожемяк, сідільників“ і т. и., — і вони пристали під руку архиєрея римського, сотворивши на Брестському соборі (1595) унію, котру стало підперати польське панство й королевство. Це було одною з причин, через що наша зміна церковна не пішла до кінця, як західня реформація. Братчики пристали до тих архиєреїв, котрі зостались з грецьким „благочестієм“ (православієм). За поміччю міщан, козаків і селян вдержалась на Україні церква грецько-славянська, а потім мусила пристати вкупі з Гетьманщиною під церковне начальство московське. Тільки ж і в прихільниках грецького

*) Дивись устав Львівського братства, зложенний міщанами 1586 р. в „Памятникахъ Кіевской Коммисіи для разбора древнихъ актовъ“ т. III, 24, далі 37—45.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„благочестія“ на Україні в XVI—XVII ст., а найбільше тоді, коли до братства простих людей ще мало приставало архиереїв, було багато братського духу, духу громадських церков, якими робились в Европі церкви „протестанські“. В тих писаннях, які писались в XVI ст. проти унії архиерейської, наші люде, навіть з попів, — проклинали панство церковне, „владик, архимандритів, ігуменів, всіх священників, котрі на святих місцях лежучи, гроші збірають, слуги умножають, жони украшають, приятелі обагачують, корити зіждуть, роскош свою поганську исполняють,“ — і казали що „хлопи, кожемяки, сідельники, шевці, — простиї християне, світські — то й есть само тіло церковне, котре має волость сверноначальника попа вирвати, осудити й проклясти“, що наука, мов-би то попи вищі світських людей і що світські мусять тільки слухатись їх в усьому, — це наука не Христова, а рабинська. Навіть манах українець писав тоді: „не попи спасуть нас, або владики, або митрополити, а таїнство віри православної та заповіді, — оте спасе нас,“ — і добавляв, — пишучи „народу руському, літовському й лядському в розділених сектах і вірах розмаїтих“, — що тепер „священники всі черевом, а не духом офіруют“ — і що „на панів нічого надіятись, що прості люде самі мусять вичистити церкву од скверноти“ [1]). Знаходились в XVI ст. попи, котрі „для ліпшого вирозуміння християнського люду посполітого“ перекладали Евангеліе „з язика болгарського на мову руську“ та ще й так, щоб воно годилось для людей і грецького й латинського обрядку“ [2]). А козаки за Хмельницького казали польському ксьондзові своєю терпкою мовою, — що й „ваші ксьонзи й наші попи однакові такі сини“ [3]).

Діло не дійшло до того, щоб у нас заложились цілком громадські церкви, як там, де подібний же рух серед громад міщанських довів до кальвінства, індепенденства і т. и. Тілько ж все таки братства й увесь рух церковний XVI—XVII ст. пройшов не дурно. З самих попів наших повиходили люде, котрі й в Московщині навчали людей тому, що в XVII ст. навчали дальші пароелі протестанства (арміняне, латітундарії, деїсти), тому, що не самі тільки грецькі християне — християне, що й у нехриста можна навчитись доброму, що спасіння не в обрядах і т. и. (Прокопович, Бужінський і т. и.). Тільки таких людей стала тратити в XVIII ст. наша Україна, — для столичної Московщини, а там вони переробювались з вільних людей на царсько-церковних чиновників. Дальший зріст таких думок серед людей духовної школи в нас спинивсь, найбільше через церковну централізацію й цензуру [4]). Само попівство наше під царською рукою зовсім перестало бути вибірним, стало казенним, а далі й зовсім чужим, особливо архиерейство.

---

[1]) Четыре сочиненія афонскаго монаха Іоанна изъ Вишни. Акты Южн. и Зап. Россіи. II, 205 і далі. Апокризисъ албо отповѣдь на книжки о соборѣ Берестейськомъ, черезъ Христофора Филялета 1587.

[2]) Див. П. Житецкого. О пересопницкой рукописи. Труды III археол. съѣзда 221.

[3]) Пам. Кіевск. Комм. I, III, 325.

[4]) Ще в 1820 в Чернигові вийшла книга „Богомысліе“, в котрій побачили „лютерскія противности“. Цар Петро заборонив печатати всякі книги духовні без догляду вищого начальства церковного.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

А по громадам мужицьким все таки ворушились думки, котрі було проскочили в гору в братствах, та ще й своїм робом посувались далі: в піснях і казках своїх мужики росказували про Христа-бога бідних, сміялись над попами й архиереями, иноді й над святими, „що молебні люблять,“ і над усіма порядками церковними, котрі тілько деруть з мужика: „боженьки, боженьки! а над ким ви будете богувати, як нас не буде!“ *)

По троху попівство наше й церкви стали для наших простих громад майже такими ж самими, якими були колись, в перші часи унії: панськими й чужими, — тілько що не латинськими! От тоді то серед нашого мужицтва показались люде, вже зовсім протестанти, котрі де далі стали складатись в „братства“. „Штунди“ — так і звуть себе — „братство руське“. Тут не обійшлось без чужої науки: німців і московських людей. Тільки ж чужа наука сама по собі багато не вдіє, коли самі люде не готові нриняти її. Та й з усіх чужих вір наші люде слухають — німецьких менонітів, анабаптістів і московських не старообрядців, а „людей божих“ (шалопутів, хлистів; ці теж не без німецького початку в XVIII ст. завелись в Московщині) — і „люди ж божі“, хоч верзуть усякі нісенітниці, та все таки держуться того: що в кожному чоловікові божа сила есть, що він сам по собі розуміти віру може без попа, та що всі люде мусять в братстві жити. У штундів так і зовсім уся віра на христове братство сходиться. А в усіх тих сектантів, які тепер показуються серед українського мужицтва, — порядки духовних громад зовсім такі, які хотіли завести братчики XVI ст.

Цікаве діло, — що ці нові братства заводяться у нас вже зовсім самими „хлопами, кожемяками, сідельниками“, — що ніхто з письменних людей на Україні навіть не вмів дізнатись добре про ті братства. Вони самі собі ростуть і письменству навчаються, і коли тепер не заводять школ і печатень, то тілько через те, що це тепер трудніще в Россії XIX ст., ніж в Польщі XVI ст.; сами перетолковують між собою біблію „з язика болгарського на просту мову — руську“, на просту українську, — і коли не пишуть тих перекладів, то через те, що ще й не чули, що есть люде, котрі пишуть не панською руською мовою, — українською.

В усякім разі й тут, в справах духовних, як і в справах господарських, наше мужицтво тепер приходить на те, на чому стояло в козацькі часи XVI—XVII ст. До того ж підходять з різних боків (національного, політичного й соціального) й купки письменних українців, котрі не забули того, що вони українці, й хотять ухопити кінець нитки, що ввірвалась в нашій історії в XVIII ст. Чи вмітимуть наші письменні люде вхопитись за край тієї нитки, котрий тягнеться сам по собі в нашому мужицтву, чи вмітимуть привязати до нього й те, що виплела за XVIII—XIX ст. думка людей, котрих історія не переривалась, і звести в темноті й на самоті виплетену нитку — иноді більше бажання, ніж ясної думки — нашого му-

*) Дивись приміри у нас в Малор. Нар. Преданія и Разсказы. К. 1876; у Чубинського, Труды, т. I.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

жицтва, з великою сіткою наукових і громадських думок европейських людей, — ось в чому тепер все діло для теперішніх письменних людей на нашій Україні!

Ось де для них: чи жити, чи помірати?!

До того ж краю дійшли письменні люде й мужицтво і в тих наших країнах, що під Цісарщиною, — хоч там і була трохи одмінна доля письменних людей в XIX ст., ніж в Росії. Там під панованням начальства неславянської породи й віри не греко-руської, важко було зовсім перемінити в наших школах і церквах старі порядки XVII ст., як це зроблено у нас під московським начальством. Там руські церкви й школи вдержали більшу частину попівства од повертання в зовсім одмінну од мужицтва породу. В Галиччині найменше порвалась нитка, котра привязує письменство людей XIX ст. з старим церковноруським XVII ст., тілько уніятським. Це, звісно, мало свою користь і для мужицтва, бо все таки вдержувало наших письменних людей коло свого краю, — й народу. Тільки ж через те, що письменні люде руські в Галиччині були тілько попи, то й письменство руське було тільки попівське, з його мало було користи для живих потреб громадських. Ще з того часу, як в Галиччині, за помічю польського начальства, взяла верх унія, братські порядки в церквах вкорочено, — і попи де далі зклались в осібне панство, звісно, менше, ніж польське, а все таки вище од мужицтва. Під Цісарщиною попівство руське повернулось там в чиновництво, то цісарське, то польське, — котре дума про свою користь та службу старшому начальству, а не про громади, — тим більше, що настанова попа на парахвію там залежить од пана-дідича.

Тілько років з сорок назад і серед галицького попівства стали показуватись люде, котрі наукою й приміром других країв славянських стали доходити до думки, щоб хоч що небудь робити на користь свого мужицтва, хоч давати йому більше зрозумілу церковну науку, на його живій мові. Розумніщий між ними був Маркіян Шашкевич, видавший книжку Дністрова Русалка (1837) з піснями мужицькими й почавший перекладати Біблію на галицьку мову. Шашкевича й його товаришів між иншим підбили до таких праць книги з нашої України (Котляревського, пісні Максимовича). Мусили також зробити своє й проби польської української школи письменської, а найбільше збори пісень Вацлава з Олеська й Жеготи Паулі. За українськими книгами в Галиччину стали заходити з Россії й козацькі думки. Тут сталось польське повстання проти Цісаря в 1848 р., — і мужики галицькі показали себе також само, як і подніпрянські в 1863 р. Цісарське начальство здумало вжитись з того початку між письменними русинами галицькими уваги до того, що вони не поляки, а русини, і з ненависти мужицтва галицького до панства польського, — і згодилось на те, щоб русини впорядкувались, як осібна політична партія, осібна, признана державою порода людей, рівна по праву зо всіма другими. Русини попи й мужики звернули надію на начальство цісарське, що воно їх зовсім увільнить од польських панів, а мужики зклались на попів, що ті здобудуть їм од цісаря волю од панщини, поле, ліси й пасовиська. Тілько й тут всі ті надії стали марними. Окрім позбави од крепацької

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

панщини та маленьких клаптиків землі за чималі податки, мужики наші в Галиччині не дістали нічого й тепер, де далі, збіднюються все більше й тратять і ті клаптики землі, що були в них, і хати, запродаючи їх жидам, щоб виплатити усяке здирство. Та й уся Галиччина все таки зостається під польським начальством, котре перешкоджа русинам в усьому й навіть заводити свої школи і т. и. Бачучи таке, деякі з письменних русинів стали покладати надію вже на царя московського*). Та й само мужицтво в Галиччині, як де, то сподівається, що від того ж царя, як р у с ь к о г о, здобуде собі землю й волю од великих податків і всякого здирства. Тілько з цими надіями живуть галичане вже більше десяти років, — а все з них нічого не виходить, і для того, хто зна порядки в Росії, ясно, що й нічого не буде: і в Россії селяне ждуть того ж од царя, ждуть, що він не тільки, „подарувавши панщину, подаруе й податки," а ще позволить панів в кайдани заковувати, посилати в ліс стосів рубати і т. и.**). Вже й в Галиччині появились люде, і між письменними людьми (котрі вже тепер есть там й окрім попів, і між самим мужицтвом), котрі розуміють, що марно надіятись і на цісарське начальство й на московське й на своїх попів, а покладають надію на самих себе та на самі мужицькі громади. А бачучи на нашій Україні людей однакової породи, що одно терплять і до одного йдуть, вони ради пристати до спільної праці з россійськими українцями.

Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші люде дістались під руку панів угорських. Сюди, за гори, майже не доходила чутка про наших козаків і про те, як в наших місцях мужицтво пробувало само орудувати долею своєю. Та в часи нашого козацтва людей наших за горами ще було не багато; землі було в волю; пани угорські теж ще не росплодились та й часто за одно з мужиками терпіли од турок, втікали од них, воювались з ними. Коли ж панство угорське міцніще й густіще засіло на нашій закарпатській Країні, в XVIII ст., то вже тоді козацтво наше було далеко, аж за Дніпром, та й те зкінчилось. Так загірні люде наші одбились зовсім од нас, — та й у нас так затихла думка про них, що навіть вчений складач „Исторіи Малой Россіи", Бантиш писав, як темну чутку, що „свѣдующіе люди находять нынѣшнее малороссійское нарѣчіе сходнымъ съ тѣмъ, коимъ говорятъ Венгерскіе Россіяне, извѣстные подъ именемъ (?) Карпатороссовъ" ***). Перше в XVIII ст. хоч попівство закарпатське було спільне з галицьким (а часами, в XVII через нього то й дотикалось до київського), але в XIX ст. і воно підлягло зовсім угорському начальству й по троху переробилось зовсім на нове панство, майже зовсім угорське, котре й говорить між собою не инакше, як по угорському й не має иншої думки, як жити з наших людей та вслугувати начальству й панству угорському. Рідко хто з того попівства думав про те, щоб що небудь писати по руському, а котрі й думали

---

*) Про це все більше росказано в нашому передньому слові про галицьке письменство до книги „Повісті Федьковича". К. 1875.

**) Дивись подільську пісню, перероблену з галицької, записану од лірника, в Зап. Югозападн. Отд. Руск. Географич. Общ. I, II, стр. 54—55.

***) Ист. М. Р., III. 249.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

(в остатні тридцять-двадцять років Духнович, Раковський, Павлович і др.), то ще менше галицьких попів думали про те, щоб писати близько до того, як мужицтво їхнє говорить, і про такі речі, щоб світським людім та громадам мужицьким були пожиточні, — а змагались писати все більше про попівські речі та мовою мов би то московською, як панською серед усіх руських, котрої однако ніхто в них не вміє, бо не чує ніколи. Через те писачі ті нікого й не загріли до своєї рущини, про котру рідко хто з письменних людей по тих сторонах і дума.

Доси найбільше, що зворушило земляків наших на Угорщині, — це повстання угрів проти цісаря в 1848 р. й поход війська з Россії на поміч цісареві. Де хто навіть з попів руських по тій стороні пристав було до угрів, але потім, коли не їх взяла, то й ті перейшли на цісарів бік і стали йому прислугуватись проти угрів. Мужики ж зразу стали за цісаря, бо дяковали його за волю од панщини й сподівались теж поля, лісів, пасовиськів*). Тіж з письменних людей, хто був гарячіщий до рущини, ті стали сподіватись усякого добра, звісно, більше для себе, ніж для мужицьких громад, од цісаря, або од цісаревого приятеля, царя „руського“, й ще ревніще стали старатись помосковитись, щоб показати, що й між ними есть пани, як і між уграми. Де які й справді стали на час чималими чиновниками в свої країні. Тілько мужики тут дістали ще менше, ніж в Галиччині, а з годом цісарь мусив помиритись з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще тепер стали лютіщими до них. А з того змагання письменних людей помосковитись вийшло тілько те, що вони ще більше стали гордувати над своїми ж земляками мужиками, котрі б то й мови настоящої руської не вміють. По троху всі письменні люде в угорській Україні вернулись до угорської мови, — хиба хто поїхав в Россію на службу, з чого, звісно, для тієї країни ніякої користи не ма, — і тепер хоч і есть ще там одна газета мов би то руська, то й та, змагаючись писати по панському, по московському, тілько й дума, що прислугуватись до угрів, і нападається на усіх, хто їм не хоче коритись: на сербів, на словаків, та й на своїх русняків і на саму Московщину. Тепер на всю нашу угорську країну не ма ніоднісінського письменного чоловіка, котрий би явно промовив хоч слово за своє мужицтво й за рущину й славянство. Так воно й мусило бути після того, як письменні люде в тій країні захотіли бути не громадянами серед своїх людей, а панами, хоч би й руськими. Руського панства коло себе вони не знайшли, — московське далеко: прийшлось приставати до угорського, або мовчати! Тілько як воно це не гірко бачити, а вже й з цього видно, що в нашій угорській країні діло громад руських стало на чистоту: тут вже зовсім видно, що не мужицьке, зовсім чуже й зовсім гордує мужицтвом і рущиною, зовсім ворогує проти них. Явно значить, що тут вже й крихти надії не може бути на що небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі сами собі мусять помогти, вибавивши свою землю од чужих людей. А коли там наших людей не багато, — то, ясно, що вони мусять шукати помочі в спілці з сусідами, котрих доля

*) Дивись пісні проти Кошута, приведені в нашій статті „Малороссія въ ея словесності“, Вѣстникъ Европы. 1870, VI

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

майже така ж сама як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т. и. та з своїми братами: русинами — за горами: в Галиччині й у нас Ця спілка з людьми, котрим самим того ж треба, що й русинам закарпатським, буде певніщою поміччю, ніж надія напр. на Московщину: Московщина далеко, — та й начальству московському не ма причини переміняти за Карпатами порядки, котрі воно само в себе держить!

Так то по всім нашим українам стало тепер на однакове: скрізь наші люде зостались майже тілько мужики; скрізь людей наших однаково давить хоч і не однакове царство, панство, купецтво й попівство; скрізь мужицькі громади одного бажають, скрізь виявилось однаково, що марні надії на кого небудь, окрім на самі мужицькі громади. А коли ті громади скрізь у нас однакової породи, живуть поруч, — то ясно, що нашим людім найліпше: — стати спільно, щоб дійти до свого; щоб жити по своїй волі на своїй землі.

Що ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тілько заложити свою окрему державу, як напр. зробили це на наших очах італьянці?

Безперечно, українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина других пород людських в Европі закладали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не есть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й доси ще есть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тілько ж не всіх справ і не для всіх людей рівно! Тепер вже люди переросли державні спілки й прямують і волею й неволею до якихсь инших. Тепер вже показалось, що й в тих породах людських, котрі мають свої держави й великі багаті, й вільні (напр. як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як С. Американська Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські. Безперечно, що коли б українці перш усього вибились з під чужих держав і заложили свою, вони б стали також, як і другі породи, сами мізкувати, щоб полегшити ту біду, од якої терплять скрізь люди. Тілько ж того, що пропало, не вернеш, а на далі повстання проти Австрії й Россії, таке як робили за свою державну спільність італьянці за поміччю Франції, — для нас річ не можлива. Швидче можливе діло для нас стати усім в одній державі, це коли б одна з тих держав, що тепер володають нашею землею, одірвала решту її од другої держави. Звісно, це швидче може зробити Россія з Австрією, ніж Австрія з Россією. Тілько в такім случаю наші справи не поліпшали б багато, хиба б, що наші австро-угорські брати зовсім би запевнились об цім та пристали б до спільної праці проти усякої неволі, од котрої ми терпимо. Далеко можливіще для українців добиватись в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам. Тілько ж це таке діло, котре потрібує стілько усякої праці, що в кінці її не варто здобути тілько державну волю й спілку. Не варто було б здобути тілько те й тоді, коли б довелось справді людім української породи добитись того через велике повстання й кроваву війну. Мало того, що ми бачимо по других людіх, котрі мають свої

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

держави, напр. хоч би й в Італії, нас може навчити примір і нашого повстання за часи Богдана Хмельницького, коли наша Україна справди була найбільше подібна до самостоячої й чималої держави.

Держава та зложилась через повстання великої частини поспольства козацтва, міщанства, попівства й трохи й панства, не забувшого ще рущини й „благочестія“. А вже серед самого повстання показувалась незгода між багатшими й бідніщими, між поспольством, міщанством — і козацтвом і панством, між козацтвом, поспольством — і попівством, далі між козацтвом простим — і значним. Незгода ця примусила українців шукати помочі проти Польщі в „союзі й протекції царя восточного“, котрі союз і протекція обернулись в „підданство“, й не „вільне підданство“, як хотіли українські козаки, а в „вічне підданство“, як поправляв гетьмана Виговського цар московський. Вже за часи того Виговського незгода між тими поділами наших людей по стану й по багатству дійшла до того, що вже наперед можна було бачити, що українська держава не встоїть „серед незгоди частих і непостоянних начальників“ кожного стану й серед „незичливих сосідственних монархів факцій“ (злочинств), як плакались товарищі війська запорожського в листах, на котрі ми вказали вище. Сталось це через те, що ті, хто закладав українську державу XVII ст., скидали з себе тільки чуже ярмо та те, що більше усього мулило їх, а не виривали неволі з корінем: вони зоставили стани людські: попівство, вояцтво (шляхту й козаків), міщанство, поспольство; вони хоч і казали потім, що „козацька шабля скасовала колишні панські кріпості на землю“, та тільки не вміли подумати об тім, як би не заводити нових кріпостів, а всі кинулись на з а й м а н щ и н у поля, лугів, млинів, — а то так і зоставили старі кріпості на г р у н т и православних церков й шляхти й козаків з тими п і д д а н н и м и, котрі „обиклую повинность одправовали“. На тому й вмовились державні люде українські з царем, в Переяславі (1654) і зараз же почали й од нього й од гетьманів випрошувати собі нові маетності з п і д д а н н и м и, або хоч з п о с л у ш н и м и. „Як люде осілись після Хмельницького, казали в початку XVIII ст. у нас на Україні, то можнійші пописались в козаки, а подлійші остались в мужиках“ *). Через кілька років після переяславської умови 1654 р. Г о р о д о в а У к р а ї н а вже знову мала нових своїх „дуків-ляхів“, а за тим сталось так, як усі знають. В У к р а ї н і Н и з о в і й згода й воля держались довше, бо там менше було станів та займанщини (бо майже не було хліборобства), а було т о в а р и с ь к е вояцтво й господарство (рибальство, полювання, скотарство).

В цьому то т о в а р и с т в і: в р і в н о с т і й в с п і л ь н о м у г о с п о д а р с т в і над усім, що потрібно людім, і есть коринь волі й для людей, маючих свої держави й не маючих їх. „Шабля козацька“ инакше б послужила „матері нашій Україні“, коли б вона, „скасувавши нестерпимую лядськую неволю,“ не ділила людей на стани й не попускала займанщини, а повернула б всю Україну в „вольности усього товариського люду українського“, в те, чим були річки й луги на низовій Україні

*) Лазаревського, Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783), Черниговъ 1866. 5. 6.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

для „товарищів війська запорожського“. От до того, що справити в наших дідів не стало розуму, коли вони складали козацьку державу, — як і ні в кого в ті часи, — до того мусимо тепер після довгої й гіркої науки добиватись ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

Ясне діло, що така велика купа людей, скільки есть їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, — инакше вона б перестала бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах, инакше які небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хотять і не там, де вони сидять. Добре було товарищам запорожським, що-року кидати жереб, якому куріню яка річка на цей рік дістанеться, бо товарищів запорожських було завше тисяч з 6, і вони вже через вояцтво своє мусили найбільше сидіти в Січі, коли не були в поході. Але вже то одно, що кожний товарищ мусив безпремінно приставати до якого куриня січового, щоб стати справди товарищем січовим, робило, що справдешньої рівности не було між усіма хто сидів на всій землі запорожській (а їх там бувало не 6—10 тисяч, а 50—60), хоч і кожному була воля перейти в Січу й стати товарищем. Та в тім то й сила, що не кожний схоче, а всі не можуть кидати свою громаду та йти в другу, в середню навіть на час. Не буде рівної волі й тоді, коли хто небудь буде справлятись в усьому за другого, як це робиться в виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справди вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справди вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто, чи через виборних людей для кожної справи, обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегче, найпожитніще бути спільними, за потрібними їм справами, отдаючи їм поміч за поміч.

Розважаючи далі, побачимо, що й громада потрібна людім тільки для того, щоб кожному було найліпше. Значить і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних особ.

От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходилось для спільної праці й помочі в вільні товариства, — це й есть та ціль, до котрої добиваються люде, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх, чи чужих, виборних, чи не виборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей й товариств.

Це діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні. Наша Січа Запорожська була подібною ж вільною спілкою: кожний міг прийти до неї й одійти, коли хотів. Кожний приставав до такого куріня, до котрого хотів; кожен курінь був спілкою вояцькою й господарською, котра працювала спільно й вживала спільно своє добро в спільному будинку. Всі 38 курінів складали товариство січове. Товариство обладало усім добром на землі своїй і ділило що року по жеребу між курінями те,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з чого найбільше жили товарищі: річки. Хто хотів „лиситити“, звіра ловити, ті складались на час роботи в курінь і ділились зароблением рівно. Вся старшина курінна й січова була виборна на рік, або поки вгодно товарищам. Правда, як ми це вже спомянули вище, такі товариські порядки не розширялись в Січі на всіх людей і на все господарство. У січовиків було поспільство; вони давали заводити по хуторах займанщину. У них появились і підданні. Окрім того порядну згоду вміли держати січові товарищі тілько по курінях, котрих і вороги їх не могли не похвалити, а в цілому товаристві часом бувало чимале безладдя*). Та ніхто ж і не дума, щоб в XVII ст. та ще при такій колотнечі, яка була тоді по нашим сторонам, могли бути як раз такі порядки, як слід їм бути і які будуть колись. Примір Січі тільки показує, що ті вільні порядки, про котрі ми зараз говорили, зовсім не таке діло, що його ні здумать, ні згадать, тілько в казці сказать. Більш двохсот років стояло з подібними порядками січове товариство — й робило своє діло, вояцьке й господарське, далеко не погано. Звісно, діло запорожське було доволі просте; тепер у людей більше діла, більше потреби, — та за те в них і більше науки, й більше розуму, то вони зможуть вправитись ліпше січових товарищів. Тепер ніхто ще не може сказати докладно ні того, коли напр. світ дійде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх дорог, якими він дійде до них. Цілком такі порядки тілько тоді можуть бути й в одній якій країні, коли вони будуть на всьому світі, бо тілько тоді зовсім перестане потреба в вояках і купцях, з котрих скрізь і заводиться панство й багатирство, а за тим і начальство. Для таких порядків мусить також щоб не було попівства й віри, з котрої виходить попівство, бо попівство теж панство й начальство, а віра заводить незгоду між людьми. Замісць віри мусить бути вільна наука, котра до того мусить настільки полегчити людім чорну роботу, щоб люде не могли ділитись на чорноробів і білоробів, щоб кожний робив чорну роботу й мав час і для білої роботи, для вправи громадських діл, для науки, котра тепер тілько в руках панства, або доводить до панства вчених людей над невченнми. А це все речі не легкі й не близькі.

Тільки ж до того всього, до тих безначальних порядків увесь світ іде і йтиме, бо доти не може бути спокою між людьми, поки де небудь, хто небудь буде в якій небудь неволі. От через те ні один народ, ні одна держава, ні один гурт людей (партія) не здоліє того, ні щоб не попустити таких порядків, — ні щоб зробити їх проти волі людської: до них добиваються й будуть добиватись люди й навмисне й не навмисне, й через науку, й через державні переміни, й через повстання, й через усякі спілки між людьми. В Західній Европі й Америці есть вже сотні тисяч людей, котрі просто прямують до таких порядків. То партія соціальна, — громадська, соціалісти-громадівці. Почавшись серед де яких людей з самого панства й купецтва, котрі провели далі думки XVIII стол. про волю й щастя кожної особи (Роб. Овен, Сен-Сімон), думки громадські де далі притягали до себе і чорно-

*) Ригельмана. Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. М. 1848. IV, 67—84.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

робів і людей великої науки й розуму (Люї Блан, Прудон, Ляссаль, Маркс, Дюрінг, в Россії Чернишевський) і тепер стали вже чи-малою силою, на котру мусять вважати й байдужі й вороги. Де далі й люде вчені, котрі й не зовсім належать до громадівців, згожуються на ту, чи иншу з їх думок (Мілль, Лавеле, Шефле) або викладають свої думки про громадські порядки не далеко од самих гарячих громадівців (Ланге). Досліджування про старі, допанські, докупецькі, додержавні громадські порядки й про зостатки їх на світі — стало тепер однією з самих гарячих праць европейської науки (Мен, Маурер, Лавеле і т. и.*). До того ж де далі все більше показується безладдя теперішніх порядків державних і панських (війна, крадіжка, банкротства, крізіси і т. и.). Це все де далі все більше дає сили думкам громадівським і серед теперішніх чорноробів (поки ще більше городських ніж сільських) і серед білоробів.

Тепер ще нема згоди між тими громадівцями ні в тому, як добитись тієї зміни в порядках громадських, яку вони здумали, ні в тому, як конечне впорядкувати товариське життя в спілках малих і великих. Приміром таких незгод можуть служити суперечки навіть між тими з громадівців, котрі більше других готові тепер же сказати, як треба повалити теперішні порядки й чим їх зараз же замінити, — між тими, котрі належать до спілок громадівських краєвих і всекраєвих (інтернаціональних) і котрі викладають рішуче свої думки на зїздах (конгресах) своїх виборних. Напр. тоді як одні налягають більше на волю кожної особи, товариства й громади (повне безначальство, ан-архія, як каже Прудон і другі романці, а з славян напр. Бакунін), другі більше на спілку всієї породи, або країни, на народню державу (Volksstaat), велику (напр. у німців), чи меншу (напр. у фламандців)**).

---

*) В Россії після німця Гакстгаузена, вчені люде почали досліджувати старі й теперішні громадські порядки серед мужицтва московського (община, міръ) — в працях Чернишевського, Кавеліна, Бєляєва, Соколовського, Посникова і др. У нас на Україні більше говорилось про державні порядки громад козацьких (праці Костомарова, Куліша, Антоновича), про те як завелось панство (у тих же, а про нове панство XVII—XVIII ст. найбільше у Лазаревського — Малор. посполит. крестьяне, Очерки стар. двор. родовъ Черн. губ., Очерки малор. фамілий в Р. Арх. з 1875 р.), про громадські суди (Иванишева — О древн. сельськ. общинѣ въ Югоз. Р., у Антоновича и Новицкаго в їх книгах про крестян в Україні в XVI—XVII ст.), ніж про громадське господарство. По наших українах в Австрії зовсім нічого не зроблено письменними людьми для науки про старі й нові громадські порядки, окрім хиба про братства й міщанство (в працях Зубрицького, Петрушевича, Шараневича). Про теперішні проби громадського господарювання й спільних заробітків на Україні майже тільки й есть, що в „Недѣлѣ“ 1876—1877 рр. статті д. Ф. Щ—ни „Крымскія солепромышл. артели“, „Артель севастопольськихъ лодочниковъ“, „Южнорусскія артели“ і т. д.

**) На зїзді соціалістів в Генті 1877 р. один англичанин і два німця просили постановити, — що 1) „Зїзд заявляє, що треба, шоб держава, котра справляється за ввесь народ і в котру ввесь той народ входить, обладала землею й другими струментами праці“. Три француза (два з Франції, один з Бельгії) внесли таку 2) статтю: робітники мусять забрати громадське добро, шоб повернути його в власність спільну для союзних виробляющих товариств“. Один італьянець вніс таку 3) статтю: „Зїзд постановля, що земля й струменти праці стають спільною власністю, не постановляючи зарані порядків і способів для того“. За 3-ю статтю тільки й подав голос цей самий італьянець, за 2-у подано

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Тільке ж корінні думки в европейських громадівців все таки одні, а таке чи инакше впорядкування громад малих і великих по тим думкам зробиться скорше силою потреб людських, ніж заранніми розмовами, більше потребами впорядкувати працю над виробкою пожиточних людім річей господарських (економичних) чи то малими, чи великими купами й спілками людей, ніж думками (політичними) про порядки державні й противудержавні й перемінами в державних порядках, або скасованням тих порядків через повстання. Повне ж безначальство, повна воля кожної особи завше зостанеться ціллю всіх порядків, чи по малим, чи по великим спілкам, так само як думка вменшити до 0 перешкоду од тріння в машинах. І в наші часи, не тільке громадівці всяких порядків, а й ніхто з розумних людей вже не може говорити проти волі й добра кожної особи. Громадівці тільке показують, що ні те добро, ні навіть сама воля не можливі без того, щоб чоловікові не діставалось для вжитку все те, що він випрацював. А це впять не можливе без того, щоб кожний мав рівну долю в орудованню сирою силою природи, як земля, і приводами праці над нею, як машини, що впять таки можливе тільке в товаристві товариств. В цих думках всі громадівці стоять за одно.

Ми бачили вище, що українські письменні люде й українське мужицтво прийшли до того, що їм нічого не остається далі, як просто пристати до думок европейських і американських громадівців і по своїому прикладати їх на своїй землі.

II.

Розважившн над тим станом, в котрому тепер стоїть наша Україна, ми бачимо, як далекий він од тих безначальних громадських порядків, і як теперішні порядки навіть не дають нашим людям роздумати докладно про своє життя, а не то, щоб стати до того, щоб перемінити їх. З цього вже ясно видно, що люде, котрі посвятились на те, щоб послужити українським громадам, мусять, добиваючись до тієї конечної цілі, користуватись усякими й малими змінами теперішніх порядків, котрі хоч в чому небудь, хоч на час поліпшують долю тих громад, а найбільше такими, котрі влекшують людім і громадам спосіб збіратись до куп, вкупі роздумувати про своє життя й пробувати поставити його инакше.

Так напр., повертаючись до життя українського народу в Россії, ми бачимо, що мало того, що в його отнято більшу частину землі його,

---

11 голосів (з Італії, Іспанії, Франції, Греції, Швейцарії, Германії, Бельгії), за 1-у подано 16 голосів (2 англичанина, 3 німця, решта більш усього фламандці). До ції 1 статті прибавлено тільке по думці фламандця Де-Пепа, після слова „держава“: — „і громада“, так що похвалена більшим числом голосів (16 проти 11) стаття вийшла така: „Le congrès déclare qu'il est nécessaire que l'Etat ou la commune, représentant et comprenant la totalité du peuple, possède la terre et les autres instruments de travail“. Bulletin de la fédération jurassienne. 1877. No. 37—38. Подібні ж суперечкі йдуть і зза того, як добиватись зміни теперішніх порядків, — чи зміною законів, чи наукою й про повіддю, чи повстанням, чи з середини держав, чи з низу в гору і т. д.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що він терпить од усякого багатирства, як і всі чорнороби в світі, — але терпить він ще й од панства, од самовольного царського начальства, котрих по деяких краях в Европі й в Америці вже й не ма, од попівства, котре обдира його й затуманює далеко більше, ніж по деяких инших землях в Европі й в Америці. Наші мужики, як і скрізь майже в Росії, навіть не получили й того, що їм обіцяно було й по царським законам, — наші люде, як і всі підданні царські, розганяються по волі чиновників по безмірному царству россійському, не можуть бути зовсім безпечні ні за свою шкуру, ні за волю, не мають волі навіть слова сказати про свої справи, ні навчатись про те, про що навчаються другі люде, ні збиратись до куп і до товариств. А до того на нашій Україні царська самоволя навіть забороня людім і вчитись і проміж себе, й по родинам, не то вже по вселюдних школах, вчитись, навіть писати книги на рідній мові наших людей.

Де хто держиться таких думок, що а б о в с е, а б о н і ч о г о, що ч и м г і р ш е, т и м л і п ш е, — бо тим скорше люде не стерплять і тим скорше візьмуть все, що їм слід, а як трохи полегша, то буцім то вони й тому так будуть раді, що вже й заспокояться й більшого не захотять. Тілько те, що скрізь діялось й діється на світі й не тілько між людьми, але й між звірем, не показує, щоб такі думки були правдиві, щоб вони були справними законами живих тіл і громад (законами біологічними й соціольогічними). Ніяка жива товарина не витерпить, щоб не вхопити хоч ту частину, яку можна вхопити, з того, що її треба, а з другого боку, усяку можна так заморити, що вона вже й ногою не двигне сама, — а з третього, — підживившись трохи, усяка забажа більшого, а далі усього що її треба. В Европі скрізь ведуть перед і в громадівському руху зовсім не ті з простих людей, котрим найгірше, а ті, котрим найліпше, — і найдужчий той рух зовсім не там, де найменше було малих перемін в старих порядках, а там, де їх було найбільше.

Було б зовсім чудним ділом не виступати проти деякіх порядків, од котрих терплять наші люде напр. в Россії, тілько через те, що й в других країнах, де тих порядків вже не ма, люде все таки терплять. Було б чудним, як би ми судили порядки россійські, рівняючи їх тілько до таких, які мусять бути і яких ще нігде не ма. То був би суд без усякої перспективи, — та й без усякої сили в очіх, може, більшої части живих людей, котрі не можуть зразу вискочити думкою своєю за все те, що навкруг себе бачуть. От через те в своїх книгах, переглядаючи життя наших громад, напр. в Россії, ми стараємось рівняти його перше з тим, яке б воно мусило бути навіть проти теперішнього закону россійського, далі з тим, яке ми бачимо по других державах, а далі з тим, яке мусить бути по чистій правді громадській і яке, певно, буде тоді, коли самі вільні громади розумних і рівних людей візьмуть в свої руки всі свої справи. От через те ми вважаємо, що нашим людім слід добиватись і тих змін, котрі, як показують приміри усіх других країн в Европі, мусять наступити й в Россії ще раніш, ніж велика частина громад зрозуміє потребу докорінної зміни в теперішніх порядках: добиватись скасування царської й чиновницької самоволі, котра, певно, заміниться виборним урядом (царством уставним, а далі цілком виборною

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

гетьманщиною, або республикою). При теперішньому стані Россії, котора дуже вже явно держиться тілько мужицькими грішми, сама панська рада з виборних людей з усього царства не може бути без того, щоб зараз же в ній не піднялась розмова про податки мужицькі й про наділ мужикам поля. А вже одна розмова про це послужить тому, щоб більше одчинити очі мужицтву на всі державні й громадські порядки, — й поведе за собою дальші бажання й зміни. Далі усяке вменшання чиновницької самоволі в Россії мусить полекшити людім кожної породи, країни, громади, спосіб умовитись і впорядкуватись проміж себе й підкопа ту державну централізацію, котра не дає жити нашій Україні. Звісно, нісдин з тих, хто поставив собі ту конечну ціль, про яку ми сказали вище, — то-б-то цілковите безначальство й цілковите громадство, — не може вдовольнитись малими змінами в теперішніх порядках, а добившись їх, буде добиватись все більшого. В самих менших змінах, в змінах державних, він буде байдужчий до того, як там впорядкується вище державне начальство, а більш налягатиме на те, щоб вбільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, — щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управи (адміністрації), чи самої виборної ради (парламенту), перед силою особи, громади, і щоб дати їм більше способу для того, щоб заложити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних.

Так, гадаємо ми, примусить сила думки й життя працювати на нашій землі живого громадівця в справах політичних. Найголовнішим же ділом його, певно, буде помогати тому, щоб як найбільша частина мужицтва зрозуміла те, як йому взяти всі свої справи безпосередно в свої власні руки. До цього кінця веде все, що робиться тепер по всьому світі, навіть і те, що обдира мужицтво та, щоб ліпше те робити, збіра його в великі купи, в котрих те мужицтво пізнає свою силу. До цього кінця ведуть всі теперішні порядки, котрі своїм здирством і байдужістю до добра вселюдського показують мужикам марність надії на кого небудь, окрім на самих себе. Ця природна сила не тілько доброго, але й злого, часом ще більше посува мужицтво до нових порядків, ніж усякі проповіді. Тілько, звісно, що всяка дорога стає лекшою, коли нею люде прямують більше свідомі, більше по волі, ніж темні й по неволі. От тут то й можуть тепер прислужитись мужицтву ті люде, котрим доля помогла за наукою й усякою иншою білою роботою вияснити собі думки громадські більше, ніж у мужицтва за його щоденною чорною працею, особливо коли ті люде посвятяться тій службі цілком для мужицтва.

У нас на Україні думка про таке цілковите посвячення людей панської науки на службу мужицтву не зовсім вже нова. Ми бачили проби такої служби в українській хлопоманії, котора показала приміри людей, що не тілько письменно стояли за мужицтвом, а й оселялись серед мужицтва й брались за всю мужицьку роботу. Проби зійтись з мужиками робились і людьми з польської демократії на Україні. Далеко більше од таких проб, і українських, і польських, показали їх в остатні роки й в нашій Україні всероссійські соціалісти. Россія — країна темна, без вільного слова, без памяти про те, що ще вчора робилось,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

— і через те не всі ті проби відомі, й може ніодна не відома цілком. Через те й з усяким судом про них треба стерегтись. Здається нам, що ми не дуже помилимось, коли скажемо, що проби української хлопоманії „злитись з народом“, иноді в тому, що самому народові треба кидати, показували більше щирости до України, ніж знаття потреб громадських і почастно мужицьких на всьому світі, ніж всесвітної науки; — що проби польські увільнити народ од царства й панства мали на цілі більше Польщу, ніж нашу Україну, і більше державну, ніж громадську волю; — що проби всероссійських соціялістів, пітти в народ, горяче переносючи в Россію думки европейських громадівців і змагаючись звести до купи працю над увільненням мужицтва в Россії в такою же працею европейською, — що й слід було! — переносили з Россію й ті способи, які виросли в Европі при тамошньому життю й стану народа; до того ж всероссійські соціялісти, маючи на умі державну вигадку (фікцію) всієї державної Россії, як польські демократи всієї (державної-історичної) Польщі, тим менше могли вважати на нашу Україну, таку, яка вона есть, з тим життям, яке в ній есть, або прибирати способів праці таких, яких потрібує те життя, ні осідати на Україні з довгою й затяжною працею навіть і на стілько, на скілько дає до того могу царство россійське.

Остатніми часами вияснилось, що треба злити те усе добре, усе потрібне громадам, що було в усіх тих пробах, повчитись з усіх помилок, які були зроблені раніще, й твердо обмежити, спеціалізірувати, працю людей, котрі хотять працювати власне для українських мужиків. Не мало вже говориться про це словесно, де що говорилось і печатно. Ми попробуємо сказати й свої думки про цілі й способи праці українських громадівців на близькі часи, про які ми тілько й можемо думати скілько небудь фактично.

Наші думки про остатні цілі громадської праці ми вже сказали вище. Ми думаємо, що наша Україна, котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне од природи мужицтво, — залюбки прийме науку про безначальні й товариські порядки, що через те на тій Україні варто працювати громдівцям, а найбільш тим, котрі зросли на Україні. Дальші наші думки про теперішні способи праці для тієї цілі ми могли б виложити з перегляду подібної ж праці на всьому світі, — з здуманних (теорітичних) потреб людських особ і громад. Але ми ліпше будемо виводити ті думки з перегляду того стану, в якому стоїть тепер наша Україна. Ми ж думаємо, що усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу, — українство. Звісно, те „українство“ не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова здумана наука. Але прикладна наука не однакова скрізь. Так і з громадською працею: в кожній країні, в кожній людській породі, далі, навіть, в кожній громаді й коло кожної особи, — мусять бути осібні підходи й приводи до однакової цілі; кожна країна й купа людська може показати більш ясно, ніж другі, потребу й спосіб тієї чи иншої з тих праць, того чи иншого способу праці, потрібної й для всіх людей. Цьому навчають і проби всесвітної праці роботників.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Найважніща, яка доси була зроблена проба робітницької спілки всесвітної „Association Internationale des Travailleurs“, котра постановила, що біднота (пролетаріат) по всьому світу має одну ціль і мусить за одно стати, — постановила також, в своїому уставу (в Лондоні 1864 р. в ст. 7), — потребу, щоб в кожній країні були товариства по породам людським. Сама та „Всесвітня спілка“ через те й розстроїлась і стратила тепер силу, що вона задумала заложити вже й середню всесвітню управу над всіма крайовими товариствами своїми в Головній Раді спілки (Conseil général, Conseil central) раніще, ніж думки спілки пустили корні по всім країнам Европи, так що сила тієї Ради була більше на папері, ніж на ділі. Инакше кажучи, та „спілка“ почала працю не знизу в гору, а з гори в низ, — так що й сама 7 стаття уставу її, котра говорить про потребу краєвих і породніх товариств, і доволі централістична й доволі темна*).

З поводу того, що деякі спілки „Всесвітньої Спілки“ знаходили, що Головна Рада не потрібна й що вона приносить централістичну управу, начальство, в справи товариські, вийшли незгоди в „Спільці“ найбільш між Головною Радою, за котру стояли більше германські спілки, й Спілкою Громадівською (Alliance Socialiste), в котрій був старшиною москвин Бакунін, і до котрої більше пристало романських товариств. Сварки ті багато причинились до вменщання сили „Всесвітньої Спілки“,

*) Ось де та стаття: „Puisque le succès du mouvement ouvrier ne peut être assuré dans chaque pays que par force résultante de l'union et de l'association; que, d'autre part l'utilité du Conseil central dépend de ses rapports avec les societés ouvrières, soit nationales ou locales, les membres de l'Association internationale devront faire tous leurs efforts, chacun dans son pays pour réunir en une association nationale les diverses sociétés d'ouvriers existantes ainsi que pour créer un organe special. Il est sous-entendu cependant que l'application de cet article dépendra des lois particulières de chaque pays et que, abstraction faite de ces obstacles légaux, chaque Société locale indépendante aura le droit de correspondre directement avec le Conseil central de Londres“. — або:

„Вбачаючи, що верх робітницького руху може стати певним в кожній країні тільки через силу поїднаня й спільности, — і що з другого боку користність і самої Середньої Ради залежить в тому, скілько вона знається з робітницькими спілками, чи національними, чи місцевими, — товарищі спілки Інтернаціональної мусять старатись, кожний в своїй країні, звести в одну спілку національну всі ті товариства робітницькі, які тепер есть, а також заложити окремне для них печатне видання. Розуміти треба й те, що поступати по цій статті треба, вважаючи на закони осібні в кожній землі й що, скинувши те, що треба, зза перешкод од законів тих, кожне осібне товариство краєве матиме право листуватись просто з Середньою Радою в Лондоні“.

Як бачите, тут все діло йде од готової вже спілки, котра наперед назвала себе всесвітньою, — „інтернаціональною“, та ще й од Середньої Ради її, котра й хоче, щоб по кожній країні завелись такі ж середні спілки й мов би то не хоче, щоб вони заступили її перед осібними товариствами. Окрім того тут не ясно показано що таке pays, nation, — чи держава й всі, хто під нею живе, чи природня країна й порода людська. На ділі в Спілці Інтернаціональній, а особливо в Раді, виступали люде по державам. Так в ній був виділ (секція) й секретарь генеральний за Россію, хоч в Россії десятки країн і людських пород одна до одної неподібних. Про те як оберталась „Association Internationale“ і „Alliance Socialiste“ до Россії, Польщі й усієї Славянщини, ми поговоримо в 1 книжці „Славянської Громади“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

хоч і більше підняли думку про потребу самостоячих краєвих товариств, за котрі стояла „Alliance Socialiste“. Тілько й вона не пустила корнів по всім країнам і Европи через теж саме, що й „Всесвітня Спілка“. Як мало могли обидва товариства пустити ті корні по справжнім живим громадам, в котрих люди зійшлись по однаковості праці, по сусідству, породі, — видно напр. з того, що іспанська „Federacion“ напечатала в 1870 р., що „Головна Рада в Лондоні, бачучи скорий зріст Товариства в Россії, поставила генерального секретаря для цього народа (nacion), — „німця Карла Маркса!“ і що звісний артилеріст, філософ і оратор Бакунін був на зїзді 1869 р. виборним од ліонських робітниць, що сучать шовк, сам живучи в Женеві (Bakounine, publiciste, délégué des ouvriéres ovalistes de Lyon. Genève*).

Ясно, що як коли небудь оживе „Всесвітня Спілка“ й стане справди коли не всесвітньою, то всеевропейською або заложиться нове подібне товариство, то тільки після того, як скрізь по кожній країні й людській породі, заложаться міцні товариства людей, котрі зійшлись в природню спілку не по самій тілько основі думок, а й по однаковій праці, по сусідству, по однаковій породі й мові, — і тоді, коли вони сами забажають і ширшої й всесвітньої спілки. Тепер же, от уже від кількох років, Alliance Socialiste вмерла (1870 р.), а Association Internationale живе більше на папері ніж на ділі, — а за те в кожній країні серед кожної людської породи росте думка й проповідь про ті зміни, які вони думали поробити в громадських порядках. І в тій краєвій праці тепер і вся дійсна сила громадівського руху в Европі, далеко більша, ніж в зїздах малосильної Association Internationale, або в таких, яким був зїзд соціалістів торік в Генті.

Обернемось же до тієї праці на нашій Україні, як та праця виходить з того стану, в котрому та Україна тепер живе.

Наша Україна поділена між двома чужим державами. В одній царство самодержавне, в другій уставне. Вже через це одно нам, українцям, нічого росказувати, чи мають для нас яку вагу державні вільности хоч не великі, як про те колись, за часи самодержавства Бонапарта й Бісмаркового короля, розказували деякі европейські соціалісти, і як про те иноді росказується у россійських соціалістів. Ми вже теперішнім станом частини нашої землі приведені до тієї думки, на котрій стали й европейські соціалісти, коли постановили на Лозанському зїзді „Всесвітньої спілки робочих“ в 1867 р., „що недостача політичної волі спиня громадську науку й увільненя бідноти (пролетаріату), і що через те зїзд обявля: „що увільнення робітників в справах господарських не можна одмежовувати од увільнення їх державного, що постановити вільності державні, — есть діло першої й безперемінної потреби“, що треба всім товарищам добиватись гаряче, щоб усі народи мали права, котрі виложили французи в уставі 1789 р.**). Всяка зміна громадська посу-

*) Про це все див. у Testut Internationale. 5—6. 25. 209. 147.

**) Le Congrès international, considerant: Que la privation des libertés politiques est un obstacle à l'instruction sociale du peuple et à l'émancipation du prolétariat, — declare: 1) Que l'émancipation sociale des travailleurs est inseparable de leur émancipation politique; 2) Que l'établissement des libertés

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вається не самими тілько різкими, рішучими кроками, а й щоденною тихою працею, не самими тілько переломами закону, а й законними працями. В таких же державах, як Россія, не можна й говорити ні про яку сталість праці, ні про який закон. Там всякий час треба бути готовим боронити не то свою працю, а й думку й шкуру просто револьвером од царських беззаконників. Австрія далека навіть од такої волі державної, яка есть і в других царствах, напр. в Англії, або в Бельгії, — а все таки там, як ми вже сказали, наші люде можуть виступити одверто і як порода людська, і як партія громадська, навіть і як громадівська, серед самих робітницьких товариств і серед сільських громад на зборах (міттінгах). Остатніми часами ми бачили суди над соціалістами в Галиччині й в Россії, з котрих виявилось, що те, за що в Галиччині присуджували на 3 місяці тюрми, в Россії каралось 12—6 роками каторги. Ясно значить, що те, що потрібує в Россії незвичайного геройства, в Австрії можуть робити люде з звичайною натурою, а звісно, що всяка громадська справа посувається вірніще, коли за нею стоять як найбільші лави хоч і звичайних людей, ніж самі герої, котрих ніколи багато бути не може. Ми, українці, на цей час мусимо признатись, що ми ще не покористувались і тими всіми невеликими вільностями, які дають австро-угорські порядки, й мусимо добиватись для себе й у Россії на перший раз хоч таких порядків, звісно, не для того, щоб на них стати.

Далі одна з найголовніщих одмін нашої України од великого числа других земель, в тім числі й од Московщини, в тому, що в ній мужицтво ще більше покинуто на самого себе, ніж в тих країнах, котрі не тілько мають свої держави й панство, а ще й підгорнули під себе й другі землі з їх і панством і мужицтвом. Чи по волі, чи по неволі, а в тих землях держава й панство роблять що небудь і для мужицтва, а як де, то на користь і мужицтва державної породи роблять і люде з пород чужих, недержавних. Доволі буде показати хоч на те, що напр. в Московщині, книги для московського люду пишуть не самі москвини, а й українці, а то й німці, ляхи, грузини, молдаване і т. и., при чому по більшій части забувають про працю для своїх людей. В таких країнах і люде з думками противудержавними й противупанськими все таки йдуть по тій дорозі, котру проложила держава й панство, користуючись усіма засобами, котрі дали їм держава й панство. В таких

---

politiques est une mesure première d'une absolue nécessité; 3) Que cette mème déclaration sera renouvelée chaque année; 4) Qu'il sera donné communication officielle de ces résolutions à tous les membres de l'Association internationale des Travailleurs, ainsi qu'à ceux du Congrès de la Paix, en leur demandant leur concours énergique pour investir tous les peuples des droits imprescriptibles de 1789. — Testut, 133 - 134.

Ті статті (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen і Dispositions fondamentales garanties par la constitution) власне й говорять не так про те, як буде впорядковане вище начальство, а про те, які мусить мати права кожний чоловік перед начальством: рівність, волю переходити з місця на місто, волю слова, письма, печаті, віри, зборів і навіть право противитись неволі". Louis Blanc, Histoire de la Révolution française 1869 III, 47— 51. Нам, українцям, тепер треба доложити до тих основних прав ще: волю кожної породи людської, а також громади й країни, — то-б-то вільності ф е д е р а л ь н і.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

же країнах, як наша, цілком не так. Письменні люде на нашій Україні скрізь двічі одірвані од свого мужицтва: й через панство, й через вичучку по чужих школах, і звичку йти з людьми державної породи. Через те наші письменні люде по волі й по неволі тягнуть в бік московський, польський, угорський, німецький, або й зовсім кидають свою країну, Навіть ті з письменних українців, котрі держаться думок мужицьких (демократичних) і союзних (федеральних), не всі од разу можуть переломити в собі те, що в них з батьків і дідів поселила чужа держава й школа, й вернути собі те, що в них вона отняла, — спільність з українським мужиком, напр. хоч би то в мові. Звісно, ніякого чоловіка не можна примусити безпремінно працювати в тій країні, де він родився, для тих, а не для других людей. Підряд бачимо німця, котрому доля довела працювати у французів, і на виворот. Тільки найбільше все таки люде працюють серед своєї країни й для свого народу, коли тілько в тому народі хоч сяк, хоч так, а господарюють свої люде. Не так в нашій Україні. Письменний українець по більшій части працює для кого вгодно, тілько не для своєї України й її мужицтва. А з другого боку, здавна звикли усякі чужі люде хазяйнувати на Україні, не знаючи її, не звертаючи уваги на те, як треба обертатись з українцями; ми не кажемо вже про тих, котрі тілько й думають, як би поживитись з України, нічого доброго для неї не роблючи. От через це ті люде між письменними українцями, котрі не хотять, щоб де далі все більше Україна й її мужицтво тратило свої сили, — мусять заректи не йти з України, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовший з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по українському — есть видадок з української мужицької скарбниці, видадок, который при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки. Так перш усього українська думка про працю для мужицтва мусить вести за собою о с і л і с т ь, з е м л я ц т в о. Це не значить, що українці мусять не глядіти далі своєї межі. Зовсім инакше: вони в тій межі робитимуть те, чому навча всесвітня наука, спробована примірами других країн і в згоді з другими людьми, близькими й далекими. Вони тілько перестануть оббірати свою країну, покористуються всіма силами, які дає їм їхня країна й порода, і будуть брататись з другими, не як пухирі, що літають по вітру, а як люде, котрі, стоючи міцно на землі своїй, можуть говорити не тілько за себе, а й за неї. Правдивий ф е д е р а л і з м може вийти тілько з спілки таких людей по всім країнам Европи.

Розваживши далі над потребою українським людім не розбігатись по чужим землям, а працювати в своїй, дійдемо й до того, щоб і на самій Україні люде, як можна більше д е р ж а л и с ь к о ж н и й с в о г о к у т к а, к о т р и й їм н а й б і л ь ш е в і д о м и й і д е в о н и н а й б і л ь ш е з р о с л и с ь з л ю д ь м и. Без такого повертання людей до свого кутка, без сідіння, як можна довше, на одному місці більша частина розмов про громадство, федералізм і проти державних і купецьких порядків, зостається власне одними розмовами, бо ніхто ж стільки, як ті державні й купецьки порядки, не ганя людей од краю до краю й не ставить кожного безрідним і одиноким серед великих куп таких же без-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

рідних і одиноких людей, котрими через те так і легко орудовати усякому начальству й багатирству. Звісно, де далі пересування людей з сел в городи, з місця на місце все більше росте в світі й не од самої тільки неволі господарської (бідности), а й од волі особи, котра хоче все бачити, всього спробовати. Тілько ж те пересування тоді тілько не буде служити самим багатирям, коли по всім куткам будуть сталі й впорядковані купи людей, спільних між собою, мов рями (калри), в которі поставатиме новоприйшовший товариш, — а не бурлака, як тепер.

Вже з цієї потреби осілости людей з нашими думками по нашим громадам виходить і потреба того, щоб вони приходили туди не з самими тілько такими, чи иншими думками про громадські порядки, та з проповіддю їх, а перш усього з докладною (спеціальною) наукою в таких річах, котрих потрібує громада людська, — чи то хліборобських, чи вчительських і т. д. Чоловік, котрий хоче, щоб його поважала й ради його слухала, думки його приймала громада, а особливо така терта, практична, як мужицька, мусить знати й вміти тих річей ліпше, ніж кожний чоловік в громаді. Тілько такий чоловік, котрого праці й ради щодня потрібує громада, стане їй любий і зростеться з нею так, що й громада може послухатись його думок і про зміну й громадських порядків*). Тілько осілість в громаді з докладною, явно потрібною громаді працею дає основу, на котрій можна толкуватись про те, якими способами на який час треба добиватись зміни громадських порядків, котру звуть то переміною (реформою), то переворотом (революцією).

Тепер багато толкується про ті способи проміж громадівцями в Европі й у Россії, і, частіще всього, способи ставляться поряд з цілями, так що ми бачимо такі прапори гуртів (партій), як Staatssozialismus (державний соціалізм), socialisme progressif, socialisme révolutionaire, соціально-революціонная партія і т. д., при чому кожний ростяга розум слов: закон, держава, поступ, переміна, переворот і т. д., як йому до вподоби. Те, що ми бачили доси в життю людському й що бачимо й тепер, показує, що життя те переміняється усякими способами й волею не одного гурту, і що ніодин гурт не може завше вживати безпремінно одних способів. Мало того, стан громади, серед котрої живе чоловік, в иншу хвилю збужує такий дух, попиха громаду до таких способів, котрі наперед і вгадати не можна. Ясно, що діло не в способах, а в цілі, та в живій спільности чоловіка, котрий має думки про потребу зміни в порядках громадських, з тією громадою, серед котрої він живе. При такій спільности, котра, як сказано було зараз, вироста тілько

---

*) При цьому не слід пропустити й такої уваги: тілько докладна по всяк день потрібна громаді праця може поратувати проповідачів нових порядків до того, щоб серед них не виросла порода людей, котра буде тілько „молоти язиком“ та кидатись од справи до справи, ганяючи з краю до краю „какъ саврасъ безъ узды“, так самісінько як це робили колишні пани. А комусь то треба ж буде платити за ті „проїсти й прогони“. Звісно, нікому, як тому мужицтву, котре за все платить і котре майже тілько одно у нас і живе по закону: „в поті лиця їж хліб твій“, закону, котрий і мусить бути коріннім законом і громадським і громадівським!

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з осілости та з докладної праці, можуть мати вагу й ті проби добиватись докорінних змін в теперішніх порядках, ті проби, котрі радять робити, замісць проповіді словами, прихільники повстання, бунтів, propagande par les faits (проповідь ділом) і т. п. Повстання — робляться од гарячої крови, од нетерплячки, од невиносної неправди, котра гніте людей, як раз в той час, коли вони повстають, — і їх не можна ні втишити, ні підняти розмовами, а також початками чужих громаді людей тоді, коли вони, а не громада, надумались його підняти.

Ми думаємо, що всі приміри справди дужих повстаннь, до самого повстання паризького 1871 р. (Паризької Громади, Коммуни), показують правду першої половини нашої думки, а недавні малі вдачі таких проб „проповідати ділом“, як напр. уличний ход на спомин Паризької Громади приїзжими людьми в Берні 1876—1877 рр., або проба приїзжих людей підняти повстання селян під Беневентом в Італії в 1877 р., показують правду другої половини тієї думки. Певно, що й ті проби мусили не пройти зовсім без сліду, тілько навряд щоб той слід був рівний тим стратам, котрі понесли люде для того, щоб їх зробити.

В Россії між соціалістами дуже поважаєтсся „Паризька Громада“ 1871 р. і ставиться часто, як примір праці громадської й дома. В остатні роки чимало говорилось про „бунти“ й в Россії. Тоді як одні з громадівців россійських держались думки, що їм тепер треба налягати на саму проповідь і тілько строїти ряди будущого війська для спільного повстання громадівського та ждать часу, коли можна буде „покликати народ“, щоб він зробив спільний „переворот“ в Россії, або „звести до купи менші народні бунти в один повстанський взрив“ („Впередъ“), — другі казали, що треба раптом повалити теперішній уряд і захопити в свої руки державну силу тепер же, бо скоро, може, бути вже пізно, — й впорядкувати Россію по своїому („Набатъ“). Треті не признавались до змін з гори, ніяким урядом, і не дуже вірили в те, що може зразу наступити спільне повстання по всій Россії, й зміна всіх порядків, та за те думали, що „краєві бунти“ проти теперішніх порядків найліпше збудять і мужицькі громади. Зза цих думок бували чималі суперечки між россійськими громадівцями, котрі часто на ділі зходились на одному, — і на ділі більш усього робили, звісно, — проповідь (пропаганду) громадівських думок, де можна було. Проти середнього столичного уряду не було зроблено доси ніодного підступу. В столиці була зроблена тілько одна безоружна проба — і, звісно, не повстати, а проговорити проти теперішніх порядків громадських і державних (Демонстрація на Казанській площаді 6 дек. 1876 р. в Петербурзі). Ніодної проби „краєвого бунту“ россійські „бунтарі“, або „проповідачі ділом“, не зробили. А в ці остатні роки сами мужицькі громади бунтовались в Чигиринщині, в Уральщині, в Воронежчині і т. д., — проти неправди, котра зачепила безпосередно їх самих. І там не тілько не було ніодного вченого громадівця, а навіть россійські письменні люде не здоліли й дізнатись докладно, як робились ті бунти.

Вже з цього видно, що всі розмови вчених россійських громадівців про повстання, бунти і т. и., були цілком здуманними, а змагання на них більше словесні, ніж дійсні. Такими вони й мусять зостатись, поки

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

громадівці ті не стануть громадськими людьми, такими, про яких ми зараз говорили. Недавніми часами показалось в Россії кілько проб дійсного виступу проти теперішніх порядків (напр. оборона од жандармів в Одессі, діло д. Засулічевої проти Трепова, виступ київських студентів проти аресту їх товарищів і т. д.). Проби ті вийшли живими й звернули на себе громадську увагу. Ті проби, які вони маленькі не есть, — таке діло, котре показує, що сміливий дух вже пробуджується й в Россії*). Певно, що тут послужили й ті розмови про „бунти", „проповідь ділом" і т. и., котрі велись в остатні роки. Тілько ж, розібравши ті проби, ми бачимо перш усього, що вонн вийшли не з здуманної, а з живої болісті громадок молодих людей, котрим не стало сили терпіти зневагу й муку од царських слуг: тут люде о б о р о н я л и с а м и с е б е, одплачували з а с в о ї х, заступались з а с в о ї х. Далі ми бачимо, що всі ті виступи зовсім не соціалістичного, а п о л і т и ч н о г о духу, — виступи не проти господарських порядків, а проти державних: проти шпіонів, жандармів, прокурорів, поліцмейстера і т. д., то б то зовсім не такі, про які говорили россійські громадівці. І похвала тим виступам вийшла тілько од тих людей, котрі найбільше розуміють державні порядки, і, звісно, всього менше од мужицтва, про котре ті громадівці всього більше думали.

Для того, щоб мужицтво похвалило ті виступи, треба, щоб воно теж розуміло державні порядки, а для того, щоб напр. яка мужицька громада помогла такій пробі не даватись в руки жандармам, яка була зроблена в Одессі, або оступилась так за кого небудь з тих громадівців, котрих начальство хапа десятками, як пробовали оступитись київські студенти за товарищів, треба, щоб громада знала й любила тих людей, як людей громадських, як товарищів.

Мужицькі ж повстання цілими громадами скрізь, а в Россії більше ніж де небудь, можливі тілько зза причин явно громадських і господарських (соціально-економічних). Найслабший бік мужицьких бунтів в Россії, не тілько в середній Московщині, а з XVIII ст. і в нашій Україні й навіть, здається, й в других козацьких землях, завше був і есть в тому, що в мужиків не ставало розуму про державні порядки, що мужики, повстаючи проти тієї неправди, котра безпосередно давить їх, завше думають, що вони повстають не проти закону державного, а за закон, за царську волю, проти котрої йдуть мов би то не вони, а пани, або чиновники. Через те вивченому чоловікові страшенно трудно й підступити до мужиків в такі часи, — хиба він візьме на себе личину, мов би то й він вірить в царську добру волю, або в таке инше, як бродячі салдати й другі подібні, що завше показуються в мужицьких бунтах в Россії. Так на таку личину далеко не всякий вивчений

*) Ще торішнім літом ми писали в книжці „Народні Школи на Україні серед життя россійського" (22—23): „Ми думаємо в загалі, що ті, хто зветься в Россії ворогами теперішніх порядків, говорять про переворот та про бунт, далеко смирніщі люде ніж про них думають, більш страшні здалека, ніж на ділі. Доволі буде вказати на те, що у нас в остатні роки було наарестовано до 2000 чоловік, звісно ж тільки два случаї, коли арестовані попробували одбиватись од жандармів і прокурорів і що у нас жандарм і прокурор іде полювати на ‚повь' з меншою опаскою, ніж на бекасів".

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

чоловік згодиться пітти, а ще менше здоліє видержати її, навіть хоч би хто й задумав таке діло*). Ясно, що віру мужицьких громад наших в царський закон може розбити тілько докладне товмачіння, пропаганда. А в тім то й лихо, що такої пропаганди в такі гарячі часи, як бунти громадські, — громада мужицька навряд чи й стане слухати од негромадського чоловіка. Ясно значить, що й для того, хто держиться думки про те, що й краєві громадські бунти посувають час спільної зміни в теперішніх порядках, все діло зводиться на те, чи стане він громадським чоловіком ще перед бунтом, чи ні.

Нам здається, що розмови про те, коли слід „кликати народ на спільний переворот“ і як „зводити в один великий взрив“ малі бунти, — даремні клопоти, бо коли б вже дійшло діло до того, то „більша частина народу“ обійшлась би й без усяких верховодів, котрі б її кликали, та строїли, та зводили. Та коли б більша частина народу „построїлась в ряди громадівців,“ то, певно, нічого б було вже й „переворот“ робить. Значиться, коли розмовляється про те, як держатись громадівцям до повстанні, то можна говорити тілько про малі, краєві повстання, бунти. Ми вже сказали, що, як нам здається, бунти не робляться з гори, а що вони піднімаються знизу од не моготи терпіти неправду. Нам здається далі, що хто б що не думав про краєві бунти, чи вважав би їх користними, чи шкодливими, а державні й громадські порядки в Россії й в Галиччині тепер зайшли в такий кінець, що мужицькі бунти мусять підніматись де далі, все частіще**). В 95 случаях із 100 навіть „бунтареві“, не громадському чоловікові, трудно буде роспалитись самою думкою на стілько, щоб понести свою голову в тій справі, котра просто не вража його ока й уха. З другого ж боку ніодин справди живий чоловік не витрима, щоб не пристати до діла, що робиться коло його, в котрому він бачить хоч зерно своєї правди, і не постаратись, щоб те зерно розрослось як найбільше. Коли такі живі люде з громадівців наших, ставши своїми людьми в мужицьких громадах, будуть свідками того, що громадам тим робиться кривда, котрої вони не можуть стерпіти, то, певно. вони й повстануть вкупі з громадою, і в такім случаю вже, звісно, мусять приложити всю свою силу на те, щоб по-

*) Говорючи так ми становимось зовсім не на правове поле, а на природне: ми не кажемо: „яке хто має право підводити, або обманювати других?“ ми кажемо: „рідко хто зважиться обманювати самого себе, нести свою голову за те, чому він сам не вірить, говорити таке, що тілько затуманюватиме в других ті думки, котрі він вже для себе самого вияснив!“ Потреба говорити правду, есть така ж потреба здорового чоловіка, як і потреба дихати чистим воздухом. В таких случаях, як „краєвий бунт“, не можна навіть говорити про те, що обманом зробиш счастя людім. Навіть великі повстання Разіна, Пугачова, в котрих не було ясних політичних думок, а до того був ще й обман, „самозванщина“ і т. д. — кінчались тим, що повстанців побивали. А що ж зостанеться з „краєвого бунта“, коли після того, як його задавлять, не зостанеться в людіх навіть і ясної думки про те, за що люде наложили своїми головами? І що ж в кінці всього зостанеться з самих думок про „нове життя по правді“, коли в однім місці самі проповідачі його доложать одну неправду — про царя, в другім другу — про бога і т. д.

**) З політичного боку Россія тепер подібна до Франції перед революцією 1789 р., з соціального — до Англії 20 рр. XIX ст., Прикарпатська ж Україна багато в чому подібна до Боснії й Герцеговини.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

встання громадське пішло як найдальше: щоб не тілько громада противилась тій найближчій кривді, зза котрої піднялась вона, а й попробовала змінити й усі ті порядки, од яких вона терпить: напр. в селі обернула всю землю в громадську, як цього маленькі проби вже й робили наші мужики позаторік в Подольській губернії, правда, тілько з землями своїх же мужицьких багатирів. Так значиться й тут все діло зводиться на те, чи стане громадівець-„проповідач ділом“ осілим громадським чоловіком, чи ні.

В решті ж, навряд хто б міг вірити в те, що напр. в Россії на близькі часи, при теперішній силі війська державного, може бути навіть таке велике мужицьке повстання, як в часи Хмельниччини, або навіть Пугачівщини. Далі ми думаємо, що давати дуже велику вагу повстанням, а до того й вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звуть „соціальною революцією“, може стати ділом одного великого повстання, навіть і в одній великій країні, — це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські й господарські. Звичка та вкорінилась в людіх письменних за ті часи, коли люде, поставлені в державних урядах (царі й виборні, як напр. якобінці в часи великого повстання французького в XVIII ст.) думали, що вони можуть державною силою з гори повернути життя, й самі думки й звичаї тисяч і мілiонів людей, як їм завгодно. Такі державні думки йшли тоді поруч із старою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, що бог творить в світі чудеса, а потім коли й дібралась до того, що побачила порядок в зміні всього на світі, то все таки думала про скорі зміни, про перевороти на світі земному, — les révolutions du globe terrestre. В XIX ст. багато було повстань, — а ніодно з них не здоліло змінити до коріня порядків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавніми часами й науки про природу, геологія й біологія, показали, як помалу йдуть всі зміни на світі, і замінили слово révolution на слово évolution (розпускання, зріст). Нова наука природня мусить перевчити письменних людей і в їхніх думках про зміни порядків громадських, одучити од звичок держати свої думкн найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах та повстаннях, і привчити памятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться од разу, і що державні, чи противудержавні заходи й повстання — тілько частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському життю, а далеко не все. До того ж і наука про громадське життя, де далі, все більше виясня, що державні порядки колись, тоді як найголовніше діло державне була війна, були корінем і господарських змін, напр. забірання землі вояками, — а тепер державні порядки найбільше — тілько покрівля порядків господарських і послідок думок людських, — і що значить їх ні заложити, ні повалити в кінець не можна од разу. Сама думка про „безначальство“ одкида усяку думку про переміни з гори в низ, а не з низу в гору, — од особи до товариства й далі, і примушує перемінити слова révolution sociale на évolution sociale і вменшити віру в самі повстання. Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з усіх боків инакшими способами (те й друге видно напр. на повстаннях зза такого ще доволі простого діла, як державна воля й спільність Італії), а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські, вертаються безпремінно „на другий день повстання“, коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські так, чи сяк, та вдовольнялись, — а з тими потребами люде не ждуть довго. Таке й случилось в 1848—49 рр. у Франції, коли в перший раз в великому місці попробовано було зразу перевернути старі господарські порядки, поки сами ще щирі громадівці не здоліли й здумати, а не то зробити зразу усі нові порядки. Майже на тому самому зупинивсь і повстанський уряд „Паризької громади“ 1871 р., котрий навіть майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порядків, не скасував осібного обладання ні хат, ні фабрик, як через те, що ще мало було в самому Парижу людей, котрі б пристали на те, так і через те, що тоді б йому прийшлось самому поробити усі нові порядки в Парижу, а далі в усій Франції, без котрої трудно собі й здумати життя Парижу*). Сила зросту нових громадівських порядків значить не стілько в повстаннях проти старих порядків, а особливо не в скасуванню державних порядків, скілько в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і думок людських по всім громадам якої країни, коли не всіх країн, хоч би на перший раз самих европейських, — в цілім ряді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних, наукових.

Тепер ще есть люди між чесними громадівцями, котрим такі думки не любі, котрі навіть думають, що коли люде не будуть вірити в те, що зараз же все буде по їхньому, то й руки опустять. Тілько ж це такий же самий страх, як і той, що мов би то, коли люде перестануть в бога вірити, то всі злодіями стануть. Зовсім инакше: власне віра в те, що завтра все буде по нашому, коли не спевниться, — (а ми бачили це не раз за XIX ст.) — доводить до того, що в людей, котрі вчора вірили й гарячились, завтра руки опускаються!

От справди осіле життя в громаді за докладною щоденною й щодня потрібною громадянам працею, може в кінець одучити письменних людей од тих старих державних звичок, котрих ще чимало зосталось і в теперішніх громадівців, навіть і в тих, що, покинувши (не дуже давно) якобінські думки, пристали до думок про „безначальство“. Тілько щодня маючи діло з людьми, котрі пови-

*) В виборах 26 марця в уряд Паризької Громади з 480.000 виборців подавало голоси 230.000 чол., а з них 167.000 за Громаду. З 92 вибраних було 21 не соціалістів, 18 соціалістів-федералістів, 44 якобінців і так званих бланкістів. Перед кінцем II. Громади після того як з неї вийшли 21 смирніщих республіканців, в ній було 57 якобінців і 23 соціаліста-федераліста. Змін господарських уряд Паризької Громади тілько й зробив, що дав волю не платити за квартири за часи війни (од окт. 1870 р.), звелів одібрати церковні маетки на громаду, продовжив строк недоплати по позичкам за часи війни, дав волю забрати заставлені в позичковому скарбу речі не дорожчі од 20 фр. Lefrançais. Etude sur le mouvement communaliste à Paris, en 1871. Прибавити треба, що по селах вже зовсім не розуміли не то, що то таке за соціалізм, а й самої республіки, і жахались її, як безбожества й мов би то розбою.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ростали серед теперішніх порядків, можна побачити усе, чого не стає їм для „нового життя“, і кожну хвилину помагати їм посуватись до нього. З сотень примірів такої помочі зовсім не політичного духу, ми зупинимось тепер на одному. Важко собі й пригадати, щоб цілковиті безпанські й безначальні порядки могли заложитись там, де люде так мало вміють господарювати коло сирої тварі й машин, як напр. наші мужики, через недостачу в них науки про природу. От вже з цього одного виходить, що дуже потрібно, щоб по нашим громадам були люде, котрі не тілько б уміли розсудити про державні й господарські порядки, а ще б уміли господарювати коло скоту, на землі, на фабриці і т. д., найліпшим науковим способом і могли б навчити тому мужицькі громади. Скажемо просто, не заходючи дуже далеко од того, що ми тепер бачимо в Россії: нас беруть завидки, коли ми читаємо „Письма изъ деревни“ і т. и. химика Енгельгарда, і ми думаємо: чому не чуть про людей, котрі б так розумно помагали мужицьким товариствам і громадам управляти своє господарство, як управля той Енгельгард своє власне, для своєї користи, наймитами? Ми б бажали нашій Україні сотні Енгельгардів з десятками спеціальностів та тілько з громадівськими думками й цілями в праці. Охота до такої праці, до помочі мужицтву закладати усякі господарські товариства, показувалась і в Россії в початку громадівського руху в 60-ті роки. Тілько скоро вона замінилась самою проповіддю про повстання. Та при порядках державних в Россії важко було й витримати з самими смирними пробами товариського господарства, щоб не дістатись в руки поліції, важко було вивченим соціалістам не махнути на все таке рукою. Тілько ж все таки в самому мужицтві, й у нас на Україні, самі собі ростуть проби товариського господарювання *) й ждуть того, щоб вчені люди подали їм свою поміч наукою.

І ми найгарячше бажаємо, щоб скорше пропали царські державні порядки в Россії, щоб такі люде могли виробитись з гарячих молодих громадівців, котрі тепер гинуть по тюрмах, і щоб счезла в наших письменних людіх панська незвичка до затяжної, холодно обдуманної неполітичної праці, котрої доволі знайдеться по нашим мужицьким громадам. Такі люде поможуть повиростати по тим громадам пупяшкам, з котрих попіднімаються парості нових громадських порядків, що, вбільшуючись, де далі, випхнуть старі порядки новими, не здуманними тілько, а готовими й з готовими для них людьми — громадянами. А така служба мужицьким громадам більш ще, ніж друга, потрібує довгої осілости серед них.

Так вже сама осілість наших громадівців по країнам і громадам, — осілість, котра так потрібна власне на нашій Україні в її теперішньому стані, примусить їх звернути увагу на багато річей, котрі уважити треба б було в наші часи й другим, що пеклуються про конечну зміну громадських порядків, і підопре в наших громадівцях ті думки про ту зміну, котрі виходять і з нової всесвітньої науки.

Теперішній стан нашої України зверта увагу ще на багато таких справ, котрі вважливі й для громадівців на всьому світі. Так напр.

*) Дивись спомянуті статті в „Недѣлѣ“, а также в „Кіевск. Телегр.“ 1875. No 14.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

було вже сказано вище, що в нашому мужицтву в Россії показуються люде, котрі йдуть проти попівства, котре, між инчим, просто пристало до чужого начальства й панства й ворогує проти українства, а що в нашій Україні в Австрії попівство виробилось в своє панство. Через це все наші громадівці мусять виступити проти попівства дужче, ніж це доси роблено було громадівцями напр. в Московщині. В Австрії наші громадівці мусять виступити проти попівства може ще дужче, ніж в Україні малороссійській, власне через те, що там попівство не так явно одщуралось од української породи й иноді манить себе й других і самі мужицькі громади буцім то воно стоїть за ті громади й може полекшити їх долю. В нашій австрійській Україні безпремінно і як найскорше треба налягти на те, щоб попівство обмерзіло молодим людім, щоб вони не йшли в попи. Отже, повалити готове попівство й не дати вирости новому серед таких братств, як штунда, котрі тепер виступають проти готового „православного“ попівства, та тілько з тією ж самою „святою“ книгою, на котрій заосновались православні святощі й попівство, помогати теперішнім противупопівським братствам стати людьми цільком вільного розуму — можна тілько так, щоб підкопати в корні віру в те, чого не бере розум чоловічий. А це можна зробити тілько за поміччю науки про зріст усього в природі, а також про те, як росли й віри й попівські порядки по всьому світу. Тепер вже в Европі досить виробилось такої науки, та тілько громадівці мало спожиткували її в своїй проповіді, навіть і ті, котрі, як „спілка громадівська“, „Alliance Socialiste“ 1867 р., просто написали в своїм уставі, що „Спілка“ заявля, що вона не вірить в бога й хоче, щоб „віра замінилась наукою“. А по деяких країнах (напр. в південній Німеччині й в самій Франції) ще не перевелись громадівці, котрі думають помирити своє громадівство з вірою й навіть з христіянством. Тілько остатніми днями в північній Німеччині, коли показалась проба пруського лютерського попівства привернути до себе робочих вигадкою „державного й христіянського соціалізму“, — німецька „соціально-демократична партія“ виступила з різкою проповіддю проти віри й попівства. Доси ще противу-попівська наука держиться скрізь більше серед багатших людей і переходить до чорноробів дуже помалу, більш к р а п е л ь к а м и, що проціжуються зверху вниз, ніж через впорядковане навчання од людей, котрі взялись за те докладно. А таке навчання тепер дуже потрібно, бо попівство було першою білою працею, котра підняла купку людей над другими, чорноробами, а потім в купі з вояцтвом, а далі з усяким иншим начальством і панством, вбільшувало і святило нерівність між людьми, захопило собі великі маєтки й доси стоїть за них і підпира державну й громадську неволю й нерівність і всилюється повернути великі купи богомільного народу проти усіх противників тієї неволі й нерівности, в тим числі найбільше проти громадівців. Віра ж і попівство здавна підбивали незгоду між людьми й не можуть перестати підбивати її ніколи. До того всього, коли нові безначальні порядки потрібують, щоб люде мали більше часу на науку й не несли нікчемної праці й видатків, то певно, що скасування віри, богомільства, церков і попівства влекшить ті тягарі, котрі скрізь несуть людські громади. От через це все нау-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кова праця з різних боків проти попівства есть одна з найбільших потреб прихільників громадівства скрізь *). Коли ж на нашій Україні попівство зверта на себе більшу, ніж по деяких инших країнах, увагу громад, то тут мусила б повстати тепер же, по всім купкам українських громадівців, пильна праця, щоб почати широку проповідь проти корня віри й попівства за поміччю науки природної й громадської.

Вище було сказано, що українство задержалось майже тілько в самім мужицтві, і що дуже мале число письменних людей признається на Україні до свого краю й люду. З того виходить нова служба для тих з теперішніх вивчених людей, котрі не зрікаються свого українства. Люди ті, коли вони тілько трошки роздумаються, то не можуть стати иншими, як приятелями мужицтва, подібними демократам, соціалістам і т. и. гуртам в других країнах. Тілько ж в цих других країнах, де державні порядки не одвернули так вивчених людей од мужицтва, як в нас, такі гурти можуть лекше звести свою працю на саму проповідь про зміну теперішніх невигодних простим людім порядків, державних і господарських, залишивши инші громадські справи й потреби, — наукові, майстрові і т. и. на других людей. Ці другі люде часто зовсім і не розуміють думок про ту зміну в громадських порядках, а працюють просто для теперішніх, а иноді й ворогують з тими, хто хоче зміни. Тілько ж все одно, часто вони, й не гадаючи об тім, працюють для того, щоб стала можливою цілковита зміна теперішніх громадських порядків, иноді ще більше, ніж деякі проповідачі самими словами про ту зміну. А часто й ті самі проповідачі тілько користуються тим, що виробили й вигадали такі люде для своєї цілі й потреби. Доволі буде, щоб пояснити нашу думку, вказати напр. на той вжиток, який роблять тепер проповідачі громадівства з статістики й науки про господарство громадське, з науки про старинне громадське життя, й про звичаї й думки усяких народів, — з науки про зміну страви на працю в тілі чоловічому і з усієї нової біольогічної науки в загалі. Ми вже не кажемо про вигади техничні, без котрих теперішне, а ще більше будуще господарство не проживе й години, або про початкову науку дітську. Доси всі такі справи були зовсім в руках людей старих порядків і навіть не дуже звертали на себе увагу проповідачів громадівства серед чорноробів, — хоть завше вагу їх розуміли люде, котрих можна вважати за батьків нового громадівського руху, як напр. Овен, С. Сімон і др. Доси навіть всі розмови про те щоб зробити правдиву статістику чорноробського життя самими товариствами робочими зоставались самими розмовами. Тілько недавніми часами й в зїздах самих виборних од чорноробських товариств громадівського руху, поставлені

*) Уряд Громади Паризької 1871 р. постановив, „що віра — діло домове, а не громадське. Управи IV і XVII волостів (arrondissement) паризьких постановили, що в школах громадських не будуть вчити попи, — що вся наука в них буде опиратись тілько на вільному розумі, а управа XVII волости постановила, що ученикам не будуть давати в школах ніякої книги, ніякої речі, котра чим небудь буде противна науковому методу“. Lefrançais, App. 53—58. Тілько доси ще таких школьних книг не ма! А в такі то часи, як часи Громади Паризької найліпше й видно, яка помилка була зроблена через те, що попівську силу серед простих людей, особливо селян, не підкопано було раніще — наукою.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

були думкі про такі справи, як цілковите навчання дітей: Enseignement intégral, instruction intégrale, на зїзді „Всесвітньої Спілки“ 1867 і 1868) *); торік на зїзді гурту німецьких громадівців постановлено видавати науковий місячник (Die Zukunft — Будуще: окрім того виходить в Швейцарії другий подібний місячник „Die neue Gesellschaft“ — Нова Громада). Подібні проби есть тепер і в Французів („Le Travailleur“ — Робітник, — „Le Socialisme progressif“ — Поступове Громадство), у фламанців і др.

Такі проби науки чисто громадівського напрямку ще доволі слабі. Тілько ж в Західній Европі од того ще не така велика шкода, бо як ми сказали зараз, там для такої науки працюють і нехотя люди й других думок. Наша ж Україна тим не подібна до других країн, що в нас до мужицтва не доходить і стілько з вигадів панської науки, скілько їх доходить по других країнах, де панство не одірвалось од мужицтва в зовсім вже чужу породу, і що в нас вже зовсім ніхто: ні державне начальство, ні панство не помага й тим науковим працям, котрі служать навіть тому, щоб пізнати свою країну. Мало того, в нашій Україні всякий, хто ухопив хоч трохи науки, вже перебіга од мужицтва в гурт чужих йому людей і становиться паном навіть і тоді, коли б вважав себе прихільником мужицтва. От через це у нас ті невеличкі купки людей, котрі, маючи всесвітні думки про волю мужицтва, не зреклись свого українства, мусять робити не одно те діло, котре по других країнах роблять подібні їм гурти людей, а кілька діл, починаючи од діл академичних (таких напр. як збори слов мови нашого народу, без котрих не може посуватись ніяка проповідь і наука серед мужицтва й котрі напр. в Московщині робляться за поміччю держави) і кінчаючи ремесництвом, проповіддю в мужицьких громадах, повстанньми з тими громадами і т. и.**) Це праця, звісно, не легка, і не всякий, хто не був в шкурі українській, зрозуміє потребу усіх частин такої праці. Тілько, розваживши добре, усякий прихільник мужицьких громад мусив би згодитись з тим, що те, що примушує доля робити українським прихільникам мужицтва, мусили б робити подібні ж люде й скрізь, — що скрізь би було користно для мужицьких громад, як би всяка праця, чим небудь, — чи просто, чи боком, — потрібна тим громадам, робилась людьми з громадівськими думками, а не байдужими, а то й ворогами громадівства, — і як би усі люде, котрі тепер поділились способами (спеціальностями) праці потрібної для громад, були, коли не в спільці й змові, то хоч би розуміли один одного. От такого розуму всіх таких спеціалістів, а ще ліпше: спілки й змови між ними, й мусять бажати на нашій Україні прихільники мужицтва, і для того, щоб вона наступила, вони мусять взятись за всі ті справи, котрі просто й боком потрібні на користь мужицьким громадам української породи в їх теперішньому стані. Українським громадівцям нічого страшитись, що вони розкидають-

---

*) Навчання наукам (безпопівське), умілостям і ремесництву.

**) Щоб напечатати „Толковый словарь великорусскаго языка“ Даля, для котрого слова збирала Академія, царь дав 6000 руб. — Про те, як стоїть в нашій Україні початкова школьна наука перед державною Московщиною, дивись в другій часті „Громади“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ся по великій купі різної праці. Хай тілько не розкидаються хоч по безмірній обшарі россійського царства, а осядуть на Україні, коло українських праць, то не забаром наших людей достане на всі ті праці.

Ось деякі важніщі признаки стану українських прихільників мужицьких громад, українського громадівства теперішнього часу, по крайній мірі по нашому розуму. Ми думаємо, що говорили не зовсім неправду, коли казали, що ті одміни не в чому небудь зовсім осібному, а в тому, що стан України де в чому ясніще показує потреби таких змагань і праць, котрі потрібні й скрізь. Таке ж, думаємо, виходить і з тією одміною українського громадівства, на котру ми зведемо усі ті, що вище були показані, і котру ми скажемо словами: *український соціалізм не партія, а громада.* То значить що українські соціалісти мусять од тепер же змагатись, щоб, осівши по нашим громадам, приложити свої голови й руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому життю громадському (services publiques, fonctions sociales) і там в громадах з тими службами проповідати здорові громадські порядки, показувати примір їх, та обороняти старі забутки й нові парості тих порядків од ворогів їх усіма способами, мирними й воякими. Нічого здається прибавляти до того, що такі робітники для українських громад мусили б тепер же, осідаючи по тим громадам, змагатись до того, щоб счеплятись в спілки з своїми товарищами по всіх громадах од ближчих до дальших і з усіма тими, хто тілько чесно працює коло такої, чи иншої, більше, чи меньше просто потрібної для України в її теперішньому стані праці, — так щоб Україна, як скорше, покрилась цілою *сіткою* зчеплених один з другим *товарищів і товариств*, робітників українського громадства, з котрих як найбільше людей були б й товарищами в мужицьких громадах.

Ясно, що не тілько для того, щоб наступила велика зміна в теперішніх порядках і на нашій Україні, але й для самого того, щоб по ній появилось багато таких людей, котрі потрібні для того, щоб по всім громадам нашим поставити думки про нове громадське життя, потрібно багато праці й у нашій Україні й навкруги її, і, певно, не мало часу. Не тілько ніодин чоловік, а й ціле коліно ровесників, що тепер живуть й працюють, не може взятись наперед вказати всі приводи й дороги до того кінця. Та й в усьому, слово, проповідь і сама наука, тілько один з приводів громадського зросту і доси йшли більше позаду його, ніж попереду. Ми ж, починаючи наше печатне видання далеко од рідної України, ще менше, ніж хто инший, сміємо брати на себе верховодство навіть і в суду про те, як громади українські посуваються до тієї цілі, до котрої явно йдуть тепер громади в Европі, в Америці. Ми думаємо, що в усьому печать зробить своє діло, коли вона буде більш виясняти ті цілі, до котрих йдуть громади, судити ті дороги, по котрим вони доси йшли, те що привело їх до того, на чому вони тепер стали, ніж налягати безпремінно на той, чи на другий привод, на ту, чи на другу дорогу, так, мов би то тілько есть один привод, одна дорога для живих людей та ще й в усякий час. Печать же українська на теперішній час зробить велике діло, коли хоч покаже докладно *теперішній стан України*, як і через що вона прийшла до нього,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

— і поможе тим людім а українців, які хотять зробити щось доброго для своїх громад, з і б р а т и с ь д о к у п и й вияснити собі, де працювати й до чого прямувати, — а тоді вже вони самі знайдуть десятки дорог до спільної цілі.

Заложити тепер таку печать на самій Україні, навіть Австрійській, діло не легке, а в Россії цілком не можливе. Через це ми почали наше видання в Швейцарії, де ми маємо повну волю слова, — хоч, правда, за те не маємо навкруг себе живої громади земляків наших. Ми добре розуміємо, що найліпше усього вияснили б всі сказані вище думки про стан нашої України й про потреби усякої праці для неї, коли б ми просто напечатали цілий ряд праць по всім тим справам, котрі намічено вище. Тілько ж всякий мусить зрозуміти, скількох чоловіка праці потрібно для того. На Україні ж навіть тепер не зовсім вже бракує в людіх, которі б здоліли, коли б захотіли, виповнити ті всі праці. Не мало земляків наших працює по чужим куткам над подібною, чи иншою працею, — і ми б нічого не сказали проти того, коли б хто заступав їхнє місце в громадах українських і навіть, коли б їхнє українське серце могло цілком задовольнитись працею серед чужих людей по чужим способам. Хай спитає кожний з них самого себе: чи всі думки, котрі він хотів передати товариству, приймались чужими людьми, і чи так само, як би він хотів, чи ні? Певно, ні! Так чи не пора ж українцям повернутись до своїх земляків і до праці для них просто? Коли ж за спільною працею всіх розумних українців налагодиться, як слід, життя 17 міліонів нашого люду, тоді й ті „широкі інтереси“, котрі тепер підбивають вивчених українців шукати собі поля для праці по чужих сторонах, на чужих мовах, зовсім не втратять, а ще більше виграють од того, що в світі буде одним бездушним трупом менше, однією живою великою породою людською більше. Аже ж всі ті розмови про „широкі інтереси“, котрі буцім то потрібують, щоб українець почав служити їм з того, щоб зрікався власне своєї України, — нічого більше, як послідки тієї неволі, в котрій тримала нашу Україну чужа держава — Польща, а потім таке ж чуже Московське царство з безмірною чиновницькою централізацією. Й всякий українець і неукраїнець мусить же розуміти, що він просто служить неволі цілої великої країни й усякому обдиранню, й кешені, й розуму великої людської породи, коли по волі, чи по неволі, ділом, чи бездільством, підпира й продовжує послідки тієї державної неволі й централізації.

Ми беремо волю поставити це діло просто й ясно перед судом земляків наших, без помочі котрих ми не можемо послужити нашій Україні, як би того хотіли. Закладаючи перше цілком вільне видання українське, ми будемо старатись зробити його сталим й одчинимо його для всякої письменної праці земляків наших, котрі держаться однакових з нами основних думок про життя громади й природи: хто признається до громадівства, с в о є ї в о л і (авто-номії) мужа і жінки кожної особи, спілки, громади, людської породи, до в і л ь н о г о т о в а р и с т в а (федерації) громад і пород людських, до в і л ь н о г о р о з у м у (раціоналізму) й т в е р д о ї н а у к и (позітівізм).

Обертаючись перш усього до земляків наших, маючи на думці в усьому нашому ділі перш усього й найбільше їх, розмовляючи про

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

людей наших і чужих, ми зовсім не пристаємо до тих, хто б думав сіяти яку небудь незгоду між людьми не однакової породи. Далі, в наших книгах читачі побачуть не раз недобре слово про чужих людей на нашій Україні: про ляхів, москвинів, угрів, німців, жидів. Тільки ж, розваживши над тим, читач наш, певно, побачить, що ми говоримо про них не як про людей перш усього не нашої породи, а як про людей, котрі або шкодять нашому мужицтву, або не дбають про нього. То люде стану панського, попівського, чиновники, купці і т. и. — неробочі білоруки, або коли й білоробочі, то до того такі, котрі зовсім не думають про те, щоб хоч стілько служити нашому чорноробу, скілько скрізь служать білороби чорноробам однії з ними породи. Така чи инша порода людська може нам бути більш, чи менш до вподоби, також, як і способи праці, які в ній вживаються навіть для нашої цілі. Тілько ми ніколи не дамо волі зачіпати кого небудь в його домовій праці. Ми тілько мусимо давати одсіч усякому, хто дума порядкувати на нашій землі не тільки на шкоду нашому мужицтву, але й не знаючи його, не питаючи його, або й зневажаючи його. Хто ж і чужий працює в спілці з нашими людьми, поважаючи їх, хто пристає до наших громад, а особливо до громад мужицьких, той для нас такий же наш чоловік, як мов би то він був наш і зроду. Та такий і мусить бути усякий громадівець: коли українець, котрий не став громадівцем, показує тілько, що він не додумавсь, або не довчивсь до кінця, — також само й громадівець на Україні, котрий не пристав до українців, — теж не довчивсь, не додумавсь до кінця, не поборов в собі пана, чиновника. Тілько ж і того мало: ми добре знаємо, що людей додумавшихся до кінця ще мало на світі, й що тепер ще не можна й бажати, щоб люде панського роду й казенної школи зовсім служили мужицтву, та ще й українському. Примір такої служби мусять показати перш усього наші люде, то за ними підуть і чужі. Ми ж не пропустимо пошанувати усяку працю, чим небудь користну для наших громад, для українства, хто б її зробив і не наш чоловік, хоч би він і не згожувавсь з нами в усіх думках наших, хоч би він і не думав про службу власне нашим громадам.

Далі, розваживши, що тепер добро й лихо громад в одній країні Европи зчепляється з добрим і лихим других близьких і далеких країн, ми не думаємо, щоб нашим людім слід було всилуватись рвати всі ті нитки, котрі чи так, чи сяк, а поїднали їх з людьми других пород в тих державах, до котрих тепер належать наші громади. Дуже гірко нам обійшлись ті держави, тілько ж дух всесвітньої спільности, не маючи поки другої дороги, просувавсь до нас і через ті державні нитки. Замість того, щоб нам рвати ті нитки, котрі так, чи сяк, а їднають нас з другими, нам ліпше вкупі з ними переробити теперішнє поіднання з невільного на вільну спілку рівних громад. Ми думаємо за себе, що українцям замість того, щоб рватись заложити свою державу, або які небудь дуалізми, напр. як угорський в Цісарщині, ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краєвої й громадської в купі з усіма иншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стілько національними, скілько

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

автономними й федеральними, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород. В кінці всього тілько автономія самих дрібних куп людських може помирити всі теперішні сварки між породами людськими. Ми напр. стоїмо за волю нашої породи, — але ж ми думаємо, що було б не по правді, як би ми взяли по шнуру одбили ту межу, в котрій більша частина людей нашої породи, та й гнітили на менші частини, або й на купки людей чужої породи, примушуючи їх становитись нашими, — так як це робиться скрізь не тілько по державам, напр. як у французів, німців, москалів, угрів, поляків, — а й по таким країнам як наша, котрі ледви сами вибиваються з під чужої неволі, напр. як у сербів, болгар і т. и. По нашій думці, кожна громада, кожне навіть товариство чужої нам породи, коли воно сидить і серед українських громад, мусить бути вільним зостатись таким яким воно хоче. Самим же українським громадам далеко користніще тепер же почати добиватись як найбільшої своєї волі, ніж пориватись здобути для України більше, чи менше централізовані осібні державні порядки. Добиватись такої своєї волі громадівської й краєвої (напр. навіть повітової й губернської) для України напр. в Россії ми думаєм, що буде й розумно й користно, — бо по такій дорозі українці підуть не сами, а в купі з федералістами й з других пород і до них пристане навіть чимало людей і з самої державної породи московської.*)

Тілько ж все таки ми думаємо, що добра доля людей з тих пород, з котрими ми тепер зчеплені державними порядками, стане проти нас, а найбільше ті, котрі більше звикли панувати над другими, або котрі мають користь з державного й иншого панування: бо звичка й користь більше мають сили над людьми, ніж слово й розум, і ховаються часто й під розумними словами про волю, рівність, спільність, широкі справи і т. и. От через те ми наперед знаємо, що українське громадівство спітка собі ворогів не тілько як громадівство, а й як українство. Не тілько панство, попівство, купецтво, чиновництво в наш й Україні в Россії й в Австрії (найбільше, звісно, з перевертнів), виступить проти українського громадівства, а воно не буде любезне великим купам людей і в щирій Московщині, Польщі, Угорщині, Німеччині, особливо людім столичним. По всьому, що ми бачили скрізь і що вже бачимо тепер і в Россії, ми можемо ждати, що й в Россії виросте гурт централістів, не тільки лібералів (таких напр. як німецькі націонал-ліберали), або демократів (як німецькі прогрессісти, французькі ґамбетанці), а й соціалістів-державників (як напр. німецькі соціяль-демократи, або французькі бланкісти). Ці всі гурти в землях, що були під Польщею, певно, пристануть до централістів польських, а в других — до московських, і всім

*) Ці всі справи не так то здумані й не так то далекі, як хто небудь може подумати. І тепер напр. в Галиччині стоїть ще справа про поділ Галиччини на Західню й Східню, котрий поділ по нашій думці инакший, ніж по думці тамошніх націоналістів руських і польських. Не забаром буде в Россії Земський Собор, в котрому безпремінно мусять піднятись розмови про „областну автономію“, — і українцям і тим, що будуть в тому Земському Соборі і тим, що в ньому не будуть, прийдеться стати або федералістами нашого розуму, або стояти за те, щоб заведена була більше, чи менше централізована Україна (як Ц. Польське, Угорщина і т. д.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

їм буде не по нутру наше українство. Ми ждемо за те, що ті, хто сами побули в стані людей недержавних і „окраїнних“, хто сам потерпів од централізму, ті будуть прихільніщі до нас, — навіть коли вони будуть сами з поляків, що були колись державною породою, або з москвичів, котрі тепер державна порода. Ми ждемо через те більше прихільности до себе од поляків познанчиків, а потім од варшавяків, ніж од поляків галицьких, або подніпрянських, — од москвинів, північних поморців, низовців поволжських, донців, уральців, сібірських людей, ніж од людей столичної Московщини, або помосковлених українців, — далі од людей недержавних пород в Россії: финнів, естів, латишів, молдаван, кавказців і т. и., звісно, коли вони дізнаються про нас, — а за Россією од людей славянської породи, котрих доля подібна нашій доли. Українцям слід старатись стати в тісну спілку зо всіма такими недержавними людьми в Россії й в Австрії, навіть і з такими, котрі не зовсім ще дійшли до громадівських думок, — тілько б вони признавались: 1) до того, що кожна порода людська мусить бути сама собі господарем дома, — 2) та до того, що сила кожної породи людської лежить в мужицтві. Ми думаємо, що коли українське громадівство вкоріниться на своїй землі й зчепиться з сусідніми демократичними й федеральними гуртами, то воно по троху втягнеться в широку спілку всеевропейських демократичних гуртів, а між ними, найтісніще, в спілку демократій людей менших і недержавних пород, таких, як напр. західні славяне, волохи, провансали, каталонці, бретонці, фламанці, ірландці і т. и., котрих доля найподібніща до нашої, і серед котрих впорядкуються тепер скрізь гурти, подібні українській хлопоманії, або й громадівству.

Не дуже то давно можна було звертати малу увагу на подібні гурти, і навіть думати, що вони коли не шкодливі, то лишні. Ще років з 10—20 ті гурти були малосильні, а як де, то й зчеплялись з старими думками (попівськими, чи феодальними). А до того гурти розумців (раціоналістів), вільнодумців (лібералів), народовців (демократів) і громадівців, впорядкувавшись перше там, куди держава й купецька сила постягала більше людей, багатства й науки, то б то серед пород державних (французів, німців, англичан, москвинів і т. и.) виступали з словами про всесвітне братство, рівність і волю: всенародство-інтернаціоналізм. Перед тими словами, думалось, що розмови про яку небудь одну країну нічого не варті, а розмови про своїх і „чужих людей“ мов би то й зовсім шкодливі, бо тілько руйнують тісне всесвітне братство. Тілько ж остатніми часами показалось, що де в кого і з „інтернаціоналіств“ слово народ (nation) значить держава, так що ті інтернаціоналісти зовсім і не вбачають недержавних пород, а иноді й людей малих держав. Далі показалось, що „патріотичні“ гурти людей, по малим країнам і недержавним породам, замісць того, щоб замірати, як того ждали було, все вспливались, а поряд з тим і почали де далі все більше обертатись до думок розумівських і громадівських (як то показують деякі товариства феніянські в Ірландії, каталонські федералісти й громадівці, де які люде серед французьких провансалів, як напр. видавці La Lausetto, цілий фламанський громадівський гурт і т. д.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

А до того виявилось, що слова про братство й рівність всесвітню у деяких людей з пород державних, навіть і з громадівців, любісінько живуть поряд з звичками верховодити над другими по приміру держав тих, в котрих повиростали ті люде, і з зневагою до „темних“ і недержавних людей. Так напр, показали себе в часи після повстання сербських мужиків в Герцеговині проти турецького й потурченного панства й чиновництва, — і далі в часи війни славянських пород проти турецької держави, — угорські й німецькі не то ліберали, прогрессісти, а й демократи й соціалісти в Австроугорщині, а за ними й німецькі соціальдемократи в Германії й навіть в Швейцарії. Од проповідачів рівности всіх людей, од космополітів почулось, що славяне варварська, розбійницька, порода, що треба вдержати „німецьку греблю проти славянства“, що прсложена од Балтицького моря до Адріатицького, або й посунути її ще далі на зхід; — од інтернаціональних ворогів теперішніх держав почулись скарги на те, що зневажаються „національні й навіть державні інтереси“ угорські, австрійські, німецькі, що уся Австро-угорщина — частина Германії, бо й то, що в ній ще не понімечено, то б то землі славянські, все таки „передня земля Германії“ (ein Vorland Deutschlands). Дійшло до того, що вже верховодники „Всесвітньої спілки робітників“ заприсягали не тілько в тому, що 99% неволі й здирства, котре буцім то терплять славяне в Турції, есть видумка „Россії“, а й в тому, що „не можна показати ніодної голови з південних славян, котра буцім то рветься на волю!“ — до того, що проповідачі всесвітньої революції чорноробів стали кликати держави й начальства европейські поратувати Турцію, навіть з „statu quo“, і не то вже, що побити начальство царя россійскього, а щоб й одігнати од цівілізованного світа „Россію“, котру вже всю, і з самими її „нігілістами“, звали диким звірем! *)

*) Цього всього доволі знайдете в віденських і пештських газетах усяких гуртів, і в соціалістичній пештській Arbeiter-Wochenchronik (угорська Munkas-Heti-Kronika), лейпцігському Vorwärts і др. газетах германських соціальних демократів, а за ними й в Швейцарському Grütlianer і т. и., італьянський La Plebe і т. д., і т. д., — а в купі в брошюрах одного з верховодів німецького соціалізму й інтернаціоналу, Лібкнехта — Zur orientalischen Frage oder Soll Europa kosakisch werden? і Die Orientdebatte-im deutschen Reichstag. В тому, як себе держать німецькі соціаль-демократи перед славянами не буде нічого дивного, коли пригадаємо собі, що апостол тих людей, Лассаль, писав не дуже давно (в 1863 р.) що він дуже зрадів, прочитавши в одного прусака слова: „я сподіваюсь дожити ще до того часу, коли спадок Турції дістанеться Германії й коли полки німецьких салдат, або робітників стануть на Босфорі“. Далі Лассаль каже: „я признаю право національности тілько за великими культурними націями, а не за расами, которих все право тілько в тому й есть, щоб ті їх переробляли й розвивали далі. (Nein, Nationalitaets principler bin ich nicht... Ich windicire das Recht der Nationalitaet nur den großen Kulturnationen, nicht den Raçen, deren Recht vielmehr nur darin besteht. von jenen assimilirt und entwickelt zu werden.) Цікаво, що тут же Лассаль каже, що він „найрішучий противник федеральної держави і такий же прихільник унітарної.“ — Briefe von F. Lassalle an C. Rodbertus-Jagetzow. Berlin, 1878, 56—57. Цікаво також, що і в соціалістів других державних пород часом прориваються подібні ж неприхильні славянам думки і що напр. ціну недавньому повстанню сербів проти Турції зложив на бернському з'їзді Association Internationale в 1876 р. вірніше других чоловік недержавної породи, фламандець Де Пене,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так то привітали навіть соціальні демократи сусідніх державних пород проби славянські впорядкуватись по своїй волі на своїй землі. Нас німало не здивує, коли також само привітають люде державних пород і українські проби.*) У наших земляків галицьких есть дві приказки: 1) „Тікай ляше, бо все, що на тобі, то наше“, — 2) „Посунься, ляше, най русин сяде!“ Ці дві приказки ясно малюють те, як стоїть діло між державними та панськими — й недержавними та мужицькими породами людей скрізь на світі. Не тілько все, що пани й держава витягають з людей простих, недержавних, все що на панству, але й теперішня сила самих противупанських і противудержавних гуртів серед людей державних пород на добру частину виросла через те, що висисала грошеві засоби й вивчених людей од людей простих, од породи недержавної. Тепер, коли показуються люде, що хотять покинути працю тілько на породу державну, а повернути її на породи недержавні, — і впорядкуватись серед неї самі по собі, — багато де кому приходиться знімати з себе те, що він надів чужого, і багато де кому приходитьья посуватись. Це ж, звісно, не всякому подобається, — навіть і з тих, хто говорить, що всі люде рівні. Того, хто звик мало вважати на самі слова та звик заглядати в середину людського життя, того ці всі буцім то нові розмови й зовсім не космополітичні й недемократичні вчинки угорських і німецьких і т. и. прихільників всесвітнього громадівства проти славянства і т. и. не можуть дуже здивувати. Він зна, що старі звички живуть в людіх довго й довго заховуються й під новими думками й словами й навіть обертають їх собі на службу. Він зна, що в світі всяка сила посувається тілько перед силою ж. Напр. люде угорські й німецькі дуже довго звикли панувати над славянами, як люде державні, як пани, купці і т. и.; — з того панування довго перепадало де що й деякому з чорноробів угорських і німецьких, котрі все таки вважались за щось вище, ніж славяне, — щоб не тілько панство й купецтво, а й добра частина самого чорноробства державних пород не отруїлась державною отрутою. А вже, звісно, нею отруїлись письменні люде й з самих громадівців. Щоб ту отруту вигнати з світа, мало самої науки словом про те, що всі люде однакові та брати, — а треба, щоб „менші“ внорядкувались обік з старшими та показали їм ділом, що вони, як там не есть, а можуть жити самі по собі. От через те навіть і наростання нових породніх держав, таких напр. як Італія, Роминія, Сербія, Болгарія й навіть як Германія під боком у Франції, — все таки користно для зросту космополітичних думок у сусід їхніх, котрі доти хазяїнували по їхнім хатам, як „великі народи“. Такі національні держави, які вони не есть, а спиняють не тілько вояцьку й державну зневагу одних пород людських другими, а ще й кладуть „початок кінця“ тому, щоб панство й багатирство (каші-

навіть вірніще деяких з всероссійських соціалістів. Тілько те, як німецькі громадівці напали на россійських „нігілістів“ і романських „анархістів“ трохи провчило і тих і других і в цій справі, як це можна стало бачити напр. на Bulletin de la fédération jurassienne з 1877 р.

*) Доси нам не раз вже траплялось одповідати на питання: на що ми печатаємо „Громаду“ по українському? Ми не можемо инакше одповісти, як спитати в свою чергу: „а чому б нам не печатати по українському?“

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

талісти) тих пород, що раніще набрались сили, висисало (експлуатіровало) людей породи сусідної й на господарському полі, — і кладуть кінець тій спільности, яка по неволі есть в цій зневазі й цьому висисанню між державою, панством, багатирством і т. зв. „народом“ державної й панської породи. Коли держава, панство й багатирство теперішніх „великих“, „культурних“ і т. и. пород будуть одіпхнуті в свої країни хоч би новими державами пород „менших“ в Европі, а далі й в Азії, хоч би з їхнім панством і багатирством, і опиняться вид до виду з своїм „народом“, тоді й „соціальний переворот“ настане скорше. Так само може бути користний навіть державний федералізм в Австрії й Россії, котрий би дав чехам, полякам (звісно там, де мужики — поляки), русинам, словинцям, словакам, сербам, хорватам, роминам і т. д., які вони тепер не есть, свою волю на своїй землі. А всього користніще було б, звісно, коли б серед усіх недержавних і мужицьких пород в Европі впорядковались і розрослись гурти людей, котрі, оступаючись кожний за свою породу, були б в той же час і явними прихільниками громад мужицьких, — такі гурти, як напр. громадівці фламандські, українські, чешські, сербські і т. и. Такі гурти не тілько зроблять думки про волю людську справді всесвітніми, бо занесуть їх в саму глибину усіх пород людських, — а до того й поможуть людім пород панських і державних викинути з себе усі звички панські й державні. Мало того, такі гурти на перших порах вменшать силу поступових гуртів серед пород державних, бо одведуть од них якусь долю перевертнів до праці для пород недержавних, котрі вони було покинули, — але потім вбільшуть силу тих гуртів тим вже одним, що примусять їх теж зібратись кожному на своїм природнім грунті, замісць того, щоб роскидатись скрізь, куди сяга межа державна. Безперечно, коли б усі понімчені славяне в західній Прусії, або в Австрії, слявяне поугрені в Угорщині, пофранцужені провансали, бретонці і фламандці, пополячені русини, помосковлені українці покинули працю серед письменства й громадства (політики) пород державних, а вернулись до праці, серед своїх людей, — то державні письменства й громадства на час би втратили, — а скоро б за тим всі б виграли вже через те одно, що кожний би працював на своєму природньому ґрунті. Як би там і де не було, а в Східній Европі, особливо в Россії чується ґаряча потреба в такому осіданню й розмежуванню праці, — бо тут вона дуже вже нерівно поділена, бо тут дуже прикладається закон, що „у имущаго и будетъ и преизбудетъ, у неимущаго же аще что и имать быти, отнимется“. І ми думаємо, що напр. українці, осівшись з своєю працею на своєму мужицькому грунті, не тілько послужать своєму мужицтву, котре досі або обдирали, або обминали усі письменні люде, або не знали як до нього приступити, — а ще послужать і всім сусідам, і самим полякам і москвинам, показавши ділом, — що пора вже зкінчить кочування письменного чололовіка думкою й працею „отъ финскихъ хладныхъ скалъ до пламенной Тавриды“ і „od morza do morza!“ З таким кочуванням можна служити кому й чому вгодно, — тілько не народові, не мужикові, бо мужики — люде осілі й краєві і, в кожному краї, різні!

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Спільні ж справи, — напр. спільна праця для волі і т. и., — од того вже не програють, що їх зовсім не в силах ніхто залищити, навіть, коли б і хотів. Українські ж справи так зчепляються з справами сусідніх людей навкруги, і в Россії, й в Австро-угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими й всякими иншими славянськими, — і не славянськими (напр. з волошськими через Буковину й Бессарабію, коли вже не говорити про Транссільванію), що українському громадському чоловікові, власне з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, що близче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його найрідніщої породи й найподібніщої долі, — се б то славян. Товариство всеславянське для громадянина українського мало чим не така ж сама потреба, як і товариство громад українських. І певно, що державні пута, котрі тепер плутаються на ногах українських, розтопляться тільки в вільній спілці всеславянській, до котрої початок мусять положити спілки всіх поступових товариств по славянських породах, особливо тих товариств і гуртів, котрі працюють просто для волі мужицтва славянського. Маючи завше такі думки, ми й доси в своїх виданнях говорили про справи славянські, як про свої рідні, — і тепер в дальшій части „Громади“ вділили їм чимало місця, а наперед будемо видавати, поряд з „Громадою“, окремний ряд книжок з значком „Славянська Громада“.

Слідує проспект видання, переказаний у вступній стані. В кінці підпись:

Женева, 30 Апр. 1878. М. Драгоманов.

„Программа“ Громади, 1880 р.

Від 1877 р. виходить в Женеві безстроковими книгами українська збірка „Громада“, порядкована М. Драгомановим. Од тепер „Громада“ стане виходити в строк, що два місяці, книжками по шість листів. Разом з тим впорядкування її візьмемо на себе ми троє, котрі підписані нижче: **М. Драгоманов, М. Павлик і С. Подолінський.**

Ми знаємо, як то тяжко братись за письменне видавництво на українській мові, та ще й за кордоном нашої країни. Ми мусимо обертатись до народу, котрий не має державної (політичної) самостоячестї, котрого розірвано між двома великими царствами: Россією й Австро-Венгрією, і котрому через те зовсім не можна тепер проявити свою волю в своїх справах. До того ж ми, — невеличка купка українських громадівців (соціалістів), відбита од своєї країни й без найменшої моги прикладати безпосередно наші думки до праці серед нашого народу.

Тільки ж в теперішній час нам нема иншого виходу, як закордонне видання, — бо троїсте ярмо: порядків царства Россійського й Австро-Венгерського над нашою країною, котре не дає їй волі політичної, господарської й освітньої, неволить слово й печать українську на стілько, що прихильникам якої небудь волі народу українського, а надто громадівцям, конче не можна просто й одверто вимовляти в себе дома свої думки й бажання про вправу людського життя.

Ці наші думки й бажання ось які:

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

I. В справах **політичних** ми бажаємо:

1) рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси).
2) Неодмінної волі слова, печаті й науки, зборів і товариств.
3) Безперешкодної самоврави (автономії) для кожної громади в її справах.
4) Повної самостоячести для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні.

Україною ми звемо всю сторону від верху р. Тісси в теперішнім Венгерськім королевстві, на заході сонця, до р. Дону на сході й Кубанську землю в теперішнім Россійськім царстві, — від верху р. Нарева на півночі до Чорного моря на півдні, — усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою (подрібно дивись „Громада", т. I, ст. 6—8, вище с. 109). В цій стороні найбільша частина всіх здобувачів, — се б то хліборобів і робітників, — українці. Напроти того, велика частина чужинців: поляків, жидів, німців, венгрів, москвинів (руських), належить до тих, що звуть вищими, правдиве неробочими, станами, котрі тільки вжиткують працю правдивих робітників. Тепер власне ці чужинці, котрих наслали на Україну ті держави, що поневолили її в старі часи, та ті перевертні, що до них пристали, панують над українцями і в господарстві, як люде багатші, і в справах політичних, як начальства. Всякому народові шкодить неволя під чужими людьми, а з другого боку серед громад не мусить бути непрацюючих станів, а мусять вони складатись з самих здобувачів. Ось через що майже все одно: чи увільнити Україну од панування чужинців, чи увільнити громади українських здобувачів од непрацюющих станів: і так, і так пани всяких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну. Иньша річ працюючі громади волошські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурзькі (польські), виселки німецькі, ремесники польські, жидівські й иньші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями. Їх товариства й громади будуть вільні од усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: низчі, середні й вищі, й волю приставати до всякої спільности з гуртом тих народів, од котрих одійшли до України ті громади, виселки й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців узлами, котрі привязуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з котрими українці повинні приступати до великої всепородньої вільної спілки (інтернаціональної федерації).

Самостоячість (автономія) політична громади есть, по нашій думці, воля кожної громади признатись до того народу й приступити до тієї спілки, до котрої вона сама схоче, а також воля конче по своїму впорядкувати всі справи серед себе й усі свої стосунки до других громад.

II. В справах **господарських** (економичних) ми бажаємо:

5) Щоб усі сили природи й струменти, що потрібні для здобутку користних людім річей, се б то: земля, вода з усім, що в них є, маши-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ний фабрики й т. и. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких і що б люде не мусили продавати свою працю в найми панам та багатирям, а робили просто на себе.

Ми думаємо,

що спільна, або гуртова власність і спільна, гуртова и праця доконче користніща для людей, ніж осібна,

але ж заразом думаємо,

що те, яким способом перемінити осібну власність (собину, батьківщину) на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток од неї, це мусить залежати від доброї волі кожного товариства й кожної громади. Певно, що розвага й проба (практика) над потребами господарськими навчать осібні громади не тілько спільності праці (кооперації) й розумному поділу вжитку од неї посеред самих громад, але й проміж громадами цілих країн і на цілому світі.

III. В справах **освітніх** (культурних) ми бажаємо:

6) зросту випробованної (позітівної) науки про речі природні й громадські, а також умілостів з тією наукою звязаних.

Ми думаємо:

що така наука й умілості (словесні, театр, малярство, різьба, музика) замінять зовсім теперішні віри, через котрі люде стільки ворогували й ворогують проміж себе. Поки ж це настане через вільну науку й проповідь, то ми думаємо, що кожній людині [і] товариству треба залишити волю держатись такої віри, якої вони хотять, з тим тільки що б прихильні до кожної віри (християне, жиди, магометанці й т. д.), й до кожного брацтва (штунди, шалопути й инші) содержували свої церкви й попів на свій кошт, що б навіть на це не було й громадських податків, ані громадської праці, а кожний давав би на це від себе, коли сам забажає.

Ми не можемо тут росказати подрібно способи, котрими треба доходити, що б сповнились всі оці наші бажання. Виступаючи з письменством, ми тим вже показуємо, що не відхиляємось від мирної праці для громадського поступу на перед (прогрессу). Тим часом ми не маємо марних надій. Нігде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні, ще може меньше ніж де инде, можна сподіватись, що б начальства й панства по волі зреклись свого панування й через те простому народу на Україні не

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

обійтись безоружного бою й повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здобутку. Що б же старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов що з громадського добра й не поновили свого нанування, — треба, при першім случаю, скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожний громадянин мав оружжя і знав з ним обертатись.

Поставивши коло наших думок про справи політичні й господарські ще й думки про справи освітні (культурні) ми вже тим показуємо, що не станемо в нашій „Громаді“ тільки на перших двох, а дамо чимало місця й науковим працям і вмілості словесній (поезії й беллетристиці). Книжки „Громади“ матимуть:

1) Власні статті про природні (натуральні) й громадські (соціальні) науки та звістки й пересуди (крітіки) про найважніщі чужі праці в цих науках.

2) Повісті й дії (драми) й инші праці, котрі правдиво (реально) показують людське життя й думки, — і звістки й пересуди про подібні чужі праці, а найбільше про ті, котрі тичуться до України.

3) Перегляд громадського, а найбільш робітницького життя на світі по місцевим часописям і дописям.

4) Дописі й статті про стан громад на Україні в Россії й Австро-Венгрії (Східній Галичині, Буковині й Закарпатській Країні), а також і в сусідніх сторонах.

5) Дрібні звістки й новинки, найбільше про все, що торкається України. (Тут ми думаємо, як найакуратніще слідити за тим, що говорять про Україну в чужій печаті). Одповіді впорядчиків (редакторів).

Ми щиро просимо до праці в „Громаді“ всіх людей і товариства на Україні, котрі згожуються з нашими думками, хоч би вони не належали до народу української мови. Для більшої користи неукраїнським товариствам і громадам ми згожуємось печатати присланe від них на тій мові, на котрій воно буде написано: на московській, польській, німецькій, волошській і т. и. Для громадян української мови ми будемо осібно розказувати про те, що буде в нас напечатано на чужих мовах. Найбільш ми просимо всіх письменних людей по громадах на Україні докладно писати нам про всі громадські справи й порядки, про всі неправди, які діються робучим людім по селах і містах. Все це ми будето зводити до купи й пускати в світ через нашу, а при потребі й случаю і через инші европейські часописі одних з нами думок. Ми постараємось також одповідати громадянам на їх запитання, що й як ми вмітимемо.

Для ширшого обміну думок, а надто про справи спільні для нашої України з її сусідами, буде виходити, по потребі, як прилога до „Громади“ ряд листків і книжочок на різних мовах під назвою „La Fédération“ — „Вільна спілка“. Для цього ряду будуть прийматись тільки праці з думками в основі подібними до тих, котрі виложені вище, — але кожний автор одповідатиме за свої думки осібно.

Впорядчики „Громади“: **М. Драгоманов, М. Павлик, С. Подолінський.**

1 сентября 1880 р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Едвард Бернштайн.

Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського.

1879 року завчасно померший німецький соціяліст Карл Гехберґ (Höchberg) оснував журнал, який появився в Цюріху-Оберштрасе під заголовком „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, herausgegeben von Dr. Ludwig Richter“. Цей журнал мав заступити місце видаваного і редаґованого Карлом Гехберґом соціялістичного тижневика „Die Zukunft“, — забороненого власне на основі виїмкового закона проти соціяльної демократії в Німеччині. Як цей тижневик, так і новий журнал був присвячений головно науковому розглядови соціялістичних питань, але крім того він мав відділ „огляд розвитку соціялістичного руху“, що приносив звідомлення про соціялістичний рух майже у всіх країнах, де був тоді такий рух, пера визначних соціялістів. Журнал редаґував Карл Гехберґ, а автор цих стрічок був редакційним секретарем. Зпоміж співробітників першого зшитку журналу треба згадати Адольфа Дуаї, Германа Ґравліха, Петра Лаврова, Болеслава Лімановського, Б. Мальона, Цезаря de Раере, М. Теодоровича і Ґеорґа Фольмара. П. Лавров подавав звідомлення про Росію, а один сербський соціяліст, підписаний в журналі, як М. Теодорович, і, як я не помиляюся, ідентичний з пізнішим радикальним сербським міністром Тодоровичем, писав про „Малоросію“. Мушу згори завважити, що в слідуючому, другому зшиткови першого річника писав про те саме представник самого українського руху, а власне Михайло Павлик, але й його огляд мав також наголовок „Малоросія“. Аж у другому зшиткові другого річника журналу, який приніс знова статтю пера Михайла Павлика, вона мала вже заголовок „Україна“. Через погіршенне стану здоровля Гехберґа дальший зшиток журналу вже не зявився.

Отже у другому зшитку першого річника журналу, в котрім (як і в слідуючому зшитку) дуже пильним співробітником виступає Карль Кавтский, знаходимо, крім огляду Михайла Павлика, також допись пера Михайла Драгоманова. Допись має для де-кого сьогодня певно дивний заголовок „Малоросійський Інтернаціоналізм“, а в передньому слові до цього зшитку сказано про неї ось що:

„На кінці журналу читач знайде ще статтю заслуженого малоросійського публіциста, проф. М. Драгоманова, про ‚Малоросійський Інтернаціоналізм‘. Видавець почував себе обовязаним прийняти цю статтю, яка звертається проти деяких місць огляду про Росію, поміщеного в першій половині цього річника, бо він дав можливість авторови зачіпленого огляду відповісти на неї ще в цім самім томі журналу, але автор відмовивсь, як ворог особистої полемки.“

Стаття Драгоманова заповнила десять сторінок друку журналу. Це трохи подразнена полеміка проти Лаврова, викликана одним місцем його огляду, яка займається програмою журналу „Община“, заснованого в січні 1878 р. в Женеві російськими соціялістами лівого напрямку, та говорить м. и. таке:

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Вона (редакція ‚Общини') підносить далі, як особливу потребу, щоби ґрупи, котрі працюють в межах російської держави, сконституювалися, як спілка поодиноких ‚національних' ґруп замісць того, щоби, як до тепер, всі соціялісти творили одну масу без огляду на національні ріжниці поміж Великорусами, Малорусами і Поляками. І, таким чином одкрила редакція сторінки свого журналу також і південноруським націоналістам."

Редакція „Общини", при якій був м. и. співробітником також Павло Аксельрод, ворожо ставилась до Лаврова і заснованого ним журналу „Впередъ", і хоч як дуже Лавров видимо старався писати свій огляд обєктивно, все ж таки при викладі програми „Общини" не вдалось йому оминути полемічного основного тону. Читач відчував закид неясности і міг або мусів навіть вважати доказом тої неясности те, що „редакція „Общини" одкрила сторінки свого часопису також і південноруським націоналістам". Він міг слівце „також" читати як „навіть" тим більше, що слово „націоналісти" вказує на людей, в яких соціялізм уступає перед націоналізмом.

Це було, певно, причиною гніву Драгоманова. В обдуманих висловах, але тим гострійше в сути річі, виступає цей піонір українських соціялістів проти Лаврова. Він називає його виклад програми „Общини" баламутним та закидає йому, що він нераз виступав у „Впередъ"-і, як речник великоруського централізму або націоналізму. Програма „Впередъ"-у признає з не-великоруських націй Росії властиве тільки Поляків, а радше тільки польську державу, яку він слушно хоче відділити від Росії, але що до иньших славянських народів Росії він висловлюється дуже недокладно або незрозуміло. Одним словом, не запідозріваючи політичної чистоти Лаврова, Драгоманов представив його майже спорідненим своїми переконанями з великоруськими націоналістами так, що ми в редакції хвилину вагались, чи маємо взагалі друкувати цю його відповідь, а в кождому разі ми почувались обовязаними дати її перед видрукованням Лаврову та лишити йому до волі додати до неї зараз свою відповідь. Редакція журналу мала тим більшу основу до цього кроку, що власне Лавров спонукав був нас видрукувати вже в першому зшитку огляд малоросійського руху, і цей огляд випав для цього руху дуже корисно. Прогріхи, які закидав Драгоманов Лавровову, були, певно, більше повторюваннем загальних фраз освічених Росіян тих часів, ніж висловом певного і обдуманого політичного трактування національного питання Росії. Через те стаття Драгоманова була б тепер в сути ще тільки одним причинком до малої домашньої партійної суперечки в соціялістичнім таборі, коли б цей визначний чоловік не навів би в ній сили інформуючих уваг загального значіння, які для більшости західно-европейських читачів були справжнім відкритем і почасти ще й тепер інтересні. Оборона перед закидом націоналізму видається майже зайвою соціялістови наших часів, якщо діло йде про самозахованнє поневоленої нації. У соціялістичному світі навчились уже розріжняти націоналізм і націоналізм. Натомісць ще й тепер можуть управнені національні стремління звести соціяліста на манівці, коли він забуде вияснити собі їх відношеннє до великих міжнародніх проблем та

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

не буде з тим відповідно рахуватись. Підчас світової війни ми мали нагоду бачити цього досить. Отже наскільки вислів Лаврова про „південно-російських націоналістів“ міг викликати вражінне, що мова йде про людей, котрі мають головно націоналістичні цілі, а тільки побіч того соціялістичні, настільки Драгоманов мав певно всяку підставу виступити до оборони в імя того напрямку, який він заступав. Але не можна забувати, що в тім часі в соціялістичнім світі панував погляд, що здійсненне соціялізму вимагає того, щоб малі народи і племена злилися з великими націями. Багато соціялістів дуже революційних поглядів було того погляду, який висловив Фердинанд Лясаль у своїм листі з 8 травня 1863 р. до Карла Родбертуса такими словами:

„Я не безоглядний прихильник принціпу национальности. Мій погляд на цю справу я висловив свого часу дуже виразно в моїй брошюрі про італійську війну, яку Вам тут залучую. Там найдете виразно виказане, що право национальности я признаю тільки великим культурним націям — а тим і Ви його не відмовите, — а не для рас, яких право лежить скорше тільки в тім, щоб асимілюватись з тими і розвиватися під їх впливом.“

Кілька рядків дальше Лясаль заявляється рішучим ворогом федеративної держави і рішучим прихильником одноцільної держави для Німеччини.

Подібно висловилися ще в 1848 р. Карл Маркс і Фридрих Енґельс в журналі „Neue Rheinische Zeitung“. Це не були ніякі національні великодержавні примхи, тільки виплив цілком означеного погляду на хід і ітереси історичного розвитку. Де-що з того могло бути теж в основі уваги Лаврова.

Але й сам Драгоманов подає де-що такого, що дає нам змогу вибачити Лаврова за його спосіб вислову. Він підкреслює, що до того часу російські т. зв. освічені кола діставали свою освіту тільки в державних школах, котрі наслідком крайньої державної централізації, переведеної від XVIII віку, були „виключно великоруські“, російська література через згадану централізацію і цензуру була „майже виключно столичною літературою“, а що російські столичні міста лежать у Великоросії, то й вона дише тим самим великоруським духом. Правда, каже він далі, основники російського соціялізму, Герцен, Бакунін і иньші, як люде великої теоретичної освіти і під впливом сучасних їм рухів невеликоруських народів Росії, прийняли у свою програму ідею федералізації всіх народів Росії на місце дотеперішної централізації. Але звичайно, пише він, „цей федералізм і навіть анархізм тих ‚російських‘ соціялістів стояв тільки в програмі, а на ділі їх круги були виключно великоруські.“ Доказом цього те, що хоч їх члени належали до найріжніщих народів Росії, їх література, включно до пропаґандистичних видань, призначених для сільського народу, появлялася до 1875 р. виключно на великоруській мові.

Далі Драгоманов змальовує, як то проти великоруського націоналізму, виступаючого в російським соціялістичнім руху, витворюється реакція серед українських соціялістів, „яким їх особисті почування і студії житевих відносин власного народу допомогли перемогти вплив

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

офіціяльної школи і протеґованої літератури.“ Від 1875 р. ці українські соціялісти в Австрії і в Росії видали велику скількість книжок, призначених так для безпосереднього вжитку народу, як і для орієнтації пропаґандистів. Про ці книжки говорить стаття ось що:

„Ми закликаємо кождого показати нам в публікаціях українських соціялістичних ґруп бодай один одинокий рядок, котрий не відповідав би вповні змістові і букві міжнародної соціялістичної науки і котрий заслуговував би назви націоналізму, а не інтернаціонального соціялізму. Адже ж не можна називати націоналізмом бажанне працювати самостійно та на основі докладного знання місцевих відносин, бажання навчати народ універсальних ідей на його власній, а не чужій мові! В такому разі були б націоналістичними всі ґрупи самого Інтернаціоналу, — не згадуючи вже про иньші соціяльні ґрупи у Франції, Німеччині, Італії і т. д. Ціла ріжниця між українськими соціялістами і, наприклад, французькими полягає в тому, що через те, що французька держава істнує вже довго і без перерви та що ніхто не боронив Французам вчитись і писати своєю національною мовою, ніхто також не дивується, що французькі соціялісти пишуть для свого народу по французьки, а не по італійськи. Становище українських соціялістів найкраще порівняти зі становищем фляндських соціялістів, що належать до національности, котра деякий час підлягала державі чужої національности і серед котрої протягом певного часу завмерла була її літературна діяльність і аж пізніще віджила знова завдяки зусиллям приватних національно-літературних товариств. Цей ‚фляндський рух‘ здобув собі нарешті певні уступки з боку офіціяльних елементів Бельґії; і хоча літературна форма звязує фляндських соціялістів із фляндськими націоналістами, було б, все таки, дуже дивним називати перших націоналістами тому, що вони хочуть писати для свого народу його власною мовою.“

Поміж становищем фляндських соціялістів і становищем українських соціялістів є одначе, на думку Драгоманова, одна важна ріжниця. Серед Фляндців побіч соціялістів є на ділі націоналістично-патріотичні партії, могучі своїми талантами, грішми і впливом; серед Українців можна знайти подібні відносини хиба тільки у австрійських Русинів, зате у російських Українців нема тепер ані консервативних, ані помірковано-ліберальних патріотів. Вже український рух сорокових років XIX в., що вяжеться з іменами професора Костомарова і славного поета Тараса Шевченка, мав гостро демократичний характер та був далекий від того, щоб ідеалізувати власний нарід і його минуле. Тим більше новий, соціялістичний рух.

„Новіще покоління російських Українців“, пише далі Драгоманов, „звязало з ідеями своїх попередників докладніще знанне стремлінь новіщої европейської соціяльної демократії та зєдналося неподільно і без яких-небудь признак назадницького патріотизму з европейським соціялістичним рухом. Хоч як привабливі з ріжного погляду уладження Запорожської Січи, хоч як популярна ще тепер в нашім народі ця комуна українських козаків, яку Герцен назвав був навіть ‚соціяльно-демократичною республікою‘, одначе українські соціялісти ставляться і до неї

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

без всякого ідеалізованння і критично. Вони вважають соціялізм справою новіщого, всесвітного економичного і наукового поступу, а не справою минувшини і патріотичних спогадів. В українській соціялістичній літературі проголошується рівночасно війна всім релігійним, національним, политичним і соціяльним ідеям, які не можна погодити з всесвітнім суспільним і науковим поступом, хоча б навіть ці ідеї були популярні між нашим народом і хоча б їх цілковите або частинне признанне українськими соціялістами могло здобути їм хвилеву популярність між народом."

Українські соціялісти — говориться дальше в статті, — устерігалися через те патріотичних помилок, які можна здибати в літературі великоруських соціялістів. „Не можна знайти у них не тільки ознак такого націоналізму, що хоче поневолювати иньших або підносить претензії на моральні або матеріяльні сили инших націй, але й такого, що дбає виключно про людей власної народности." Українські соціялісти не тільки проголосили повну автономію всіх неукраїнських груп і громад на широких просторах від горішньої Тиси аж до Кубані, на котрих українська нація творить переважаючу більшість населення, але також підчеркували необхідність солідарности і взаїмної допомоги серед представників сих груп і громад, як також сусідних народів. Публікації українських соціялістів обмірковують питання пропаґанди соціялізму поміж тими народами, на яких російські соціялісти цілковито не звернули уваги, хоча вони звичайно говорять від імени вісімдесяти міліонів населення. Як приклади таких народів, Драгоманов подає, побіч бесарабських Румунів, зпоміж котрих вийшло чимало дуже енергічних членів російської соціялістичної партії, між ними автор найліпшої соціялістичної брошюри тої партії, а саме праці „Хитра механіка", також Жидів та завважує при тім про Герцля і сіоністів ось що:

„. . . . Жиди, які в західній Росії творять майже три міліони населення, ця о с ь м а з р я д у н а ц і я, з окремим способом життя, працею і мовою, серед якої дотепер ніхто не мав охоти пропаґувати соціялістичні ідеї, не зважаючи на те, що стільки Жидів зараховується до ‚російських' соціялістів та працює для великоруської соціялістичної пропаґанди."

Українські соціялістичні публікації підкреслювали нераз необхідність утворення міжнароднього союза соціялістів південної Росії і сумежних країн, який мав би істнувати реально, не тільки формально, щоб у хвилині віднови розбитої ще тоді західно-европейської міжнародньої робітничої асоц'яції приєднати до неї яким-небудь шляхом справжні, не тільки фіктивні робітничі ґруши просторої країни, що дотепер була ще майже не торкнута ідеями соціялізму.

Це, каже Драгоманов, є ідеї українських соціялістів, представлені по части в програмі „Общини", схарактерізованій Лавровим, і тепер хай читачі самі рішають, чи та часопись відкрила свої стовпці „південно-російським націоналістам", чи, навпаки, показала російським соціялістам „новий шлях зі старої національно-офіціяльної московсько-петербурської клітки, яка стала вже надто тісна навіть для багатьох своїх давніщих мешканців."

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Та поки що ці толкування не мали майже ніякого успіху навіть у редакції „Общини“. Пояснення цього факту, яке дає Драгоманов, дуже інтересне з огляду на дальший розвиток, при чому не треба одначе забувати, що його стаття писана на початку 1880 р.:

„Ідея перетворення російської соціялістичної партії з великоруської у східно-европейську міжнародню партію надто нова і радикальна для більшости зорґанізованих вже російських соціялістів. Вона вимагає великої і нової праці, основного підготовання, часто навіть цілковитого перестрою, а це для багатьох цілком неможливе. Крім того, теперішній момент притягає істнуючі орґанізації російських соціялістів чим раз більше і більше до політичної діяльности, головно терористичного характеру, а ця діяльність як найменьше сприятлива для розвитку яких-небудь федеративних ідей. І хоча від Герцена і Бакуніна слова федерація і навіть анархія це святощі для російських соціялістів, та ми думаємо скорше, що найблизшою практичною формою їх діяльности буде якобінізм, а не той федералізм, про який ми вище говорили.“

Та проте де-які иньші обставини працюють серед російських соціялістів на користь відосереднього руху. Ознаки того вже появляються, і їх буде тим більше, чим глибше в народ піде цей рух. „Ми почуємо ще про публікації жидівських, литовських, латишських, грузинських, вірменських, естонських і иньших соціялістів“, віщує Драгоманов. Але після цього періоду відосередности і сепарації, що становить природну реакцію принціпу автономії проти централізму, прийде певно „період орґаничної злуки“, як „вислід змагань соціялістів Сходу Европи“, якого значну частину займає Росія, хоч і не обіймає його в цілости, як багато думає. „Коли ж врешті прийде цей федеративний період, і зокрема — коли сусіди Українців будуть переняті федеративними ідеями, тоді певно не буде завзятійших членів федерації всіх соціялістичних ґруп Росії і сумежних з нею країн від українських соціялістів.“ Тими словами кінчиться ця стаття, яка під так багатьома оглядами найшла своє підтвердженне в історії.

Мушу щиро признатися, що, хоч як багата змістом і повна замітних думок була ця стаття, але сильнішого вражіння вона тоді на мене не зробила. У великій мірі тому, що те, що вона закидала великоруським соціялістам, з відповідними змінами відносилося також до мене: виложені в ній ідеї були і для мене „надто нові і радикальні“, щоб я міг був їх відразу прийняти і стравити. Бо ж ціле моє соціялістичне вихованне, яке я набув з творів Маркса, Енґельса і Лясаля, пішло було в цілком иньшім напрямку. Наприклад, для мене було б неможливе або видавалося б найгіршою реакцією вважати Жидів окремою нацією. Всі мої соціялістичні приятелі жидівського походження з Росії, а між ними також ті, що були з території колишньої України, думали по „великоруськи“ в тім розумінню, яке поборював власне Драгоманов. Вони казали, що український рух у Росії, змальований Драгомановим, це тільки аґітація інтеліґентів, що не висловлює ніякої живучої в народі течії. А що Драгоманов сам сказав в одному місці своєї статті, що цей рух у Росії ще дуже слабий, бо йому не достає підпори, то й те, що він писав про вірність принціпам українських соціялістів, могло

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

здаватися мені справді наміром, достойним великого признання, але не чеснотою, випробованою вже в поважній боротьбі. Цілий „південно-східний“ рух робив на мене вражінне шукання на потемки, в добрій вірі, але без реальної підстави.

При тім усім говорила одначе з тої статті така глибока серйозність, що, коли трохи пізніще мені треба було поїхати з Цюріху, де я тоді жив, на два дні до Женеви, я використав цю нагоду і відвідав проживаючого там Драгоманова. Драгоманов був, як здавалось, приємно вражений моїми відвідинами та представив мені присутнього якраз у нього Сергія Подолинського, праця котрого про народню гігієну на Україні була дуже прихильно зреферована в другому зшитку нашого журналу. Відмінно від Драгоманова, що був живий, середнього росту і, як мені здавалося, міцно збудований, — стрункий Подолинський поводився незвичайно спокійно, а на його обличчі і в його голосі була наче якась мелянхолія, наче б він передчував свою скору смерть. Наша розмова оберталася не так коло специфічно російських питань, як коло загальних соціялістичних проблемів, зокрема коло питання анархізму, що, як здавалося, під той час аґітацією здобував собі ґрунт у Німеччині. У цюріхському „Соціялдемократ“-і я висловив був погляд, що анархізм цілою своєю суттю противиться соціялістичній думці, та старався тепер переконати обох Українців в слушности цього погляду. Як перше у цюріхському „Соціялдемократі“, так і тоді, я звернув увагу на те, що при переміні держав на малі одиниці з самостійною господаркою дуже великі перепони м. ин. надибувала б так необхідна раціональна господарка і реґуляція рік, через ріжниці інтересів громад, живучих над устем ріки, над її середущим бігом і над джерелами. Тут вмішався до розмови Подолинський. Він сказав, що небезпека не така велика, як я думаю, бо звичайно здовж цілого бігу ріки народи творили політичні цілости. Я відповів, що це не здається мені настільки доказаним, щоб можна було на тім опирати теорії, та що крім того це не вичерпує проблеми, та старався доказати це фактами, які віддалили нас знова від самого предмету розмови про анархізм. Все таки це здивувало мене, що Подолинський так безпосередно попав на той закид. Він мусів глибше роздумувати над цими питаннями, ніж иньші, між ними також і я. Про його питомий спосіб думання свідчила теж пізніще його праця про „Людську працю і єдність сили“, що появилася по — німецьки в першім річнику (1883) видаваної Карлом Кавтським часописі „Neue Zeit“. Передтим вона була надрукована в орґані мілянських соціялістів „Il Plebe“ і видалася Карлові Марксові настільки важною, що він попросив оцінки про неї у більш обзнайомленого з фізикою Фридриха Енґельса. Ця оцінка міститься в листах Енґельса до Маркса з 19 і 22 грудня 1882 р. та висловлюється з великим признаннем, хоч не про економичну, але про фізичну вартість праці.

Хоча ми не дали себе навзаєм переконати в питанню про анархізм, та проте ціла розмова поміж обома піонірами українського соціялізму і автором цих рядків відбувалася дуже приязно, і я попрощався з ними з тим почуттем, яке буває після розмови з людьми високої духової вартости. Але до продовжування нашого знайомства не прийшло. Неза-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

баром потім Подолинського постигла його траґічна доля, а коли наш журнал перестав виходити, не було причини до писемних зносин між Драгомановим і мною. Сталося скорше щось цілком иньше. У цюріхському „Соціялдемократі“, редакцію якого я був перейняв, я боронив гаряче атентату Желябова, Перовської й ин. на Олександра II, що спонукало Драгоманова до гострої статті проти політичного вбивства, яку брали йому дуже за зле не тільки в колах російських соціялістів. Цілком можливе, що відгуки гострих нападів, з якими звернулися тоді проти Драгоманова російські соціялісти, були поміщені також на стовпцях „Соціялдемократа“, а так само можливе, навіть правдоподібне, що критично настроєний основник „Громади“ присвятив цьому журналові неодно слівце критики. Німецький соціяліст, почування й думки якого були цілком опановані боротьбою з виїмковим законом Бісмарка, мусів збірати ще багато досвіду і багато перевчатися, щоби дійти до тих поглядів, які уможливили достойну оцінку Драгоманова, як мислителя і політика.

Переклав з рукопису Вол. Левицький.

М. Драгоманов.

Малоруський інтернаціоналізм.

На сторінці 275. „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“, I, в статті пана П. Л. про соціялістичний рух в Росії, находимо ми одне місце, котре спонукує нас просити редакцію „Jahrbuch“ дати місце слідуючим увагам.

Пан П. Л., обговорюючи видавану з 1878 р. в Женеві великоруську часопись „Община“, між иншим каже: „Вона (редакція Общини) підносить як особливо потрібне, щоби ґрупи, котрі працюють в межах російської держави, сконституовалися як союз поодиноких ‚національних‘ ґруп, замість того, щоб, як дотепер, всі соціялісти творили одну масу без огляду на національні ріжниці поміж Великорусами, Малорусами і Поляками. Отже сим одкрила редакція сторінки свого часопису також і полудневo-руським націоналістам“.

На нашу думку, сі слова цілком помилково представляють де-які відносини в соціялістичному рухові в Росії і можуть лише збільшити ту плутанину в представленнях европейської публики про сей рух, котрі і без того вже повні ріжних помилок. Поруч помилкової передачи думок „Общины“ виклад пана П. Л. має в собі дві неточности: по-перше неправильно, що властивістю російської соціялістичної партії аж до новійшого часу було те, що вона творила одну компактну масу без ріжниці національностей, — і по-друге неправильно, начебто в Росії існують тепер якісь „полудневo-руські національности“, котрі себе открито такими називають.

Правда, протягом певного часу в тих колах, котрі називають себе „російською соціяльною партією“, питанне про національности ставилося трохи инакше, як воно починає ставитися тепер. Тут ходить не про те,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що сі кола сконституовалися „не зважаючи на національні ріжниці поміж Великорусами, Малорусами і Поляками“, лише про те, що діяльність сих кол була розрахована або виключно на великоруську публику, або виключно до сеї публики була пристосована. Се було природним наслідком того, що російське так зване „освічене“ громадянство здобуває свою освіту виключно в державних школах, котрі в наслідок від 18. століття переводимої скрайньої державної централізації — виключно великоруські. Російська література дуже мало може зробити для покращання сеї освіти, „російського громадянства“ тому, що вона в наслідок згаданої централізації і цензури є майже виключно столичною літературою, а столичні міста в Росії знаходяться в Великоросії.

З сих причин мабуть ніде не істнує такого змішання понять про державу і національність, як се досі має місце в Росії: освічені люде всіх національностей в Росії (від 1864 навіть також і в Польщі) відчужувалися все більше і більше від мас своїх соплеменників як що до мови, так і що до знання умов їхнього життя, і коли вони мають якесь поняттє про народ, то розуміють під сим тільки народ державної національности, тоб-то великоруський, котрий звуть просто „руський“.

Елементи руської соціялістичної партії вийшли з громадянства, вихованого на подібного роду поглядах. Правда, основоположники російського соціялізму, Герцен, Бакунін й ин. — як люде великої теоретичної освіти і котрі працювали в ті часи, коли поруч инших протестів проти державного ладу московсько-петербурзької монархії досить помітним ставав також і почасти сепаратистичний, почасти федералістичний рух серед усіх не великоруських народів Росії, особливо серед Поляків та Малорусів, коли навіть у великоруських провінціях (в Казані, Сибірі і т. д.) позначились початки федералістичного руху, — сі люде прийняли в свою соціяльно-політичну програму також ідею федералізації всих націй Росії замісць її дотеперішньої централізації. З сього часу майже кожда соціялістична фракція в Росії eo ipso розглядається як федералістична, а многі з них навіть, як анархістичні. Здебільшого, одначе, сей федералізм і навіть анархізм „руських“ соціялістів стояв тільки в програмах, практично ж їх кола були виключно великоруські. Досить вказати на той факт, що, хоча до них належали люде майже всих національностей европейської Росії: Малоруси, Великоруси, Жиди, Румуни, Грузини, Поляки і т. д., всі численні публікації російських соціялістичних груп, навіть ті, що призначаються для пропаґанди між сільською людністю, були аж до р. 1875 виключно великоруські — як що до мови, так і що до фактів, — і що в міродатних публікаціях російської соціялістичної партії не можна було найти навіть найменшої ознаки того, щоб в такому стані річей добачувалась суперечність з ідеями космополітичного соціялізму, інтернаціоналізму і навіть з § 7 статуту „Інтернаціональної Робітничої Асоціяції“, котрий рекомендував творенне робітничих секцій і організацій в середині кождої нації. В де-яких публікаціях того часу можна помітити навіть певного роду крок назад в порівнанню до ідей Герцена і Бакуніна в питанню про державу і національність і особливо що до питання про „єдність Росії“, — котру заперечували названі основоположники руського соціялізму. Серед

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

російських, власне серед великоруських соціялістів, виступають цілком виразно поруч абстрактних фраз про принціпи космополітизму і федералізму ознаки рішучого великоруського націоналізму і власне офіціяльного націоналізму. Найбільше їх можна знайти в „Впєрьод“-і (1873—1876). Правда, в програмі соціяльне питанне розглядається як універсальне, форми ж і підстави для діяльности соціялістів, навпаки, проголошуються національними, кілька разів говориться про „рідний край“, про „спеціяльно руські цілі“ і тому подібне. Але, видимо, слово „руський“ вважається редакцією синонімом слова „великоруський“. Про західні руські національности, Білорусів і Малорусів знаходимо ми в програмі тільки неясне уявленне: або про них зовсім не згадується, або явно показується намір вважати їх за Руських в значінню Великорусів. З славянських націй Росії признає програма тільки Поляків або, правильніще, Польщу, державу, котру по справедливости хоче відділити від Росії, тоб-то від Великоросії, не зважаючи на те, що Великоросія зовсім не межує з Польщею, як етнографічним цілим, і тому Великороси не мають що відділювати: з національною Польщею межують тільки Білоруси і Малоруси і для них, отже, істнує польське питанне тільки в національному, а не в державному розумінню. Тут так само, як у всих питаннях, що дотикають істнування західноруських націй, показується, що в редакції великоруських публікацій, що хоче бути всеруською, панує, що найменше, певного роду неясність. Так, між иншим, вона не знає, що „Галичане“, котрих вона закликає до спільної роботи, належать до тих самих Малорусів, котрих редакція не помітила в Росії. Такі фальшиві погляди мусіли зіпхнути редакцію великоруського соціялістичного орґану з ґрунту демократично-федералістичного на ґрунт офіціяльно-централістичний, і вона взяла далі цілком офіціяльно-націоналістичну участь в банкеті на честь польського повстання 1830 р., і, хоча п. П. Лавров в своїй промові назвав польських націоналістів попередниками соціялістів, не згадав він жадним словом про українських козаків, комуна котрих — „Січ“ — далеко більше відповідає соціялістичним тенденціям народних мас Росії, як ідеали польських політиків, котрі бажають відновлення тої самої Польщі з 1773, проти котрої боровся малоруський народ на чолі з козаками. — Так прихильний до Польші, як до самостійної держави, обговорює „Впєрьод“ трохи незрозуміло права і змагання инших неофіціяльних національностей Росії, котрі не мають а ні корон в своїх традиціях, а ні політиків, як своїх оборонців; він міряє навіть змагання сих цілком демократичних націй мірилом певних „руських інтересів“ (ст. 25). „Впєрьод“ говорив навіть прихильно про історичну „руську єдність“ в московській державі (I, ст. 30—31), — супроти котрої повинні заховуватись лише негативно не тільки соціялісти, особливо не великоруські, але й навіть значна частина великоруських лібералів.

Сі прояви офіціяльного великоруського націоналізму в межах так званої руської соціялістичної партії, — особливо ж задокументоване в її публікаціях і виступах незнанне місцевих і національних життєвих відносин не великоруських країн і народів Росії, мусіло викликати певного роду реакцію в цілях льоґічного застосовання ідей націоналізму

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і федералізму при соціялістичній пропаґанді в Росії. Ся реакція виявилася спочатку серед Малорусів, або Українців (в Київі, Одесі і т. д.), котрим їх особисте почутте і вивченне життевих відносин свого народу допомогли перемогти впливи офіціяльної школи і протеґованої літератури, котра робила їх чужими своєму народові. Українські соціялісти рішили зорґанізуватись, як самостійна ґрупа, — тим більше, що тотожність національних і економичних відносин вимагала як найтіснішого звязку їх з соціялістами серед так званих австрійських Рутенів, котрі так само ріжняться від Українців російських, як Великоруси московської ґубернії від Великорусів Тульської ґубернії, і справами котрих „руські“ соціялісти з їх цілковитим панрусізмом не могли і не хотіли займатися. Варто зазначити, що ся ґрупа українських соціялістів складалась як з прихильників попереднього демократично-федералістичного українського руху, котрий вже в 40-их роках дав про себе знати, між иншим, в поезіях селянина Шевченка — за царя Миколая I покараного тюрмою і засланнем (1847—1857), — і в 60-х роках в пропаґанді ідей, названих польськими дідичами іменем хлопоманства (хлоп — селянин), так і з тих російських соціялістів, котрі побачили, що пропаґанда соціялізму на Україні може бути успішною тільки тоді, коли вона буде провадитися мовою народу і коли вона буде узгляднювати його місцеві історичні і соціяльні відносини. Так, напр., перші народні книжки, видані українською соціялістичною ґрупою р. 1875—76 було складено давніщим співробітником великоруського „Вперьода“, колишнім співчленом української демократичної громади і одною з найбільш видатних особистостей петербурзького процесу 193-х соціялістів.

Від р. 1875 видали ґрупи українських соціялістів в Росії і Австрії велике число книжок, призначених як безпосередньо для народа, так і для орієнтації пропаґандистів. Більшість з них було названо в огляді пана М. Т. в першій половині сього „Jahrbuch“ і хоч ми не маємо на думці тут їх обговорювати, проте ми повинні піднести той факт, що вони були в часи від 1876 до 1889 одинокими соціялістичними публікаціями в Росії, котрі говорили про народ і до народа — в той час як публікації „руської“ соціялістичної партії в останній час майже виключно були наповнені відомостями і трактатами про спеціяльні справи пропаґандистів і революціоністів, а публікації для народа самого, як також вивченне його сучасного становища, майже цілком полишали на боці і в останні роки набрали навіть далеко більш політичного, як соціялістичного характеру.

Ми закликаємо кождого показати нам в публікаціях українських соціялістичних ґруп бодай один одинокий рядок, котрий не відповідав би точно духові і букві міжнародньої соціялістичної науки і котрий заслуговував би на назву націоналізму, а не інтернаціонального соціялізму. Адже ж не можна назвати націоналізмом бажанне працювати самостійно та на основі докладного знання місцевих відносин, бажанне навчати народ універсальних ідей в його власній, а не в чужій мові. В такому разі були би національними всі ґрупи самого Інтернаціоналу, — не згадуючи вже про инші соціяльні ґрупи в Франції, Німеччині, Італії і т. д. Ціла ріжниця між українськими со-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ціялістами і, напр., французькими полягає в тому, що через те, що французька держава істнує вже давно і без перерви та що ніхто не боронить французам вчитись і писати своєю національною мовою, ніхто також не дивується, що французькі соціялісти пишуть для свого народу по французькі, а не по італійськи. Становище українських соціялістів, можна найкраще порівняти з становищем фляндських соціялістів, котрі належать до національности, яка довгий час підлягала державі чужої національности і серед котрої протягом певного часу завмерла була літературна діяльність і аж пізнійше віджила знова зусиллями приватних національно-літературних товариств. Сей „фляндський рух“ здобув собі нарешті певні уступки з боку офіціяльних елементів в Бельгії; хоч літературна форма звязує фляндських соціялістів з фляндськими націоналістами, було б одначе дуже дивним називати перших націоналістами через те, що вони хочуть писати для свого народу його власною мовою.

Треба, одначе, ще зазначити, що між становищем українських і фляндських соціялістів в одному відношенню істнує дуже значна ріжниця. У фляндців поруч соціялістів справді істнують націоналістичні патріотичні партії, сильні талантами, багаті на гроші і вплив; серед Українців же істнує щось, може, подібне тільки серед Русинів в Австрії, де істнують клерікальні, монархістичні, ліберальні і т. д. патріоти, котрі, зрештою, всі виявляють свою прихильність до демократичних ідей тому, що рутенська нація складається майже виключно з селян і дрібних міщан, які в Галичині перебувають під гнетом польської, в Угорщині під гнетом угорської, на Буковині — німецької і румунської шляхти, як також під гнетом ріжноманітної буржуазії, головно жидівської. На російській же Україні немає в сі часи а ні консервативних, а ні поміркувано-ліберальних патріотів. Уже в 40-х роках, коли новоукраїнський літературний рух *) перший раз набрав політичного характеру в київському товаристві проф. Костомарова і поета Шевченка**), поставив він на порядок денний поруч політично-федеральних ідей також різко демократичні домагання, і коли в 60-х і 70-х роках прийшов до життя великоруський соціяльно-демократичний рух, твори Костомарова про північноруські республики, про козацькі комуни і народні повстання в Велико- і Малоросії стали улюбленими книжками кождого освіченого великоруського соціяліста. Можна твердити, що українофіл Костомаров вперше розкрив для великоруського громадянства великоруський народ і його вільні комуни в противенстві до царства і боярства (шляхти), про котрих виключно говорили досі національні великоруські історики. Поет українського селянства, Шевченко, котрий закликав народ до повстання за особисту і економичну волю, не у одного перший викликав ті думки, котрі привели його пізніще в ряди „руських“ соціялістів. Під впливом Шевченка розпочався в кінці 50-х і в початку 60-х років серед украін-

---

*) Про сей рух дали ми нарис в брошурі: La litterature oukraïnienne, proscrite par le gouvernement russe. 1878. Genève.

**) Ближче про Шевченка можна знайти у Obrist, „Tarass Schewtschenko, ein kleinrussischer Volksdichter“. Czernowitz, 1870; — E. Durand, „Chewtchenko“, Revue des deux mondes, 1876; — Franzos, „Zwischen Donau und Don“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ської молоді рух, котрий, хоч і не набрав таких вже широких розмірів, одначе мав дуже багато спільного з так званим „рухом в народ“, що почався був в 70-х роках і вважається початком практичного руху „руських соціялістів“. Недурно в тодішніх польських часописях повно було галасу проти „української хлопоманії“, в котрій вони добачували місцеву форму прояву европейського соціялізму і комунізму. І як що ся „українська хлопоманія“ не розвинулася в чисто соціялістичний рух, то головною причиною сього треба вважати заборону української літератури в Росії і російську централізацію, котра далеко більше сприяла соціялістичним орґанізаціям в столичних містах, як в провінції.

Перше ніж скінчити наш виклад про українську демократію останньої ґенерації, мусимо ми пригадати ще одну з її особливостей.

Треба зазначити, що у таких українських патріотів, як Костомаров і Шевченко, абсолютно не знайдемо ідеалізації свого народу і його минулого — котре, одначе, в кождому разі далеко сімпатичніще, ніж дійсність російського царства, — того роду ідеалізації, яку ми звичайно помічаємо у патріотів. Вони так само не дають себе захопити республикансько-козацькою орґанізацією Малоросії в 17—18-му століті, як і демократизмом Запорожської Січи, лише вказують також і тут на недостачу моральної сили і на зародки того аристократизму, котрі допомогли сусіднім монархіям і аристократіям (Польщі, Москви й Туреччині) знищити незалежність нашого рідного краю.

Новіще поколінне російських Українців, навпаки, звязавши з ідеями своїх попередників ближче знанне змагань новітньої европейської соціяльної демократії, обедналося неподільно, без жадних ознак заглядаючого назад патріотизму, з европейським соціялістичним рухом. Хоч які привабливі де-котрі риси стародавніх установ, хоч яка популярна в нашому народі і нині комуна українських козаків — Запорожська Січ — котру Герцен назвав був навіть „соціяльно-демократичною республикою“, одначе українські соціялісти заховувалися також і супроти неї без будь-якої ідеалізації і критично. Вони вважають соціялізм справою новітнього, загального, економичного і наукового поступу, а не справою минувшини і патріотичних спогадів. В українській соціялістичній літературі рівночасно проголошується війна всім релиґійним, національним, політичним і соціяльним ідеям, котрі не годяться з универсальним суспільним і науковим поступом — байдуже, чи поділяє наш народ сі ідеї і чи не створило би українським соціялістам цілковите чи часткове їх визнанне певну часову популярність серед народа.

Нарешті, для характеристики того руху, котрий пан П. Л. назвав „полудневo-руським націоналізмом“, мусимо ми додати, що в українській соціялістичній літературі не знайшли б місця такі патріотичні помилки, як, от напр., стаття „Вперьода“ „1773—1873“, в якій повстанне псевдоцаря Пугачова оцінюється вище, ніж повстанне північноамериканських сполучених держав — як, далі, заяви Бакуніна, що великоруське селянство вже тепер цілком готове прийняти ідеї Інтернаціоналу, або як от заклик петербурзької революційної ґазети „Земля і Воля“ (1879) до „руських соціялістів“, щоби вони „скинули з їхнього соціялізму европейську одежу“ і революціонізували народ в імени того, про що він сам думає,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

будь то навіть в імени царя чи віри раскольників; цьому закликові відповідають також многі вчинки і проекти, дуже шкідливі для справи соціялізму в Росії. Правда, українська соціялістична партія ще дуже слаба, бо мусить поборювати дуже багато труднощів, яких не знають соціялісти инших, незалежних або пануючих націй. Між иншим, мусить вона боротися з перебіганнєм молодих сил її народа до табору привілейованих націй: до великоруської (в Росії) і до польської (головно в Австрії); вона мусить творити в один і той самий час не тільки аґітаційну літературу, але й також наукову, белетристичну і шкільну (звичайно в дусі нового світогляду). Але хоч як слаба була досі діяльність українських соціялістів, котрим не помагав жаден чужинець, котрим навпаки, многі з тих, від котрих можна було чогось иншого сподіватися, — ніж тільки виставлення їх як націоналістів — ставили перешкоди, одначе українські соціялісти, принаймні дотепер, не вчинили нічого такого, що могло би вказати на їх відхиленнє від ідей новітнього інтернаціонального соціялізму. Серед них не знайдеться не тільки жадних ознак такого націоналізму, котрий хоче панувати над другими або котрий претендує на моральні і матеряльні сили инших націй, але й такого, котрий журиться виключно членами своєї національности.

Звичайно, українські соціялісти у всіх своїх публікаціях обмірковують справи сеї, країни, що ростягнулася від верхів Тиси аж до Кубані, де українська національність складає величезну більшість населення. Але вони говорять не тільки про цілковиту автономнію всіх неукраїнських ґруп і громад в сій країні, але також й про необхідність солідарности і взаємної допомоги в діяльности представників сих ґруп і громад, а також і сусідів України: Великорусів, Білорусів, Поляків, Чехів, Словаків, Болгарів, Румунів, Німців і Жидів. В українських соціялістичних публікаціях була мова про пропаґанду соціялізму серед тих людей, котрих досі російські соціялісти цілком лишали по-за своєю увагою, хоч і говорили здебільшого в імени вісімдесятьміліонового населення Росії. Сюди належать бесарабські Румуни (з-посеред котрих вийшли де-які надзвичайно енерґійні співчлени „руської соціялістичної партії“, між иншим автор найкращого великоруського соціялістичного памфлету, знаменитої „Хитрої Механики“), або Жиди, котрі складають в західній Росії мало не трьохміліонове населенне, справжню націю з особливою мовою, з особливим способом життя і працею, і серед котрих досі ніхто не спробував ширити соціялістичні ідеї, невважаючи на те, що серед „руських“ соціялістів нараховується так багато Жидів і працюють вони там для великоруської соціялістичної пропаґанди. Українські публікації, виходячи перш за все з інтересів своєї країни, керовані бажаннєм, щоб пропаґанда соціялізму велася в ній одночасно і пляномірно на всіх мовах залюднюючих її націй і ґруп, підкреслювали багато разів необхідність сконституованнія одної інтернаціональної федерації соціялістів полудневої Росії і пограничних з нею країв, розуміється, реального, а не лише формального союзу. Як що б такий союз здійснився з долини в гору, себ-то виходив від дійсних робітничих ґруп, — то він міг би завдяки своїм безпосереднім зносинам зі сходом і заходом набрати форми певного роду східно-европейської інтернаціональної

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

асоціяції, котра в свій час, як що західноевропейська робітнича асоціяція в той чи инший спосіб знова відродиться, могла б привести до сього союзу західноевропейських соціялістів дійсні, а не фіктивні робітничі ґрупи великої країни, котра досі лишалася майже непорушеною животворним словом універсальних ідей соціялізму.

Такі є ідеї українських соціялістів, котрі почасти подає програма „Общини“ в тих рядках, про котрі згадує пан П. Л. Оскільки сі ідеї є „національними“ чи противно, „інтернаціональними“, оскільки „Община“ відкриває свої шпальти також і „полуднево-руським націоналістам“ чи, противно, одкриває „руським соціялістам“ новий шлях з тої старої національно-офіціяльної московсько-петербурзької клітки, котра була затісною навіть для багатьох її давнійших мешканців, хай судять про се читачі.

З свого боку зазначимо, що уваги „Общини“ лишилися навіть для самої редакції майже без успіху. Ідея перетворення руської соціяльної партії з великоруської на східноевропейську інтернаціональну партію для більшої частини вже орґанізованих руських соціялістів є за-новою і за-радикальною. Ся ідея вимагає великої і нової праці, ґрунтовної підготовки, ба навіть переродження, що для багатьох осіб є цілком неможливим. Опріч того, існуючи орґанізації руських соціялістів під сю хвилю все більше й більше втягуються в політичну діяльність, і то терористичного характеру, діяльність, котра як найменше сприяє розвиткові будь-яких федеральних ідей. Ми думаємо, що, мимо того, що від часів Герцена і Бакуніна слова федерація і навіть анархія є святими словами для руських соціялістів, близшою практичною формою їхньої діяльности буде якобінізм, а не той федералізм, про котрий ми говорили вгорі.

Проте сила инших обставин викликає серед соціялістів Росії певного рода центробіжний рух.

По-перше не може спинитися з такою героїчною саможертвою роспочата руськими соціялістами з привілейованих кляс „пропаґанда чисто соціялістичних ідей в народі“, хоч провідники сих соціялістів на разі закинули її і або займаються політикою, або перенесли свою діяльність за кордон у Францію та Швайцарію. Пропаґанда ся, одначе, провадиться серед самих робітників, котрі не завше симпатизують з давнійшими пропаґандистами й нинішніми терористами; з природи річей вона децентралізована і, на жаль, навіть тепер не ведеться регулярно. З другого боку зростає центробіжний рух серед представників ріжних національностей, котрі раніще — принаймні в літературному відношенню — виключно працювали на користь великоруського народу через те, що складали одну одностайну руську соціялістичну партію; найбільше сей процес відбувається серед співчленів тих націй, котрі належать не тільки до російської імперії. Так крім Українців, частина котрих належить до Австрії, також і польські соціялісти сконституовалися, як окрема ґрупа з власними літературними орґанами. Потім утворилася осібна ґрупа бесарабських Румунів, котра разом з своїми румунськими співплеменниками видає в Ясах соціялістичний орґан „Бесарабія“*). Недавно зроблено

*) Котру, тим часом, як відомо, закрито. Видавець.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

також спробу видавати жидівський соціялістичний орґан, котрий, хоч і друкується старогебрейською мовою, має на оці головно Жидів, що мешкають в Галичині і в Західній Росії, себ-то говорять своєрідною німецько-славянською мовою. По всякій правдоподібности, сі стремління не лишаться одинокими, і ми почуємо ще про публікації жидівських, литовських, лотишських, грузинських, вірменських, естонських та инших соціялістів. Також правдоподібно, що всі сі підприємства, так само як і подібні їм теперішні, будуть здійснюватися спочатку цілком незалежно одно від другого. Але по сьому центробіжному і сепараційному періоді, котрий є природною реакцією принціпу автономії проти централізму, напевне настане період орґаничного обеднання, себ-то федералізму, як вислід змагань соціялістів сходу Европи, якого значну частину займає Россія, хоч і не виключно, як многі думають. Коли, нарешті, наступить сей федеративний період, а особливо коли сусіди Українців переймуться федеративними ідеями, тоді напевне ніхто не буде більш енерґійним співчленом федерації всіх соціялістичних ґруп Росії і пограничних з нею країн, як українські соціялісти.

„Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“. Herausgegeben von Dr. Ludwig Richter. Erster Jahrgang. Zweite Hälfte. Zürich—Oberstrasse. 1880, ст. 422—431. Переклав С. В.

М. Драгоманов.

Нації Східньої Европи та інтернаціональний соціялізм.

Qui dit liberté, dit : fédération, ou ne dit rien.
Qui dit socialisme, dit : fédération, ou ne dit de nouveau rien.
(Proudhon. — Du principe fédératif et de la nécessité de reconstituer le parti de la révolution.)

Вступ. — Дійсна Східня Европа і зачатки соціялістичних партій: російська соціялістична партія; соціялісти польські, русинські або українські і румунські. — Місцеві й національні кадри в інтернаціональній асоціяції робітників. — Подвійне значінне терміну: нація, його невигоди. — Нація — раса, мова. — Потреба реорґанізації соціялістичних партій в Східній Европі згідно з наукою про її раси.

Розпочнемо з того, що порозуміємось з нашими читачами що до значіння терміну: Схід Европи. Коли европейська цівілізація була зосереджена в Середземному басейні, це йменне резонно приміняло́сь до Балканів, Туреччини. В цьому значінню ще й досі доволі часто користуються сим виразом. Але після відкриття Америки, басейн Атлянтики і Північного моря швидко придбали вплив і йменне. Назва схід робиться невиразно-сумнівною. Нові країни претендують на се йменне — велика Сарматська рівнина, — держави, котрим народи Середземного моря давали назву Північних. Очевидно, що до сеї рівнини, з найбільшою рацією, повинно приміня́тись йменне Східньої Европи. І про сю площу.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

яка займає величезні простори між Карпатами й Уральськими горами і яка з кожним роком набирає все більшого політичного й економичного значіння, буде тут у нас мова.

З деякого часу ся рівнина починає робити значний галас своїм революційним рухом, котрий ясно звязаний з соціялістичним рухом Західньої Европи: процеси, висилки, замахи, смертна кара проти російських соціялістів, особливо після 1874 р., звертають на себе увагу цілого світу . . .

Недавно оповіщали про заарештуванне польських соціялістів в Росії і процеси поміж соціялістами в Австрії. Ще перед сими останніми процесами в часописях пролетіли повідомлення про арешти й процеси так званих „рутенських“ соціялістів в Галичині, котрих більшість журналістів не знала куди помістити — поміж Росіян чи Поляків, але котрі одначе представляють зачатки нової соціялістичної орґанізації на Сході Европи, і являються симптомами, що потрібують реконструкції не тільки ґеоґрафичної термінольоґії Східньої рівнини, але також її політичної орґанізації і акції її соціялістичних ґруп *).

Велика Східня Рівнина належить нині до Росії, Австрії та Румунії. Але ж сей політичний поділ недавньої дати. На розсвіті Нової Історії, в XVI в., ми знаходимо инше політичне созвізде: Польща обединана з Литвою в західній частині, Московія далі на схід, румунськославянські і татарські княжества, васали Туреччини — на південний захід, в Криму й на Дунаю. Як що поширити досліди про сі країни, то помітимо, що сі поділи ще не згубили цілком свого практичного значіння; вони залишили не тільки певні наслідки і певні симпатії, але й де-які національні й соціяльні елементи, котрі не можна нехтувати.

Соціялістичний рух, яким би новим він не був, провадить свою акцію на вже заготовленому для нього терені і часто пристосовується до останнього навіть того не підозріваючи. Соціялізм, яким би космополітичним він не був, має перед собою відмінні нації, і його найближчою метою буде без сумніву затягти всі нації в універсальний рух, в інтернаціональну орґанізацію, — борючись проти національних ріжниць в імя чогось невідомого, як універсальна мова, універсальна фізіоґномія і т. и.

Коли ми візьмемось за рослідуванне перших спроб соціялістичних орґанізацій в XIX в., і навіть перших початків соціялістичних інтернаціональних орґанізацій, ми побачимо, що вони взяли вихідною точкою те, що їм заготовила історія попереднього періоду: держави, а не народи, і самий термін нація уживається в соціялістично-інтернаціональних виданнях в значінню держава, а не раса**). Але ж добре відоме, що держави витворюються здебільшого завоюваннями, і що

---

*) Не слід пропустити тут спроби заснувати соціялістичну пресу в Румунії, — часопись Бессарабія в Яссах в 1879, і видання соціялістичного румунського гуртка в 1880.

Се також на нашу думку, факт який має значінне для будучини соціялізму на всій східній рівнині.

**) На приклад в статуті Інтернаціональної Асоціяції Робітників. Ось витяг з інтернаціоналістичного журналу Солідарність (1871 N 2, Genève): „Швайцарія — Держава, що визначає, що вона має національну єдність“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

симпатії, інтелєктуальні і навіть матеряльні інтереси штовхають народи шукати найбільш елєментарних союзів через державні кордони.

Економичні інтереси потребують поперед усього певної місцевої орґанізації в басейні, де населенне займається працею одного роду — тоді як інтелєктуальні інтереси, — освіти, літератури, — вимагають певної єдности раси, населення однакової мови. Кордони держав, по більшій части, бувають тільки перепонами сим природним змаганням. Тому, наприклад, країни Юри, Во, Берна — французькі кантони формують згідно з їх працею один єдиний економичний басейн. З другого боку бельґійська Фландрія і навіть частина північної Франції творять єдиний інтелєктуальний басейн з Голяндією.

В більшости своїй расові басейни далеко частійше совпадають з економичними басейнами, ніж кордони держав, тому що в епоху формації націй кольонізаційний рух народів направлявсь економичними потребами далеко більш ніж державами в межах їх завойовань.

Зрозуміло, що соціялістичний рух, наскільки він бажає задовольнити всі природні інтереси народів і наскільки він хоче ввести індивіди, громади, народи в загальний Союз, не може ігнорувати економичні і національні басейни, але він повинен їх використати як одиниці другого ранґу для утворення єдностей більш широких в орґанізації сеї універсальної єдности, — будучої форми, якої ми ще не знаємо, але яка, без сумніву, повинна бути універсальною конфедерацією.

Раніше ніж соціялістичний рух показав себе цілком ясно, в західній Европі можна було бачити робітничі союзи, котрі формувались і обєднувались в залежности від сусідства, ідентичности праці та мови. І коли інтернаціональна асоціяція робітників спробувала обєднати робітничі кляси цівілізованого світу, вона визнала сі місцеві й національні орґанізації вихідними пунктами. Се визнанне ми бачимо в 6 і 7 артикулах Інтернаціонального Статуту, де ми читаємо:

„§ 6. Ґенеральна Рада установить зносини з ріжними асоціяціями робітників таким побитом, що робітники кожного краю будуть постійно поінформовані відносно рухів їхньої кляси в инших країнах..., тоді як се їй здаватиметься потрібним, центральна рада візьме ініціятиву пропозицій які треба пропонувати місцевим або національним громадам.

§ 7. Тому що успіх робітничого руху може бути запевнений в кожній країні тільки силою, витікаючою з єдности і асоціяції, та тому що, з другого боку, корисність центральної ради залежить від її звязків з робітничими місцевими або національними громадами, члени інтернаціональної асоціяції муситимуть приложити всі зусилля, кожний в своїй країні, щоб обєднати в одну національну асоціацію ріжні істнуючи громади робітників, як також утворити соціяльний орґан“.

Можна легко помітити, що редактори сього статуту розуміли під словом: нація скорше край, державу, ніж нарід, націю, і що вони погоджувались в сьому з старою терминольоґією, котра говорила наприклад: natio germanica замісць imperium germanicum. Але нова терміноль оґія розуміє під словом: нація, національність скорше

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

расу, мова, і поміж робітничими місцевими союзами, котрі треба було притягти до Інтернаціоналу, існували вже сформовані на підоснові раси, мови (як союзи фламандські, Юри, німецької Швайцарії і т. и.), а не держави. Відсутність точности в термінольоґії статутів повинна була повести до певної плутанини.

Ся плутанина з свого боку була одною з тих причин, через котрі значінне звязків національности, яко переходного ступня до загальности, не була оцінена в Інтернаціоналі, який намагався обеднати робітників швидче в кадри, утворені державами, якими б штучними й ріжноманітними вони не були, ніж в більш природних кадрах рас і мов.

За винятком Бельґії й Швайцарії, де модернізований соціялізм знайшов вже готові орґанізації в робітничому населенню, ми не зустрічаємо секцій і федерацій в Інтернаціоналі, котрими б представлялись народи, а не держави. Для більшости країн се не мало неприємних наслідків — але ж були де-які, де розвій соціялістичного руху був затриманий сим змішеннем ідеї держави і нації. Тяк, наприклад, було в Німеччині, де з давніх часів істнувала могутня соціялістична й національна орґанізація: Німецька Соціялістично-демократична Партія, котра повинна була репрезентувати інтереси робітничої кляси всеї Німецької імперії, і яка нічого не зробила для орґанізації соціялістичної пропаґанди доміж польським і чешським населеннем Познанщини й Шлеську. Так само соціялістична партія угорська не зробила ніякого вплиру на славянське і румунське населенне угорської держави*). Що до славяно-німецької Австрії, виключно німецька орґанізація місцевих секцій Інтернаціоналу не тільки не притягала до себе славянських робітників, але, як признався посол Наймаєр на інтернаціональному конґресі в Базелі, славянські робітники дивляться на німецькі орґанізації з недовірем, і він прохав Бакуніна ростолкувати їм, що справа йде за інтереси праці, а не ґерманізації.

Як що соціялістична пропаґанда в Чехії орґанізована на чешській мові, то се вийшло цілком незалежно від соціялістичної німецької партії в Австрії, а що до соціялістичної пропаґанди поміж славянськими робітниками Штирії й Карінтії і т. д., сього залишається тільки бажати: сі славянські національности ще не досить освічені, щоб зрозуміти, які послуги може зробити соціялізм їх націям, майже виключно плебейським, а німецькі соціялісти не можуть рішитись вийти поза свої національні звичаї і роспочати виклади і видання на двох мовах, згідно з ріжноманітними елементами населення сих провінцій.

Тому, навіть в Західній Европі, де всі народи доста добре поінформовані відносно загальних ідей соціялізму, одначе можна помітити невигоди того, що соціялістичний рух пристосовується далеко більше до штучного ґрупованя народів в державах, ніж до їх більш природнього ґрупованя в націях. Сі невигоди далеко значнійші в Східній Европі,

---

*) В останні часи одначе помічається, що нова терминольоґія починає вливати принаймні хоч на назви соціялістичних часописів: ми помічаємо, наприклад, що „Соціял-Демократ“ в Цюріху іменує себе орґаном „інтернаціоналістів німецької мови“, пештська Népszava — орґаном соціял-демократії угорських країн мадярської мови“, і т. д.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

котрій ся стаття присвячена. Тут держави цілком не відповідають народам, націям; народи визискуються представниками держави далеко в більш грубій формі віж в Західній Европі. Окрім того, майже вся цівілізація захоплена аристократією, котра представляє феодальні існуючі держави, як держава московська, або які недавно істнували, чи залишились частинно, як польська держава — яка покрита московською державою в Росії, але продовжується в Галичині — панує в східній своїй частині над рутенським народом. В сих східних країнах навіть революційні і соціялістичні рухи скорше проявляються в аристократичних верствах, котрі дуже цінять феодальні держави, і котрі жиють працею народів, які не користуються державою і лиш дуже мало — інтелектуальним життем заможніх кляс. В сих країнах демократ і послідовний інтернаціоналіст сильніще почувають ніж де инде потребу цілковитої реорґанізації кадрів так званих соціялістичних і революційних партій.

Поміж сими партіями, дві, котрі найбільше заставляли говорити про себе — , се партія польська і російська; а що обидві мають також багаті засоби, зрозуміло, що вони мають найбільше шансів поширитись в близькій будучности. Але ж як де реформа найбільш потрібна, так се в сих двох партіях. Всі підоснови, навіть ймення сих партій знаходяться в глибокій протилежности з ідеєю революції і особливо соціяльної.

Щоб доказати, що ми не робимо парадоксів, розслідимо тепер, що таке польська держава і нарід, російська держава і нарід, і побачимо тоді, що державні поділи зовсім не були в гармонії з підставою рас і мов населення.

I.

„Історична“ Польща й европейська демократія. — Польське питанне в Інтернаціоналі. — Історична Польща і „право народів собою роспоряджатись“. Галичина, решткa історичної Польщі. Український нарід і історична Польща. Історична Литва і її народи: Білоруси, Литовці і Латиші. — Дійсна етноґрафічна Польща. — Бакунін і історична Польща. Програма Бакуніна та історичний патріотизм польських соціялістів. Приміненне статутів Інтернаціоналу і резолюцій робітничого конґресу в Марселі до польського соціялізму. Польська країна і німецькі кольонії перед польськими соціялістами. Польські кольонії і соціялізм в українських, білоруських і литовських країнах. Українсько-польська федерація у Львові. Взірець для країн між Карпатами й Дніпром.

Ще після останньої польської революції (1863) почалась велика аґітація поміж французькою демократією на користь реставрації Польщі.

Навіть ініціятори Інтернаціональної Асоціяції Робітників бажали обєднати ідею „відновлення Польщі“ з ідеєю визволення робітничої кляси взагалі і як що резолюція в сьому напрямку не була голосована на першому інтернаціональному конґресі в Женеві (1866), то тільки через противленне французьких делеґатів, котрих сфедералізував прудонівській вплив і які сформулували більш загальну ідею „визволення в Росії як і в Польщі*).

*) Congrès ouvrier, etc. p. 23-24. Текст питання, поставленого ініціяторами Конґресу: „Про необхідність знищити вплив російського деспотизму в Европі, приміняючи право народів роспоряджатись собою, і відновити Польщу на демократичних і соціяльних основах“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Але німецькі соціялісти, особливо школи 1848 р., не перестають до нинішнього часу виступати з вимогами відновлення Польщі, навіть не добавляючи „на демократичних і соціяльних основах“ *).

Ті що аґітували за реконструкцію Польщі „на праві народів вільно роспоряджатись собою“, не знали того, що як би можна було знищити російський деспотизм і лицемірну вільність Прусії й Австрії, то сталось би не відновленнє Польщі такою, як її бажали революційні польські патріоти, — але новий і останній поділ Польші, котрий був би наслідком сього.

Польські революціонери 1863 р., білі як і червоні, домагались відновлення „історичної Польщі“ 1773, і до сього часу ніяка політична польська партія не казала про иншу Польщу. Але така Польща сама істнувала, як і Росія, в суперечности з правом народів собою роспоряджатись.

З давніх часів кордони Польської держави цілком не відповідали кордонам польського народу і нації, але ж рідко вони відповідали їм в меншій мірі ніж в 1772 р., в той мент, коли почався поділ Польщі або краще сказати, нова серія сих поділів.

На захід од своїх кордонів, Польська держава 1772 р. залишала країни з польським населеннєм — Шлеск Пруський й Австрійський, — котрий польські князі залишили на ґерманізацію, починаючи з XIV в. Але з другого боку на Сході ся держава містила в собі широкі території з населеннєм, яке не тільки не було польським, але більшість якого була явно ворожою Польській державі. То було населенне Литви, Білоруси й України, або Рутенії. Нова польська держава — княжество Варшавське, реставроване Наполеоном I і перероблене Александром I в Королівство Польське, за згодою Віденського Конґресу, — країна, яку польські письменники іменують конґресовим королівство (Kongresówka) і яку червоний уряд іменує країною Висли, — відповідає далеко більше дійсним кордонам польського народу, ніж королівство на передодні поділу — в якому дві третини населення не були польськими. Але навіть в сій останній Польщі par excellence цілі провінції мають населенне українське (505.000 в пол.-схід. частині) і литовське (241.000) в північній, при тім останнє навіть зовсім не славянське**).

В сей мент Галичина в Австрії може вважатись прикладом польської національної держави: в ній польська перевага в порядкуванню, в адміністрації, і одначе країна була зроблена польською тільки захватом, в кінці XIV століття. Навіть йменння її не польське, — бо стара Галичина, бувше княжество руської федерації — се тільки східня частина сеї провінції Львова й Галича, і ся Галичина заселена Русинами, або Українцями.

Навіть адміністративно австрійська Галичина є одиницею зовсім недавньої дати, — се бюрократичний твір, зложений з двох провінцій бувшої польської держави: з Малої Польщі (Краківщина) і з Галичини, або Червоної Русі. Офіціяльне повне її йменнє таке: Королівство Га-

*) Протокол банкету на спомин революції 1863, що мав місце в 1874 р. в Льондоні.

**) Подробиці у Reclus, N. Geographie Universelle, V, 397.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

личини й Лодомерії (Володимира на Волинщині) з князівством Краківським, — і етнольоґична наука, як і статистика, завше розріжняє Галичину Західну й Східну, котрі розділяє річка Сян, приток Вісли*).

У всій східній частині Галичини Поляки творять частину міського населення (у Львові 53%) і окрім того державні урядовці і служащі в маєтках, котрих політичне й соціяльне панування переноситься українським елєментом з великим незадоволеннєм. Австрійська влада, хоч як вона покровительствує польській аристократії, підтримує одначе завше певну рівновагу між двома елєментами і стримує українське селянство Галичини від повстання проти „Польщі“, про яку воно слухати нічого не хоче.

Умови приблизно ті самі в західних провінціях Червоної держави, якої польські патріоти всіх кольорів вимагають також як спадщини „історичної Польщі“. Поміж сими провінціями Поділлє, Київщина, Волинщина з сумежними провінціями Городна й Минська належать теж до української нації, як і Східня Галичина. Сі провінції представляють половину тої „України від кордонів Московщини до Трансільванії“, котру описав в XVII в. для французької публики Боплаян.

Вона була театром повстань, горожанських, релїґійних, національних і мужицьких війн, які Українці на чолі з Запорожцями провадили проти клиру, панів і польської держави починаючи з XVI в. і до кінця самої Польщі в XVIII в. і котрих початок і причини чудово описані Боплляном. „Вільність, каже він, польської аристократії така велика, що мовби вона жиє в раю, а селяне так якби були в чистилищі, пурґаторії“; і сі слова пояснюють добре минуле і навіть сучасне сього краю.

В 1648—1649 вся Україна од Карпат і до Дніпра була в повстанню і швидко після того, в 1654, загальні збори козаків вирішили одірватись од Польщі і обеднатись під протекторатом „московського царя“ під умовою зберігти свого автономію. Ся унія республиканської і демократичної „Малоросії“ з „Великоросією“ монархичною і боярською, була така анормальна, що швидко (1667) самі царі волїли уступити Польщі правий берег Дніпра, щоб міцнїйше запевнити свою владу на лівому. Потроху український нарід був знову відданий в неволю панам, — не дивлячись на повстання, які час од часу він далі чинив на протязі всього XVIII ст.

Розділ Польщі і анексія Волинщини, Поділя та Київщини Росією одібрали у польської аристократії тільки політичну вільність, але ж не панованнє над селянами, і се пояснює, чому кожна проба польської аристократії підняти революцію проти російського царя (1830—31 і в 1863) вела за собою зусилля українських селян відновити великі анті-польські війни XVII—XVIII вв. Ми самі бачили зовсім недавній приклад, в 1863 р., як царське військо виручало польських панів од цілковитого знищення українським селянством. Успіх польської революції 1863 р.,

---

*) Статистичні дані відносно головних національностей двох Галичин згідно з польським статистиком (M. Rapacki, La Population de la Galicie) така: В 1870 було в 27 повітах Західньої Галичини: Поляків 1,788.141 (88%), Русинів 81.788 (4%), Жидів 150.749 (7·5%). В 47 повітах Східньої Галичини: Поляків 702.158 (20·7%), Русинів 2,230.121 (65·8%), Жидів 424.684 (12·5%).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

перенесеної на українську тераторію, був таким побитом неможливим. А коли б відновленнє Польщі 1772 було зреалізоване, воно б підривало право української нації, яка була б розрізана на дві половини, — з тим меншою вигодою для неї, що політичні польські тенденції в Галичині мало чим ріжняться від спеціяльного духа московської адміністрації. Ся остання, зруйнувавши в XVIII в. всю адміністративну автономію в сій частині України, котра залишилась під її владою після поділу 1667 р., виключила зі школи краєву мову і навіть в XIX в. (1863—1876) заборонила друкувати книжки на українській мові. Але українська нація істнує, її живучість проявляється і в Росії чудовими літературними творами, такими як, наприклад, твори народнього поета революціонера Шевченка*). В Австрії, завдяки певній політичній вільности, українське відродженнє могло провадитись ще з більшим успіхом: там істнує 13 українських часописей, ґімназії, університетські кафедри у Львові і т. д., і громадська опінія змагається до незалежного розвою і абсолютно не бажає злитись з польською державою ні нині, ні в будучині.

Те, що сказано про Україну в минулому і сучасному, відноситься в більшій своїй частині до краю, котрий польські патріоти вимагають для своєї держави під іменем Литви. В дійсности ся Литва також тільки політичний і адміністративний вираз, як і сама Польща, і не уявляє з себе національної єдности. В сих країнах, котрі задержали йменнє Литви після їх включення в польську державу в 1569 р., ми бачимо дві нації: Летто-литовці, навіть не Славяне, які стоять до Поляків і инших в такому приблизно відношенню, як долішні Бретонці до Французів, і Білоруси, котрі до Поляків і Москалів наближаються також як Провансальці або Каталонці до Французів та Іспанців. Сі Білоруси займають ґубернії: Вітебську — за виїмком західньої третини, заселеної Латишами, західну частину ґуб. Смоленської, Могилівської, Минської до Припеті, північно-східню частину Віленської ґуб.

Решта сеї останньої, як і ґубернії Гродно й Августово в Польщі і дельта Німана в Прусії, се литовські краї. Курляндія й південна частина Ливонії в так званих Балтийських провінціях заселені Латишами, народом дуже близьким до литовського: вони часто розріжняються між собою тільки протестантською реліґією і певною кількістю німецьких слів, перенятих од наїздників Тевтонів**).

Білоруси також входили в стару руську федерацію, але ж з XIII в. вони приняли потроху князів з мішаної литовсько-руської династії, головним осідком котрої був спочатку Новгород, потім Минськ — в самому серці білоруського краю, який був перенесений близче до литовського елементу, в Вільну.

В XIV і XV ст. ся нова династія литовських князів, які називали сами себе князями Литви й Руси, мала під своєю владою цілу

---

*) Для французької публики нами зложено коротке резюме української літератури починаючи з XI в. в брошурі: La litterature ukrainienne, proscrite par le gouvernement russe. Génève 1878. E. Durand присвятив Шевченкові статтю в Revue des Deux Mondes, але ж обійшов мовчанкою всі політичні твори поета.

**) Відносно всіх сих народів, про яких іде мова, радимо звертатись до карти в Geographie Reclus, V, p. 846—7.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Білорусь й Україну до Чорного моря. Але ж чисто литовський елемент завше грав другорядну ролю в сій литовській державі, принаймні в тому що торкається інтелектуального життя. Література й закони були написані на білоруській мові, на якій був зредаґований відомий Литовський Статут XIV і XV віків. Країна мало придатна до хліборобства, Білорусь мала цінні комунікаційні шляхи, лісні багацтва й матерял для примітивної промисловости. Великі комерційні та індустріяльні центри розвинулися в сій країні, а з ними також література й протестантство. Але вся ся національна культура була зметена політичними подіями, котрі мали причиною широко-відому польсько-литовську унію.

Ся унія, спочатку цілком персональна, як наслідок шлюбу „великого князя литовсько-руського Ягайла з польською королевою (1386) і декілька разів повторених виборів князів його династії на польський трон, робиться дефінітивною — на половину вільним на половину вимушеним рішеннем сойму сих двох держав в Люблині (1569). Але ж ся унія поперед усього була поділом так званої Литовської держави, бо її південно-українські провінції були анектовані Польщею безпосередньо. Те що заховало йменне княжества Литовського і деякі другорядні автономні інституції були провінції білоруські й литовські в властивому значінню.

Ся політична „унія“, утворена аристократіями двох держав, ішла в парі ще з иншою не менш відомою унією в Бересті (1595), по котрій епископи грецького обряду нової великої польської держави визнали головенство Риму. Наслідками була боротьба церков і націй — ті реліґійні й національні війни, котрі отягчались горожанськими війнами, згаданими вище — України і її козаків. Другим наслідком була інтервенція московських царів в справах Литви, особливо після того як Україна опинилась під їх протекторатом. Білорусь стала театром війни між Московщиною, Швецією й Польщею більш ніж на протязі століття і вийшла з них на початку XVIII в. цілком зруйнованою.

Тутешні міста знов заселились тільки Жидами, чужими для місцевого населення. Єзуїтські академії для польської знаті захопили місця і маєтки протестантських шкіл, котрі підтримувались міщанством вільних міст. Збіднілий, поневолений селянин один залишився представником білоруської нації і без сумніву мало хвилювався тим, хто буде головою держави, котра його гнітила, — вибраний король Польщі чи московський цар, ставший в дійсности після поділу Польщі самодержцем всіх Русей. Одначе, не вважаючи на репутацію малоенерґійних, білоруські селяне часто робили повстання, навіть в XIX в., проти польських панів і проти тієї російської й німецької аристократії, якій російські імператори дали великі землі в недавно приєднаних провінціях. А що більшість панів була завше Поляками, пан і Поляк були сінонімом в очах білоруського селянина, то він завше прислухався з недовірем до чуток про революцію, що змагалася відновити Польщу. В 1863 р. білоруський селянин боровся проти польських повстанців, хоч і з меншою енерґією, ніж селянин український, в котрому горів огонь козацьких традицій*).

*) Звертаємо увагу між иншим на свідоцтво російського соціяліста Судкіловського на банкеті в Льондоні на споминах повстання 1863. Вперед, 1875.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Одхрещуванне литовського народу від польської держави не так могутньо підкреслено, як у білоруського. Навпаки, католицтво — а литовський селянин дуже релігійний — являється дуже вдячним полем для польської пропаґанди, а ворожим для „схізматичної Росії“. У всіх польських революціях литовські селяне вели боротьбу проти московської влади навіть більш уперто, ніж польські селяне. Але ж католицтво й ворожнеча до московського панування не творять цілком польського патріотизму. Серйозним чинником є те, що Литовці навіть не Славяне і що їх інтелєктуальні потреби не можна задовольнити славянською літературою й школою польською чи російською і навіть німецькою. Приятелі литовського народу починають вже се розуміти, але ж, на жаль, їх ще дуже мало, завдяки історичним і соціяльним умовам краю.

Населенне лісів, під проводом князьків і жерув — Литовці попали під вплив чужих феодальних держав: населенне балтийського побережа під владу німецьких лицарів, котрі знищили його в більшій частині в Прусії, або поневолили — в Курляндії й Лівонії.

В властивій Литві се підбитте Поляками відбувалося під формою переходу в католицтво і політичної унії. Національна й народня опозиція була розбита в той же час як опозиція поганська ще в XIV—XV вв. І тільки підчас реформації почались спроби національної літератури й мови — спочатку в Прусії, потім в польській державі і в балтийських провінціях. В противагу протестантизмові єзуіти також були примушені видати декілька творів по литовськи й латишськи. Їм удалось затримати реформаційну течію — але з реставрацією католицизму аристократичні елєменти й польонізація взяли гору, і літературний литовський рух також затримався. Він ледве істнує на протязі XVIII і XIX вв. і виявляється майже виключно в релігійних творах. Тільки в Прусії можна помітити нині спроби світської й наукової літератури, — але ж в Прусії жие всього 150.000 Литовців.

Після польської революції 1863 р., коли російський уряд, здавалось, бажав поборювати польські змагання льоґічним приміненнем національного принціпу, литовські письменники в Прусії сподівалися, що сей уряд визнае права литовської мови в громадському життю країни.

Була розмова, навіть, про заснованне кафедри литовської мови в петербурзькому університеті. Але ж необмежна русіфікація й централізація взяла гору, і нині Литовці забуті Москалями, як і Поляками. Одначе Литовці в Прусії час од часу подають признаки життя; в 1876 литовська часопись Keleinis нагадала необхідність користування литовською мовою в судах; в 1879 р. в Тільзіті було засноване літературне литовське товариство. Що до латишського літературного руху в Курляндії і Лівонії, то в останні часи він досяг надзвичайного розвою. 1.100.000 Латишів протестантів мають вже періодичні видання і належать до найбільш освічених народів Росії, тим паче що у них нема ні аристократії, ні національних капіталістів, ні офіціозних видань. Але вплив католицький і польський перешкоджають Латишам Вітебської ґубернії користуватись сею літературою їх братів-протестантів.

Таким робом перед обектівним аналізом має зникнути привід великої польської держави, відновлення якої домагались в імя „права

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

народів роспоряджати собою“, змагаючись утворити аґітацією навіть в колах соціялістичної демократії. Підчас сеї кризи, яку переживає нині Росія, відновленне польської аґітації, подібної до 1861—1863 р., не виключене. Бажано, щоб се відновленне знайшло европейську демократію краще поінформованою в питанню: що таке дійсна Польща? — ніж була демократія в 1863 р. В такому разі вона уникнула б багато неприємностей і непорозумінь.

Се питанне, без сумніву, попереду усього має значінне для самих Поляків. Зрозуміло, що кожний рух, котрий змагатиметься до реконструкції якої б то не було польської держави в кордонах 1773, викличе могутню опозицію не-польського населення, котре ми тільки що охарактеризували, і полекшить для ворогів польської нації проблему боротьби проти самих справедливих її домагань. Тепер ще більше ніж ранійш, не Історична Польща, а етноґрафична, країна з більшістю польського народу повинна вимагатись польськими патріотами. Але що найбільш трудне для польської публики — се визнати сю ідею. Вся політична польська преса не перестає говорити про бувшу історичну Польщу. Нам відома одна едина брошура, видана після 1863 р., котра відкрито висловлюється проти інтервенції Поляків в справах націй Литовської й Української“ *).

Подібний розрив з традиційними ідеями здається трудним прийняти навіть соціялістам польським.

В наших руках знаходиться переписка Бакуніна про заснуванне в Цюріху (1872) „польського соціялістичного союзу“. Славетний діяч, котрий сам взяв участь в революції 1863 р., бо йому здавалось, що він знайшов в заявах Центрального Варшавського Комітету широкі уступки селянам і визнанне прав не-польських народів (чого в дійсности не було), зараз же потім зробився ворогом всякої держави, утвореної без волі народів — „зверху вниз“, як казав Бакунін, — і цілком одхилив всяку ідею Історичної Польщі.

Він радив своїм польським приятелям таку ж щирість і в їх пропаґанді, окрім инших статей, в програмі для Польського Соціялістичного Союзу — в отсьому пункті: „Противники всякої держави або влади, ми відкидаєм теж всі так звані права і кордони історичні, для нас Польща починається і істнує в дійсности лише там, де трудове населенне визнає себе і бажає бути польським — і кінчається там, де, відкидаючи партикулярну польську федерацію, воно бажає бути свобідним членом инших нових федерацій“.

Програма Бакуніна, принята спочатку добре, викликала швидко опозицію в громаді, наслідком чого був вихід Бикуніна та його приятелів Росіян з польського товариства. В дійсности немає иншої такої революційної ідеї для польської публики, як запереченне правоти польської держави, сеї „унітарної як Бог Тройці“ — Польщі, Литви й Рутенії (або Мало-Росії, — Русі, як кажуть Поляки, які не приміняють сього йменння до Московщини, Rosya). Польська публика призвичаїлась бачити партії й нюанси політичні: білі, червоні, навіть соціялістичні, але

*) Брошура на польській мові — Голос Польщі на Конґресі, 1872.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ж вона їх завше бачила обєднаними вірою в сю доґму такої Польщі — єдиної й неділимої. Хто показав би себе еретиком в сьому питанню, рискує загубити всю популярність, по меншій мірі на певний час.

Так тільки треба шукати головну причину тому, що після усунення проґрами Бакуніна ніяка соціялістична орґанізація, що вийшла з польського суспільства, не осмілилась щиро вирішити се питанне, дуже легке в своїй суті, але дуже трудне в відношенню до польської публики. В документах, виданих підчас соціялістичного польського процесу в Кракові, котрий тільки що скінчився в квітні, ми бачимо, що се питанне було поставлено в той час, коли польська соціялістична ґрупа в Росії виробляла проґраму, надруковану в Брюселі під титулом „Проґрама польських соціялістів“ і потім в журналі „Рівність“.

Проєкт проґрами обмежився проголошеннем „Автономії Литви й України“.

Один український соціяліст пропонував викреслити сей артикул і замінити иншим, дуже загальним, в котрому говорилось про федеральні зносини з соціялістами всіх національностей, редаґуючи його так: „Ми бажаємо федеральних зносин з соціялістами всіх національностей, але ж те що є для нас особливо неодмінне, так се загальна акція з нашими сусідніми однодумцями — Німцями, Литовцями, Білорусами, Українцями, Словаками, Чехами, і т. д.“

Ся пропозиція, принята спочатку польськими делеґатами, згодом була відкинута під претекстом, що вона вносила політичний елемент в цілком соціялістичні справи . . .

Деякий час після того Równość і її представники відносно Галичини приєднались до поглядів партізанів Історичної Польщі*).

Се питанне історичної й етноґрафичної Польщі не є простим ґеоґрафичним аматорством; воно має значінне для революцівних партій і особливо для польських соціялістів. Для них се питанне як що не принціпове, то орґанізаційне. А нині для всіх соціялістичних партій в Европі орґанізаційні питання являються головними питаннями практики, найбільш вдатно розрішеної §§. 6 і 7 Інтернаціонального Статуту, котрі були цитовані нами вище відносно союзу робітничих орґанізацій місцевих чи національних, і постановами робітничого зїзду в Марселі, котрий дав проєкт основ для конфедерації місцевих і областних федерацій, що орґанізуються нині з таким великим успіхом у Франції.

Рано чи пізно Схід Европи повинен піти за сими прикладами Заходу. В Росії затримують розвій соціялістичної орґанізації політичні умови, але в Австрії, — в якій Галичина заселена тими ж расами, котрі займають велику частину царської імперії, — сі перепони не істнують. Тут повинні бути зорґанізовані соціялістичні орґанізації, які служили б зразком і одправним пунктом для орґанізації сеї імперії. І здійсненне бажань орґанізації найширшої, найбільш інтернаціональної, з соціялістичних партій Галичини, а потім цілої половини европейської Росії, залежить багато од тієї форми, в якій соціялісти

*) Równość і її Французький Бюлетень; польська кореспонденція в Чорному Переділі No. 1; порівняйте: Elisée Reclus, Géographie universelle, III, Galicie, la Pologne et la Ruthenie Autrichienne.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що іменують себе польськими соціялістами, уявляють питанне: Що таке Польща?

Очевидно, що йменне Поляк, Польща мають національне й місцеве значінне. Польські асоціяції, які б вони не були інтернаціоналістичні по своїм тенденціям, завше будуть національними, або місцевими згідно з їх практичною акцією, наприклад, згідно з мовою їх публікацій.

Ось вже нам і приходиться обозначити країну, в якій користуються сею мовою. На Схід сей край простягається до кордонів польської держави 1772 р., що означає в Росії ґубернії Вітебську, Могілевську й Київську. На захід він переходить за границі сеї „історичної“ держави і включає в собі австрійський Шлеск і добру частину пруського. Але як що ми придивимось близче до сього широкого краю з погляду лінґвістичного, ми там знайдемо велику ріжницю між його західньою частиною — меншою, і східньою — більшою.

Перша, яка не переходить в своїй південній частині за Сян, приток Вісли, — може бути названа дійсною Польщею, польським континентом, тому що більша частина населення, особливо робітничого й селянського, польська по своїй мові. На схід від сього континенту ми знаходимо спочатку лише польські острови на литовському, білоруському й українському морях, а ще далі, на схід від приблизно такої лінії — Камянець, Берестє й Вільно, ми побачимо виключно більш-менш багатих панів, розмовляючих по-польськи, які представляють бувшу феодальну польську державу. Окрім того, зустрінемо певну чпсленність населення в містах, котре визнає себе Поляками і утворює од 53% у Львові, падає до 6,41% у Київі.

Очевидно, що природною сферою акції соціялістичної польської партії, як партії національної й областної, повинна бути країна, названа нами польським континентом. Вона заключає в собі приблизно басейн Вісли в Прусії, в Австрії і в Росії. Варшава, Краків, Познань, можливо Данціґ і Бреславль, будуть природними центрами соціялістичної орґанізації в краю. Орґанізація робітничих асоціяцій, потім їх федеральне обединанне, утвореннє спеціяльного орґану для сеї области повинно бути, в сей мент, головною метою соціялістів, іменуючих себе Поляками, і особливо тих, котрі приймають проґраму Równość, яка прилучується, як і вони, до статутів Інтернаціоналу, одобрюючи постанови конґресу в Марселі.

Але коли почнеться в польських областях примінінне § 7 статутів Інтернаціоналу відносно робітничих товариств національних, чи місцевих, зустрінуться з характерним явищем, спеціяльним для сеї области. Справа в тому, що робітниче населенне области заключає в собі значне число Німців і Жидів, які розмовляють по німецьки*).

---

*) Згідно з статистиками 1860—1865 р. на польському континенті в Прусії, Росії й Австрії на території 3.570 кв. міль геоґр., було 8.856.000 населення, з котрого 7.000.000 Поляків, 730.000 Німців, 800.000 Жидів, говорячих більш-менш чисто по німецьки; окрім того існувало 213.800 не-натуралізованих Німців в Конґресовій Польщі (R. Bock, Der Deutschen Volkszahl und Sprach-Gebiet). Нині численність німецьких еміґрантів повинна бути ще більшою.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Декілька повітів польської области заселені виключно Німцями. Тут ми вже перед необхідністю орґанізації соціялістичної преси на двох мовах, навіть в найбільш польській области. Ініціятори соціялістичного руху в сій области примушені з самого початку як що не утворити нову пресу, то принаймні примінити до місцевих потреб соціялістичну пресу Німеччини, дійсні умови котрої значно ріжняться від тих, наприклад, котрі істнують в червоній Польщі. Що до спеціяльних орґанів, то очевидно, що навіть на польському континенті треба йти за тими прикладами, котрі нам дає Угорщина, де Тижнева Хроніка Робітників у Пешті видавалась по німецьки й по угорськи. Істнують навіть обеднані центральні орґани соціялістичних партій фляндської й брабантської (Werk і La Voix de l'Ouvrier), не рахуючи місцеві орґани, як Volkswil, Mirabeau etc.

Тим більш неможливо сохранити характер виключно польський для соціялістичної праці в країнах поза польським континентом: де Вільна, Берестє, Львів, Камянець, Житомір і т. д., — навіть по великих містах з значним польським елементом. Орґанізація й соціялістична преса повинні тут бути дуже часто литовськими, білоруськими, українськими, або принаймні змішанами й інтернаціональними.

Практичне значінєє і в той же час щасливе розрішенне соціялістичної пропаґанди в подібних країнах показано нам соціялістами у Львові, там де в цілій країні соціялістичний робітничий рух пустив корні глибше ніж де б то не було між Карпатами й Дніпром. Ось як росказує про розвій федерації польських і українських робітників у Львові її орґан Праця.

В Галичині робітничий рух, оснований на нових соціяльних ідеях, перш усього почався поміж селянським українським населеннєм, як наслідок акції Українців-демократів. Але міські робітники недовго залишились байдужими перед наростаючим соціялістичним рухом. Як тільки сей рух обхопив міста Східньої Галичини, він зустрівся з населеннєм змішаним по своїй національности, що особливо має місце в столиці краю — у Львові.

Польська мова так сказати інтернаціональна для сього змішаного населення, тоді як українська мова, навіть по причині свого осібного альфабету, не всім Полякам відома. Праця зредаґована по польськи була дуже корисною для всіх міст Східньої Галичини.

Зробившись з орґану друкарів орґаном „робітничої кляси“, вона поставила своєю метою, в 1878, пропаґанду соціялістичних ідей поміж міським робітництвом сеї частини краю, займаючись також інтересами польських робітників других частин країни. Справи населення українського, — селянства Східньої Галичини, залишені виданням на українській мові.

То правда, що для українських соціялістів Галичини ся інтернаціональна акція на двох мовах не була дуже трудною. З давніх часів не маючи своєї національної держави, належачи до нації, котрій історія не дозволила стати завойовницькою нацією і яка по-сути своїй плєбейська, двохмовники по обставинам їх життя і виховання, українські соціялісти можуть з більшою легкістю віддатись сій інтернаціо-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

нальній і двухмовній акції. Працюючи на польській мові в містах, на тих же умовах вони можуть продовжувати українську працю по селах. Але ж навіть хоч би ініціятива соціялістичної пропаґанди у Львові вийшла з польських кол, вони виконали б свій обовязок, тільки проводячи одночасно працю в містах і по селах країни, і така пропаґанда не могла б бути виключно польською. Польські соціялісти примушені були б принаймні познайомитись з українським народом.

Те, що мало місце у Львові, ще краще приложиться до инших частин України, що була колись польською, до Білоруси, Литви й Латвії. Скрізь тут виключно-польська соціялістична орґанізація не має ніякої раціі. Польські соціялісти, які там знаходяться і які б бажали зберегти польський характер їх акції, повинні або еміґрувати до польського краю або згубити всякий практичний вплив на народні маси, що їх окружають.

Польський соціялістичний рух — недавньої дати; він зорґанізований тільки два чи три роки назад. Польський співробітник Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik визнає, що новий рух занесений до Польщі молодю (польською) з київського університету. В новій соціялістичній польській літературі, в соціялістичному процесі в Кракові ми бачимо значне число народжених в Литві і особливо на Україні. А в сій останній жиють тільки ізольовані пани Поляки.

Виходить, що то їх сини, прилучившись до соціялізму, переносять його до Польщі. Цілком природне, що національні симпатії притягають їх туди, а їх вихованне оддаляе від місцевого плебсу; иноді навіть вплив семейних традицій виховуе в них неприемне почутте проти сього плебсу, котрий стільки разів показав себе ворожим до їх родичів.

Як що ми навіть залишимо на боці питанне наслідків сеї еміґрациї — ослабленне соціялістичних елементів в місцевостях, де багатші й більш освічені верстви належать до польської нації, — питанне доста делікатне, але доста серйозне і ми ним займемось далі, — ся еміґрація зовсім не легка для всіх. Виходить, що польським соціялістам залишається в тих провінціях, де нарід належить до инших націй, дві можливости: або згодитись на бездіяльність або приспособитись до місцевих умов, що повинно статись рано чи пізно.

Але до сього часу питанне сього пристосования навіть не зачіпалось в соціялістичній польській пресі, і дарма також ми шукали в літературній діяльности польських соціялістів Литви, Білоруси й України приклади такої праці на двох мовах, яку показали українські соціялісти у Львові.

А без подібної праці не може бути інтернаціоналізму в багатьох місцевостях широкого краю між Вартою й Дніпром, бо без приспособлення до народніх мас немае активного соціялізму!

(La Revue Socialiste, No. 12, 20. серпня 1880, ст. 501—509, і No. 13, 5. вересня 1880, ст. 516—525: на тім часопись перестала виходити, і стаття урвалась).

Пер. Ф. Савченко.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

С. Подолинський.

Соціялізм, нігілізм та тероризм.

Відповідь „старому російському соціялістови“.

В двох перших числах L'Egalité надруковано статті про соціялізм в Росії за підписом „старого російського соціяліста“ дуже цінні і вірні що до своїх принціпів, але хибні в своїй критиці инших славянських письменників, між иншим і статті про нігілізм в Росії, яку я надрукував в „Réforme“ 15 вересня і 15 жовтня 1879 р.

„Старий російський соціяліст“ хоч називае мене українським соціялістом, старається представити мене ворогом революційного руху в Росії. Се буде дуже дивним кожному, хто знає, що соціялістичний рух український не тільки не менше революційний від російського, але Україна якраз більше ніж инші російські провінції поповнювала кадри великої російської революційної партії. Московський і казанський університети з революційного погляду стоять значно позаду університетів київського, харківського і одеського; окрім того, загально відомо, який переважаючий вплив мають в Росії південні елементи також і в складі радикальної молоді Петербурга.

На жаль, „старий російський соціяліст“ не обмежується такою простою неприхильністю. Він висловлює і більш виразні обвинувачення. Так, він цитує текстуально, ніби як мої, отсі слова: „Нігілізм се абсолютна протилежність соціялізму. Се політична і соціяльна байдужість, заперечення всяких принціпів, безоглядне шукання матеряльних роскошів“. Я заперечую, щоб хто небудь міг знайти такі слова в моїй статті. Не тільки я не думаю, що нігілізм являється абсолютною протилежністю соціялізму, але, як і сам „старий російський соціяліст“, я в кількох місцях говорю, що соціялізм в Росії се пізнійший етап в розвою нігілізму. Ось мої слова:

„Той самий нігілізм, який можемо обсервувати в його байдужности і спокійнім, консервативнім еґоізмі у більшости привілейованих клясів Росії, в инших обставинах стає воєвничим і деструктивним, особливо коли він доходить до того, до чого мусить дійти кожда теорія, яка б вона деструктивна не була, коли хоче бути консеквентною, — себто до конструкції позитивної системи. Ся позитивна система, що починає вироблятися під рівночасним впливом західних соціялістів і російської общини, являється по своєму ідеалу свідомим соціялізмом, основаним на почуттю загальної солідарности і орґанізованим на висновках позитивної науки“.

Старий російський соціяліст хоче дати зрозуміти, що я вважаю безпринціпними нігілістами навіть найсимпатичнійших мучеників соціяльної справи в Росії, як п-ні Бардіна і Любатович, п. Мишкін, Осінський, Вітенберґ й инші; але в такім разі або він не уважно читав мою статтю, або він говорить не в добрій вірі. Ось мій погляд на революційних діячів Росії:

„Се факт справді гідний уваги, що сі тисячі молодих хлопців і дівчат, образованих, з забезпеченою будучністю, деякі навіть дуже заможні, не тільки беруть на себе фізичну працю і тягарі селянського і робітничого життя, але ще й рискують кожної хвилі бути викритими, вкиненими до вязниці, засудженими на роки каторги. Кілька сот їх уже зловлено і суджено. Є й такі, що на стільки приладилися до народ-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

нього побуту, що їх не могли викрити: вони продовжують своє діло, і се, розуміється, найбільш небезпечні. Є, розуміється, багато й таких, що по якімсь часі повернули до свого привілейованого життя, але що року знаходяться нові люде на їх місце.

„Треба признати, що в своїм активнім періоді російська молодь виявила більше сили волі і самовідречення, ніж можна було чекати від неї, і партію, яка могла орґанізувати такі експедиції в народ — як експедиція 1874 р., підчас котрої народній рух піднявся рівночасно в трийцяти семи ґуберніях, таку партію не можна легковажити".

Те що я говорю в своїй статті про безпринціпність, нахил до матеряльної користи нігілістів, належить як раз до консервативного нігілізму, того, що ще не перетворився в соціялізм. Бо такий нігілізм ще дуже розповсюджений в Росії. Більшість Росіян таки справді впадає в сю байдужість, сей інтелектуальний і моральний маразм, і відповідно до вдачі одна частина думає лиш про спокій, а друга лиш про що раз нові роскоші, який би не був спосіб їх осягнення. Сі два громадські елементи складають орґанічну, вроджену нігілістичну масу, так сказати — консервативного нігілізму. Люде, які більш за все люблять спокій, належать найбільше до дворянства, до поміщицтва. Друга частина консервативнх нігілістів має представників серед міщанства й уряднництва. Тим, що хочуть познайомитися з сими цікавими типами, ми радимо прочитати „Мертві душі" Гоголя і сатири Щедрина.

Тут ми торкаємося пекучого питання нової тактики революційної партії в Росії — тероризму. Можна б подумати, що я дивлюсь на тероризм, як на наслідок безпринціпности нігілістів, себто відповідно до того, як се питанне було поставлено в листі Віктора Гюґо до Гартмана, як до відворотної сторони автократичної деспотії. Але я не ставлюсь так до сього питання. Хоч я й сумніваюся в моральности й корисности потайних політичних вбийств, як Мезенцева, Крапоткіна, Гейкінґа, і секретних атентатів, як московський і Зимнього Дворца, але на всі инші терористичні виступи, як збройний опір жандармам, повстання, викликання забурень в армії в цілях революції, я дивлюсь не лиш як на право оборони, а як на святий обовязок кожного революціонера в Росії, доки в ній істнує деспотично-автократичний режим. Коли ж, при кінці, я з певним огірченнєм говорю, що між російськими соціялістами багато ще безпринціпних нігілістів, то лиш тому, що мій обовязок не замовчувати правди перед европейською публикою, котрій я повинен заявити, що російська революційна соціялістична партія, як і кожна партія на світі, має чимало членів, що не стоять на висоті соціялістичної теорії. Багато представників старого нігілізму, неґативного і деструктивного, доходять в еволюції до позитивних принціпів соціялізму; але є багато й таких, що приймають формули соціялізму, але лишаються нігілістами в глибині душі.

Так, по моєму, можна пояснити підступний, а разом з тим жорстокий, так сказати, азіятський характер деяких терористичних актів, доконаних революціонерами в Росії.

Кінець кінцем, я не можу брати дуже за зле „старому російському соціялістови", чоловікови великих заслуг, якого я вважаю своїм учителем, коли він трохи натягає правду, щоб видатися більше радикальним.

(La Revue Socialiste, 1880, No. 6.) Перекл. К. Гр—а.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Сергій Подолинський.

Людська праця і єдність сили*).

I. Наука про енергію.

Признаючи слушність теорії про одностайність сили, про постійність енергії**), ми мусимо рівнож признати, що нічого не може бути створене працею та що її мета і корисність полягає лиш на перетворенню певної кількости сил. В який спосіб відбувається се перетворенне? Які засоби застосовання людської праці являються найкращими для того, щоби використати як найбільшу частину сил природи для заспокоєння людських потреб? В сьому розділі ми постараємося дати відповідь на сі питання.

Відомо ***), що праця людей може в свойому кінцевому результаті нагромаджувати більшу кількість енергії, ніж її треба для витворення робочої сили працюючих. Через що і яким шляхом повстає се нагромадженне енергії?

Щоб на се дати відповідь, ми мусимо близче розглянути загальний росподіл енергії у вселенній.

Вся енергія, ціла сума фізичних сил вселенної являється постійною

---

*) Ся студія Подолинського, найбільш глибоко задумана його праця, яка послужила предметом інтересної кореспонденції між Марксом і Енгельсом, подається в перекладі з ширшої редакції її, надрукованої в Die Neue Zeit 1883, ч. 9 і 10 (за вересень і жовтень). Перед тим, в ч. 8 (за серпень 1880) паризької La Revue Socialiste, був надрукований коротший, первісний начерк сеї студії, що носить дату: Монпельє, май 1880, і затитулований: Le Socialisme et l'unité des forçes physiques. Італійської редакції, котру згадує Енгельс, нам досі не вдалось розшукати.

Порівнюючи французьку редакцію з німецькою, бачимо, що первісний текст в багатьох місцях зіставсь без змін — праця була тільки доповнена, місцями покорочена, але не написана наново. Деякі пояснення пороблені, мабуть, редакцією Die Neue Zeit, в інтересах популярности (пояснення наукових термінів, в тексті і примітках, то що) — ми їх здебільшого пропускали, як не належні до тексту Подолинського. Важнійші відміни означені в примітках. Що до декотрих пропущень може бути сумнів, чи вони зроблені Подолинським, чи редакцією? В порівнянню з текстом німецьким, текст французький — не поділений на розділи. позбавлений нотаток, загалом коротший (напр. розділу II, окрім 5 поданих тез, в французьким тексті бракує, так само початок III розд., до слів „Заводячи ростинну культуру“, і докінченне від слів „Переходячи від мускульної праці звірят“, значна частина розд. IV — опись досвідів Гірна, весь розділ V, і т. д.). Він звязнійший, одноцільнійшнй, і в порівнянню з ним німецький робить вражінне чогось не вповні викінченого — так наче Подолинський став розширяти, додавати, але не встиг перейти сю нову редакцію й надати їй останню форму. Може бути, кажу, що се до певної міри залежить від змін, пороблених редакцією, але можливо і те, що хороба не дала Подолинському переробити в останне сю нову редакцію, і вона в такій не викінченій формі пішла до редакторів Die Neue Zeit. Коли прийде до видання писань Подолинського, можливо, що прийдеться видати обидві редакції, ми ж поки що подаємо в примітках головнійше — особливо міркування Подолинського про будуче соціялістичне хазяйство, на яких лежить головна вага в французькій редакції. М. Г.

**) Енергією ми називаємо здібність розвивати силу.

***) В франц. тексті: По теорії продукції, сформулованій Марксом і прийнятій соціялістами, людська праця, висловлюючись мовою фізики, . . .

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

величиною. Зовсім инакше з кількістю енергії, яка міститься в поодиноких частинах вселенної. Деякі небесні тіла передають через всесвітній простір значну кількість ріжних фізичних сил другим небесним тілам, і се дає нам право твердити, що перші з них, себто сонця, мають більшу скількість енергії, ніж другі, себто планети і їх сателіти. Сі останні небесні тіла одержують свою енергію від своїх найблизчих сонць в формі світляних, теплових та хемично ділаючих промінів. Така виміна сил поміж тілами, які мають більше енергії, і такими, у котрих її менше, мусить привести — після більшого або меншого упливу часу — до загальної рівноваги енергії.

Але ся рівновага може здійснитися не инакше, як шляхом цілого ряду перемін фізичних сил. Спостереженне вчить нас, що при всіх сих перемінах фізичні сили мають тенденцію приймати певну означену форму, а саме форму одностайно у вселенній поширеного тепла. Ся остання форма енергії найбільше постійна і найтяжче переміюється, тим часом як всі инші форми енергії: світло, електричність, хемичне споріднення і т. д. частійше — бодай частинно — переміюються в тепло.

Таким чином відбувається постійна переміна енергії вселенної в той спосіб, що менше постійні її форми гинуть, а їх місце займають инші, більше постійні форми. Отже всякі дальші переміни енергії стають щораз труднійшими. Після цілого ряду міліонів літ ціла енергія мусіла б прийняти певну постійну форму, а саме форму одностайно у вселенній поширеного тепла. Коли до сього дійде, всякого рода механичний рух, що доходив би до нашого чуття, отже й всякі прояви життя зникли б, тому що ріжниця в температурі являється абсолютно необхідною для того, щоб перемінити тепло в якусь иншу силу. Ся тенденція енергії до загальної рівноваги називається дісперзією (розсіяннем) енергії, або за прикладом Клявзіюса ентропією*). Сей останній вираз означає кількість переміненої енергії, нездатної вже до ніякої дальшої переміни. З сього слідують два твердження Клявзіюса: 1) Енергія вселенної являється постійною. 2) Ентропія вселенної має тенденцію досягти максімума.

Отже в стисло механичнім розумінню слова енергія вселенної являється, справді, завсіди і абсолютно постійною величиною. Але ся до повної рівноваги доведена енергія булаб нездатна викликати всі ті явища в неорґаничному світі, які ми тепер помічаємо і які в дійсности являються нічим иншим, як проявом ріжних перемін енергії. Ся, вже тепер перемінена в одностайно поширене тепло частина фізичних сил, уявляється — так би мовити — останком діяльности вселенної, котрий все більше і більше наростає.

В нашім часі ми ще одержуємо від сонця величезну скількість фізичних сил, котрі ще можуть підпадати найріжнійшим перемінам, висловом яких являються всі фізичні і біольоґічні явища. На думку Секкі, кождий квадратовий метр поверхні сонця дає 5770540 кільо-

---

*) Clausius, Théorie mécanique de la chaleur, т. 1; ст. 411. Paris, 1868.
**) Secchi, le Soleil, II, ст. 258. Paris, 1875.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ґрамометрів, або 79642 кінських сил*). Кілька квадратовиx метрів сонця вистарчило б для того, щоби пустити в рух всі машини, які знаходяться на поверхні землі. Повна робоча сила сонця оцінюється в 470 квінтіліонів кінських сил. Коли приймемо дуже поширену теорію, по якій джерелом тепла сонця являється його власна кондензація (згущенне), то знайдемо, що треба було би 18257 літ на те, щоби видимий промір сонця зменшився на одну лише секунду, а 3820 років на те, щоби температура сонця зменшилась лише на один степень. Се число в ніякому разі не буде здаватися перебільшене, коли ми візьмемо на увагу те, що субстанція сонця мабуть майже вповні пробуває в стані витвореної високою температурою хемичної рівноваги, відомою під назвою дісоціяції*).

З сього ми бачимо, що небезпека одного дня відчути недостачу перемінодатних сил на поверхні землі ще дуже далека. Але одночасно з сим, ми бачимо при близшому спостереженню, що розподіл сих сил для завдоволення потреб орґаничного світу взагалі, а людського роду зокрема, не все корисний. Та думаємо, що се в силі людства — до певної міри — викликати в сьому розподілі такі зміни, які уможливлять використанне в користь людей більшої частини енерґії вселенної.

В дійсности, найбільша часть фізичних сил на поверхні землі пробуває в стані, дуже далекому від найкориснійшого для заспокоєння людських потреб.

Люди перш за все потрібують великих скількостей поживи, матерялів для палива і механичних сил. Таким чином найбільше корисні форми фізичних сил були б: 1) більше або менше свобідні хемичні сполучення — в формі харчевих засобів — ростинного або звіринного походження, або в формі матерялів для палива, і 2) механичний рух, котрий міг би служити движучою силою для машин, які працюють на користь людства.

Але ми бачимо, що наша земля сама по собі дає людству надзвичайно мало фізичних сил в такій найбільше корисній формі. Коли нутро землі ще дійсно перебуває в стані жаріння і там знаходиться велика скількість дісоційованих елементів, які — дякуючи високій температурі — містять в собі значні слількости можливої праці, то ми їх не використовуємо, а відчуваємо лиш їх руйнуючі ділання підчас землетрусу і вулканичних вибухів. Правда, через надзвичайну врожайність вулканичної землі і через підвисшенне температури в сусідстві вулканів — ми одержуємо певне відшкодованне. „Згіря Етни такі врожайні“, каже Реклю, „що їх продукти вистарчають для населення, яке по своїй густоті в троє або й в четверо перевисшає населенне решти Сицилії і Італії. Поверх 300000 мешканців поселилося на спадах сеї гори, котра, звичайно, вважається місцем страшної і постійно грозячої небезпеки, і дійсно від часу до часу відкривається і заливає жаристою масою сумежні села. Але всеж таки на підніжю вулкану міста лучаться з собою, наче перлини нашийника“ **).

---

*) H. Saint-Claire Deville, Leçons sur la dissosiation, Paris, 1862.

**) E. Réclus, Géographie universelle. I. ст. 538. Paris, 1875. В цілій Італії на квадр. кільометр 94 душ, в околиці Етни 550.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Але загалом верхні верстви земної кори складаються з хемичних сполук, які не мають уже майже ніякого вільного хемичного споріднення, а тим самим і ніяких потенціяльних (можливих) рухових сил. Те саме ми бачимо і що до вод та атмосфери, які оточують нашу землю і з котрими нам доводиться постійно стикатись. Всі рухи повітря і вод, відлив і прилив води і спричинений вітром рух хвиль течії рік, сила спадаючого дощу, а навіть і самий вітер черпають свої сили з енергії сонця, або спричиняються силою притягання місяця і сонця. Хемичне споріднення, нагромаджене внутрі землі в формі камяного вугілля, теж зявилось діланнем соняшного тепла, продуктом промінювання сонця на протязі багатьох тисячоліть. Навіть вільний атмосферний кисень — по новійшим ґеольоґічним ґіпотезам — ранійше мав бути в сполуці з вуглем камяного вугілля і відділився від нього лише через вплив промінів сонця, наслідком дуже сильного зросту ростин*).

Всі сі приклади доказують ясно, що промінна енергія сонця являється майже единим джерелом всіх корисних людям сил, котрі находяться на поверхні землі.

Але ми знаємо, що скількість енергії, передаваної сонцем через промінне нашій землі, повертала б до вселенної назад, коли б ся енергія не улягала певним перемінам, які уможливлюють її довше пробуванне і навіть певне нагромадженне соняшної енергії на поверхні землі. В дійности се відбувається кождого разу, коли проміння сонця, доходючи до нас теплами, освітлими і хемично ділаючими, приймаються матерією так, що перемінюються в вільне хемичне споріднення або в механичний рух. В сім останнім випадку частини промінюючої соняшної енергії, по відомому закону Кірхгофа**), не повертає назад, до вселенної, а може на довший час нагромаджуватись на землі, приймаючи такі форми, які на певний час хоронять її перед випроміненнем. „Енергія зростає в степені“, каже про сей процес славний анґлійський фізик Вілям Томсон. Найкращим для сього прикладом хай послужать слова Секкі: Проміння сонця, падаючи на ростини, не відбиваються в такій степени, як се діється тоді, коли вони зустрічають пісок пустині або голий камінь. В більшій кількости вони задержуються, а механична сила їх вібрацій зуживається на роскладання сполук кисня з вуглем і воднем, відомих під назвою вуглевого квасу та води***).

Щож відбувається при сім? Частина соняшного тепла — як така — гине. Вона задержується поверхнею землі, не повишаючи її температури, себто без збільшення її втрат. При однаковій втраті поверхня землі одержує більше енергії, або при однаковому одержанню тратить її менше. З якого боку ми не підходили б до сього явища, все одно через ростини ми одержуємо нагромадженне енергії і то не випроміненої енергії, як напр. тепло, електричність і світло, а енергії вищого степеня, котра може зберегатися сотні літ і зберегла в собі

---

*) Sturry Hunt, Kongress der Britischen Gesellschaft, 1878.

**) Закон Кірхгофа каже, що кількість випроміненого тепла стоїть в прямім відношенню до ріжниці температури джерела тепла і оточуючої його матерії (медіума).

***) Secchi, Le Soleil, т. I. ст. 300.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

здатність до дальших перемін. Таким чином ростини на поверхні землі се найбільші вороги роспорошення енергії у вселенній.

II. Перемінозда́тна енергія на поверхні землі.

Так ми бачимо, що промінна енергія сонця ще не втратила здібности приймання знову вищих форм на поверхні землі. Але спосіб і форми, в яких відбувається сей процес, проходять в доволі вузьких межах. Переважно ся переміна відбувається такими способами:

1) При витворюванню вітру, себто через руховий імпульс, який одержує повітре через зміни температури.

2) Через підношенне води шляхом випаровування.

3) Через росклад постійних сполук, напр. води, вугляного квасу, амоняку підчас росту ростин.

4) Через працю мускулів і нервів звірят і людей.

5) Через працю людьми побудованих машин, які посередньо або безпосередньо, як нпр. тепер вже загально відома соняшна машина п. Мушо, мають єдиною движучою силою тепло сонця.

Звичайно, що крім сих нами зазначених категорій процесів на поверхні землі знаходиться ще ціла маса перемінозда́тної енергії, яка досі ще полишається людством майже не використаною.

Перше місце, по своїй величині займає, звичайно, енергія руху землі наоколо сонця і довкола своєї власної оси. Обидва сі рухи являються формами ще дуже перемінозда́тної або, по Томсону, високостепенної енергії, яку загалом мають усі механичні рухи. Істнує загально відомий підрахунок, по якому нагле спиненне землі в її руху наоколо сонця виявилося би в витворенню такої маси тепла, до витворення якого треба було би 14 разів більшої маси вугілля, ніж маса землі. Енергія круговороту землі довколо своєї оси теж дуже значна величина. Але оба сі рухи зістаються майже без усякого такого впливу на роспо́діл енергії на поверхні землі, котрий можна було б докладнійше означити. Що до круговоротної енергії землі довколо своєї оси такий вивід не зовсім правильний, тому що, як відомо, частина сеї енергії перемінюється в тепло під впливом тертя о маси пришізняючоїся води при зміні відливу та приливу. Температура води таким чином підвисшується, а рух землі, правда, дуже незначно, спиняється*). Вживаючи прилив, як рухову силу машин — напр. млинів, затримуємо ми воду в її вищому рівени підчас приливу і використовуємо силу падаючої води підчас відливу. Але загалом прилив і відлив як мотори вживаються ще досить рідко.

Ми вже бачили, що внутрішне тепло землі теж не відограє дуже визначної ролі в економії енергії на поверхні землі. Звичайно, коли вважати маґнетизм виявом енергії, яка міститься в нутрі землі, то він уявляє собою досить значну масу сили, якої не слід нехтувати, тому що вона використовується людьми підчас морських подорожей і для виготовлення ріжного наукового приладдя. Але всеж таки абсолютна величина сили земного маґнетизму не так велика в порівнанню її з енергією сонця, яка ділає на поверхні землі.

---

*) Перша думка про сей вплив приливу належить Кантови, див. його теорію неба, Кеніґсберґ, 1785.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Горячі джерела дають нам, хоч невелику, але всеж таки корисну кількість переміноздатної енергії. Їх тепло може бути використане для ріжної техничної мети, напр. до огрівання помешкань, до варення їжи і т. и. Ми ще досі не знаємо про використанне тепла горячих джерел як моторної сили; звичайно, що в незначній мірі таке використанне являється вповні можливим.

Свобідних хемичних споріднень, за виїмком висше згаданих споріднень кисня атмосфери, дуже мало на поверхні землі. Правда, в нутрі землі є значні маси металів і сірки в вільному стані, але впливи їх хемичної енергії ми на поверхні землі відчуваємо мало.

Повертаючи до вичислених нами на початку сього розділу форм переміноздатної енергії, ми бачимо, що високостепенна і в людському розумінню сього слова корисна форма енергії, яка може дати велику скількість механичної праці, істнує в руху повітря або в вітрі. Алеж ми можемо легко показати, що рух повітря се ніщо инше, як частина соняшної енергії, в її відворотній хвилі. Для того, щоби викликати живу силу вітру, сонце мусить дати в багато разів більшу скількість енергії, з якої велика частина роспорошується у вселенній. Инакше й не може бути, тому що соняшне тепло, енергія низшого степеня, по загальному закону роспорошення, ніколи не може в цілости перемінитися в механичний рух повітря — в енергію висшого степення. Навіть та частина енергії, котра перемінюється в рух, роспорошується підчас сього, тому що вітер се не що инше, як результат змагання до вирівнання температур.

Се, що нами було сказане про рухову силу вітру, можна теж приложити й до проявів сили водяних течій і взагалі падаючої води. Коли вода падає на колеса водяного млина, дає таку велику частину корисної праці, якої не може дати ні парова, ні електро-магнетна машина, а ні теж орґанізми робучих звірят, ні людей. Але при тім не треба забувати сю величезну скількість соняшної енергії, що послужила до піднесення води шляхом випарованння.

З сього ми бачимо, що, невважаючи на велику масу соняшної енергії, одержувану поверхнею землі, вона зовсім не багата переміноздатною енергією такою напр. як енергія механичного руху або свобідного хемичного споріднення. Навіть тепла вона немає забагато. Свобідне хемичне спорідненне в більшій кількости ми знаходимо лиш в опаловому матерялі орґаничного походження. Правда, його маса значна. По приблизним обчисленням поклади анґлійського камяного вугілля доходять до 190000000000 тон, а північноамериканських навіть до 4000000000000 тон*). Але вся отся маса вугілля, як також і всі инші орґаничні опалові матеряли, як напр. торф, нафта і т. д., теж витворилися під впливом ділання соняшної енергії через росклад ріжних ростин, що жили в ріжних періодах на поверхні землі. Власне думають, що ростини протягом віків, при допомозі промінів сонця, перемінили насичену і позбавлену свобідного хемичного спорідненння субстанцію — вугляний квас в вугіллю, котра власне має в собі велику кількість такої енергії.

*) Edinburgh Review 1860. Coal Fields of North America and Great-Britain, ст. 88 і 89.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Рівночасно з сим кисень атмосфери звільнився від зєднаного з ним досі вугля і, таким чином, його енергія хемичного споріднення стала здатною до піддержування життя висших орґанізмів — звірят і людей.

III. Нагромадженнє енергії.

Наше спостереженнє можемо почати з того моменту, коли поверхня землі вже на стільки остигла, що її кора перешкоджала внутрішньому теплу значно впливати на температуру поверхні. Коли охолодженнє землі дійшло вже до того, що дісоційована вода могла вже перемінитися в водяну пару, а пара в плинну воду, котра, роспускаючи досі кондензовані соли, утворила в заглубленнях земної кори океани, більшість хемичних процесів в неорґаничній субстанції земної кори вже закінчилася. Коли залишити на боці процеси життя ростин, то хемичне спорідненнє було вже насичене приблизно в такім же степени, як і сьогодня. Ми навіть думаємо, що, дякуючи впливу ростинних процесів, насиченнє хемичного споріднення тепер уже не йде так далеко, тому що — по висше згаданій гіпотезі — вся кількість вугілля, яка сьогодня міститься в верствах землі, в той час була в сполуці з киснем атмосфери. Ми знаємо, що ростини черпають свій вуґіль з вуґляного квасу атмосфери і не маємо причин думати, що вони робили инакше в вуглянім періоді. Тому також ми маємо повне право думати, що на початку розвитку орґаничного життя скількість ненасиченої хемичної енергії на поверхні землі була незначна і вплив переміноздатної енергії, яка знаходилася в нутрі землі, постійно слабшав через повільне грубінне земної кори. Правда, що в той час земля одержувала від сонця трохи більше енергії, ніж тепер, але з другого боку й роспорошуванне сеї енергії було значно більше, тому що в той час земля була теплійша, ніж тепер, і випромінювала більше енергії в зимні простори вселенної. Велика скількість одержуваної від сонця енергії лише незначно збільшувала енергію землі, тому що хемичні проміні сонця не знаходили ще тоді на ній таких субстанцій, на які вони могли б так ділати, як се напр. діється тепер при допомозі ростин, себто через роспорошуванне ненасичених сполук. Подібне діялось і з промінями тепловими та світляними. Проміні теплові лиш абсорбувались разом з роспорошеннєм і не збільшували кількости переміноздатної енергії на поверхні землі. За виїмком руху огрітого повітря і води, енергія сонця не перемінялася в ніякі инші форми на поверхні землі, подібно як се діється ще й тепер в безростинних піскових просторах Сахари або в льодах полярних околиць. Коли не брати в рахунок тепло, що міститься в нутрі землі, то скількість переміноздатної енергії сонця на поверхні землі, одержувана нею тоді від сонця, являється не такою значною, як тепер. Бо коли зарахуємо до поверхні землі і вуґляні верстви, — а для сього ми маємо повне право, з огляду на орґаничне походженнє вуґляних покладів — то знайдемо, що ми тепер володіємо дуже значними скількостями переміноздатної енергії. Сей запас складається з одного боку з ненасиченого хемичного споріднення великих мас вугля, з другого боку — з свобідного споріднення кисня атмосфери.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Приглядаючись розвиткови сього процесу, ми бачимо, що енергія, яка міститься в нутрі землі, з упливом часу відограє що раз меншу роль в нагромадженню енергії на земній поверхні. Скільлість енергії, одержуваної від сонця, помалу, але постійно зменшується. Тому, при зменшенім припливі енергії, й неможливо, щоб одночасно відбувався і процес її нагромадження на земній поверхні, себто проходив процес якраз протилежний роспорошенню. Так воно і в дійсности діється, тому що частина тепла, одержуваного від сонця, перемінюється в инші форми енергії, в хемичне спорідненне, в механичний рух і т. д. і то власне в що раз більшій скількости.

В сучаснім періоді земна поверхня більше, ніж була ранійше, здатна до переміни низших форм енергії сонця (тепла) в висші (хемичне спорідненне, рух). Щоби зрозуміти велику трудність сього процесу, мусимо мати ясну уяву такого перемінювання, що протиділає процесу роспорошення. Особливо се дотикає переміни тепла в механични роботу. Форм і способів, якими перемінюється енергія сонця в механичний рух, зовсім не багато.

Легко доказати, що скількість енергії сонця, котра перемінюється в вільне хемичне спорідненне, або в механичну працю, не завсіди рівна і що вона при певних умовах може підпадати впливови діяльности людей.

Можна власне прийняти за безсумнівне, що житте ростин в висшім степени ніж звірят має сю прикмету нагромаджування енергії сонця на поверхні землі. Поклади вугілля дають сьому яскравий доказ. Ми можемо навіть твердити, що невважаючи на нові теорії (К. Бернара й ин.) про єдність життя обох світів — звірята через віддиханне і рух тратять значну кількість свого тепла, себто розсівають у вселенній енергію сонця, яка була нагромаджена ростинами. Звичайно, дуже тяжко найти дійсне відношенне обох сих величин, але се певне, що людина може певними — від його волі залежними діланнями збільшати скількість нагромадженої енергії ростинного життя, і зменшати скількість енергії що роспорошуєтьсяя звірятами.

Заводячи ростинну культуру в таких місцях, де її зовсім не було, або вона істнувала лише в незначній мірі, осушуючи багна, наводнюючи пустелі, впроваджуючи висші системи культури й машини в рільництві, нарешті охоронюючи ростини від їх природних ворогів, ми здійснюємо перше з двох зазначених нами завдань.

Проганяючи або зовсім винищуючи шкідливих для ростин звірят, ми одночасно працюємо і для другої мети. В обох випадках ми одержуємо в результаті абсолютне або релятивне збільшенне енергії сонця затриманої на поверхні землі.

Маємо перед собою два рівнобіжні процеси, які злучені разом дають т. зв. круговорот життя. Ростини мають здібність нагромаджування соняшної енергії; звірята, годуючись ростинними субстанціями перемінюють частину сеї награмадженої енергії в механичну працю і роспорошують її пізнійше у вселенній. Коли скількість енергії, нагромадженої ростинами, перевисшає скількість енергії, що роспорошують звірята, повстає запас енергії, як напр. в періоді творення камяного вугілля,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

в якому — по всій правдоподібности — ростинне життє значно перевисшало життє звіринне. Коли б, навпаки, звіринне життє перевисшало ростинне, то нагромаджений запас енергії був би роспорошений і звіринне життє мусіло б відступити до тої міри, яку вказує багацтво ростинности. Таким отже чином мусіла б виробитись певна рівновага поміж нагромаджуванням енергії та її розсіюванням. Бюджет енергії на поверхні землі був би таким чином більш менш постійною величиною, але нагромаджуванє енергії впало би до нуля або в кождім разі значно низше часів, коли переважало життє ростинне.

Але фактично ми не бачимо такої рівноваги в бюджеті енергії на земній поверхні. Скількість нагромалженої енергії ще й тепер здебільшого зростає. Скількість ростин, звірят і людей без сумніву тепер більше, ніж ранійше. Багато просторів давнійше неродючих тепер оброблені й покриті буйною ростинністю. Майже у всіх цівілізованих країнах урожаї зросли. Число звірять і особливо людей значно збільшилося. Коли деякі краї стратили свою давнійшу врожайність і скількість населення, то се залежало від грубих і очевидних помилок їх господарства, звичайно ж буває правилом протилежне і загальне збільшенне скількости харчевих матерялів і взагалі переміноздатної енергії на поверхні землі не може бути оспорюване.

Найважнійшою причиною сього загального збільшення являється праця, виконувана людьми і уживаними ними домашніми звірятами.

Кільки прикладів з аґрарної статистики Франції підтвердять нам справедливість сього твердження. Франція має тепер коло 9 міліонів гектарів ліса, що дають річний приріст 35.000.000 кубічних метрів, які містять приблизно 81 міліонів метричних сотнарів сухого дерева. Отже кождий гектар дає річний приріст в 9 метричних сотнарів, або 900 кільоґрамів. Кождий кільоґрам сухої целюльози має в собі 2550 одиниць тепла (кальорій); таким чином, річне нагромадженне енергії на кождім гектарі ліса рівнається $900 \times 2550 = 2.295.000$ одиниць тепла.

Натуральні луки покривають у Франції поверхню землі в 4.200.000 гектарів і пересічно продукують щорічно 105.000.000 метричних сотнарів сіна, себто 2500 кільоґрамів на кождому гектарі. Таким чином, нагромадженне соняшної енергії рівнається $2500 \times 2550 = 6.375.000$ одиниць тепла.

Так бачимо, що без помочи праці сам зріст ростинности при сприятливих умовах, які він знаходить у лісі або на луці, приносить нагромадженне соняшної енергії, яке не перевисшає скількости 2.295.000 до 6.375.000 одиниць тепла на гектар.

Але де прикладається праця, бачимо значне побільшенне. Франція має вже тепер 1.500.000 гектарів штучних луків, котрі доставляють на рік пересічно 46.500.000 метричних сотнарів сіна (ніся відрахованя вартости насіння), себто 3.100 кільоґрамів на кождому гектарі. Таким чином річне нагромадженне енергії рівнається $3.100 \times 2550 = 7.905.000$ одинниць тепла на один гектар. Отже в порівнанню з натуральними луками приріст в 1.530.000 одиниць тепла і сей приріст завдячуємо едино впливам праці, вжитої на заведенне штучних луків.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Скількість сеї праці на кождому гектарі штучної луки приблизно така: 50 годин праці одного коня і 80 годин праці одної людини. Вся ся праця, висловлена в одиницях тепла, рівнається 37.450 кальоріям. Отже ми бачимо, що кожда одиниця тепла, зужита на створенне штучної луки, приносить приріст енергії, рівний 1.530.000 : 37.450 = 41 одиницям тепла.

Те саме бачимо й при культурі збіжа. Франція засіває поверх 6.000.000 гектарів пшеницею, які — відрахувавши насіння — дають 60.000.000 гектолітрів зерна, і крім того ще 120.000.000 метричних сотнарів соломи. Кождий гектар дає 10 гектолітрів, або 800 кільоґрамів зерна і 2000 кільоґрамів соломи. 800 кільоґрамів зерна, по спеціяльними підрахунками складу крохмалю, висівок і т. д. містять приблизно 3.000.000 одиниць тепла, які, взяті разом з 2000 × 2550 = 5.100.000 одиницями тепла в соломі, дають суму 8.100.000 кальорій.

Надвишка в порівнанню з натуральними луками рівнається 8.100.000 — 6.375.000 = 1.725.000 одиниць тепла. Для їх одержання вживаються приблизно 100 годин праці коня і 200 годин праці дорослої людини, які разом взяті представляють вартість 77.500 одиниць тепла. Таким чином, кожда одиниця тепла в формі праці при управі пшениці спричинює нагромадженне соняшної енергії, яка рівнається 1.725.000 : 77.500 = 22 одиницям тепла.

Звідки ж береться отся надвишка енергії, необхідна для витворення сеї маси поживних і опалових матерялів? На се можна дати лиш одну відповідь: з праці людей і звірят. Чим же в такім випадку являється праця? Праця се таке зуживанне нагромадженої в орґанізмі механичної і духової енергії, котре має своїм наслідком збільшенне загального бюджету енергії земної поверхні*).

Се збільшенне енергії може повставати або безпосередньо через переміну нових скількостей соняшної енергії в переміноздатні форми, або також посередньо — через охорону її від розсіяння у вселенній, яке без участи праці мусіло б неминуче наступити. До сеї останньої категорії належить праця кравця, шевця, будівничих і т. д.

Ясно, що при такім розумінню корисна праця може бути признана тільки людям і деяким звірятам, які або працюють під проводом людей (як домашні звірята), або — як мурахи — працюють по части сами, по части займаються вихованнєм домашніх звірят.

Рух повітря, себто вітер, як такий, не може ніколи вважатися корисною працею, тому що полишений самому собі вітер через розсіюванне своєї енергії не нагромаджує її на поверхні землі. Теж саме і з текучою водою як руховою силою.

Ростини фактично нагромаджують енергію в субстанції свого власного тіла, але в більшости випадків не можуть пускати її в рух —

*) 1. Statistique de la France 1874, 1875, 1878. — 2. Dictionnaire des arts et de l'agriculture de Ch. Laboulaye, 4. edit. 1877. Articles agriculture par Hervé Mangon et Carbonisation. — 3. Pelonze et Frémy, Traité de Chimie. — 4. Hermann, Grundzüge der Physiologie, 5. Aufl. 1877.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

не можуть їй дати корисного вжитку в розумінню загального збільшення скількости сили на земній поверхні.

Побудовані людьми машини, полишені самим собі, навіть зістаючись довший час в руху, теж не давали б корисної праці, тому що ми не можемо тепер ще подумати собі такого штучного приладу, який міг би, без співділання мускульної сили людини, прогресивно збільшувати нагромаджену на поверхні землі соняшну енергію.

Нарешті, навіть нервова праця людини лиш через те стає корисною для людства працею, — що вона доводить до певного мускульного напруження. Бо ми не знаємо иншого способу, яким би нервовою працею осягалась би безпосередньо корисна мета, себто абсолютне або релятивне збільшенне пристушної людям енергії*).

Коли переходимо до мускульної праці звірят і людей, то і тут нам теж не легко означити зовсім певні межі корисної праці. Приглядаючись якомусь низшому членови звіринного світу трудно пізнати, котрій з його функцій можна дати назву корисної праці. Часто змішують працю з механичним рухом. Тому також повстає питанне: чи рух крил мотиля при літанню і повзанне слимака не являються теж працею?

З нашого становища ми можемо сказати спокійно: ні. Повзанне слимака і літанне мотиля ніяка праця, при тім енергія тільки розсівається, а не нагромаджується. Але ж нам можуть сказати, що слимак повзає на те, щоб знайти для себе поживу, а мотиль літає, щоби знайти добре місце для розвитку своїх гусениць. На се ми відповідаємо: Природа не знає ніякої мети, вона лиш витягає свої наслідки з результатів. Ціле житте слимака, його повзанне, вишукуванне поживи, травленне знайдених засобів прожитку і одержана таким чином можливість до нових рухів — все се не перемінює ані найменшої скількости соняшної енергії в такі вищі форми, які б при дальшій переміні могли б побільшити запас енергії на земній поверхні. Слимак не годен зайнятися управою ростин, тому не може збільшувати нагромадження соняшної

---

*) Пор: M. Marey, Du mouvement dans les fonctions de la vie, ст. 205. Paris, 1868.

У французькому тексті замість кінця сього розділу читається такий уступ, котрим автор переходить до гадок, виложених низше, в розд. IV, з приводу досвідів Гірна:

„Попробуймо тепер прикласти сю теорію до задоволювання потреб людства. Як уже показано, ми приймаємо, що задоволенне якої небудь потреби супроводиться обміном фізичних сил між організмом і зовнішнім окруженнем. Певна скількість енергії, потрібна для задоволення наших потреб, нам дана природою, без наших зусиль, так би сказати — задурно: напр. кисень в вільнім повітрі і т. и. Сею частиною енергії, потрібною для нашого істнування, ми не маємо що займатись. Вся решта мусить бути здобута працею, і ми бачили, що єдина корисна праця — єдина яка дійсно збільшує скількість енергії в роспорядженню людства, се праця мускульна. Всяка інтелектуальна праця, навіть геніяльної людини фактично не збільшує акумуляції енергії на землі инакше як тільки підіймаючи продуктивність мускульної праці робітника, приспособляючи його сили до нового винаходу, удосконаленого знарядя, машини нової системи в хліборобстві чи промисловости. Без неминучого видатку мускульної сили найблискучійший винахід зістанеться безплодним“, і т. д.

Потім французький текст лише згадує „досвіди Гірна і Гельмгольца“ і уставляє „економичний коефіцієнт“ людської машини.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

енергії через ростини. Нам можуть сказати, що слимак, коли не через своє життє, то всеж таки через свою смерть міг би допомогати ростови ростин. Бо при сприятливих умовах, слимак, маючи доволі поживи, може знищити велику скількість ростинної субстанції, а навпаки, в часі недороду ростин, найпотрібніїших йому для життя, мусить голодувати і згинути, даючи таким чином ростинам можливість розвиватися в більшій скількости і через те збільшувати нагромаджену енергію. Дійсно, дивний заміт, на який не тяжко дати відповідь. Коли дійсно через загибіль слимаків в якихось місцях збільшується буйність ростин, то дуже правдоподібно, що й скількість ворогів сього ростинного зросту стає більша. Після своєї смерти слимак не може охоронити використані ним за життя ростини перед новими їх ворогами і тому переміна енергії зістанеться правдоподібно такою ж якою була перед тим.

Але дальше не треба забувати, що під словом „праця“ належить розуміти певну „позитивну діяльність“ орґанізму, яка своїм неминучим наслідком має нагромадженнє енергії. Тому також „пасивний факт“ факт,. смерти в боротьбі за істнуванне, ніколи не може належати до категорії праці.

Ми навели сей, може трохи дивний приклад тому, щоби одразу указати правильне місце питанню про зберіганнє енергії. Дійсно могло б здаватися, що слимак або гусениця через свою загибіль допомагає ростови ростин, вже через те, що вони вже більше не нищать ростинної субстанції. І про капіталіста ми теж говоримо, що він ощаджує, коли він не споживає свого цілого прибутку. Але вище ми пробували доказати, що слимак ніколи не може дати корисної праці, тому що своєю діяльністю він ніколи не збільшує нагромадження енергії. Те саме відноситься теж і до ощаджуючих людей.

Ми думаємо, що нам вдалось тим поховати теорію зберігання, або, так сказати — неґативної праці. Бо праця — се поняттє позитивне, котре полягає в такім виладовуванню механичної і психичної енергії, яке своїм останнім результатом має збільшенне нагромадження енергії.

Виходячи з сього погляду, ми повинні прийти до висновку, що ріжні рухи звірят, які на перший погляд являються безцільними, або мають метою вишукуванне засобів поживи і т. д., не можуть рахуватися працею, тому що вони не лишають по собі ніякого збільшення нагромадження енергії. Так напр. діяльність павука, який з великим трудом снує свою сіть, і праця мураволева, певважаючи на їх інжінерські знання, зовсім не буде ще корисною працею.

Строго беручи тільки людське рільництво оправдує вповні нашу дефініцію праці. Бо фактично один гектар землі в диких степах або пралісі без співділання людини, продукує річно лиш певну обмежену кількість харчевих засобів, але приложенне людської праці може збільшити сю кількість в десять або двадцять разів. Певно, що людина не творить ні матерії, а ні енергії. Матерія вже повністю містилася в землі, в насінні і в атмосфері, всю енергію дало сонце. Але, дякуючи співділанню праці людини, один гектар землі, через приріст на нім ростин, — міг згромадити в десятеро більшу скількість енергії против того скільки б її згромадилось без сього співділання. При сім не можна

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

думати так, що ся енергія вже перед тим була зібрана в землі і через працю людини роспорошило її в більшій мірі. Се було б не вірно, тому що рільництво лише тоді обезсилює землю, коли воно ведеться нераціонально, себто розтратно. Навпаки, удосконалене полеве господарство дає найкращі жнива власне в краях, де воно найдовше цвіте, як напр. в Англії, Франції, Бельгії, Льомбардії, Египті, Китаю, Японії і т. д. Тому ми думаємо, буде вірно сказано, що науково поставлене рільництво може рахуватись одним з найкращих прикладів дійсно корисної праці, себто такої праці, котра збільшує скількість соняшної енергії на земній поверхні.

IV. Праця людського організму.

Ми почали з поділу енергії у вселенній і дійшли до поверхні землі і людської праці, сього важного фактора росподілу на ній енергії. Але досі ми не сказали ще нічого про повстанне в людськім організмі здібности до праці, без якої ледви чи можна вияснити нагромаджуванне енергії на поверхні землі наслідком праці. Відкіль береться в організмі енергія, потрібна до праці? Якими приладами послуговується ся діяльність? Які явища їй товаришать?

На перше питанне ми можемо відповісти, що вся механична праця звіринних організмів має свое джерело в поживі. Вільне хемичне споріднення харчевих материялів насичується в нутрі організму вдиханим киснем, перемінюється через те в тепло і певна частина тепла переходить в механичну працю.

Оден з перших і найважнійших досвідів над переміною тепла людського організму в працю був зроблений Гірном.

Гірн використав для своїх досвідів велику деревляну, герметично замкнену скриню, з зашкленими отворами для кращої обсерваціі середини скрині. В сій скрині людина, що служила обєктом досвіду, мала стільки свобідного місця, щоб не дотикати стін скрині. Повітре, потрібре для дихання, було проведено трубкою, а видихувані ґази були відпроваджувані таким же шляхом. На початку досвіду людина зіставалася в спокійнім стані, але в дальшому процесі вона виконувала певну суму праці — підіймалася і сходила по сходах. Механізм для сього був улаштований так:

В нижній частині скрині було уміщене колесо, що крутилось наоколо оси пущеної в рух ременем, поза скринею. Підчас руху колеса, людина, що служила предметом досвіду, мусіла, — тримаючися руками поручя приладованого в горі скрині, робити ногами рух, наче б підіймалася по сходах. Для сеї мети на колесі в певнім віддаленню були пороблені сходи. Коли колесо рухалося в протилежнім напрямі, людина мусіла спускатись по колесу і напр. за годину, його точка тяжкости пройде ту саму дорогу, що й обвід колеса, тільки в протилежнім напрямі.

Витворена, сим робітником скількість тепла у всіх трох позиціях була ріжна, відповідно до того чи людна була в спокою, підіймалася чи сходила по колесу і сі ріжниці зовсім сходилися з вимогами механичної теорії тепла. Виявилося, що підчас спокою кождий ґрам вдиханого кисня давав 5,18 до 5,80 одиниць тепла, а підчас праці лиш 2.17

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

до 3,45. Сей досвід веде нас до дуже важних результатів, бо він дає нам можливість, бодай приблизно означити величину економичного коефіцієнту людської машини, себто процентову скількість переміненого в працю тепла*). Сю величину вдалося найти Гельмгольцові, на основі досвідів Гірна, при помочи загально прийнятих в фізіольогії гіпотез.

В повнім спокою доросла людина протягом одної години дає скількість тепла, котра, переведена в працю, могла б піднести тягар його тіла на висоту 540 метрів. Але се власне та висота, до якої людина може піднестися на протязі одної години без великого напруження підіймаючися на гору, себто при таких самих умовах, як при досвіді Гірна. Але підчас сих досвідів діяльність вдихання людини була збільшена в пять разів. З сього безпосередньо випливає, що економичний коефіцієнт людського механізму представляє собою 20% або $^1/_5$ всього орґанізмом витворюваного тепла, або, иншими словами, людина має змогу перемінити в мускульну працю $^1/_5$ всеї, харчами поставленої енергії. Відомо, що навіть найкраще сконструовані парові машини не осягають такої величини. Ся надзвичайна здібність переміни низших форм енергії в механичну працю, відкривається в ще більшій мірі в деяких внутрішніх орґанах людського орґанізму, як в серці. Гельмгольц знайшов, що серце могло б своєю власною силою на протязі одної години піднестися на висоту 6.670 метрів. Навіть найсильнійші льокомотиви, уживані на тирольських залізницях, не можуть протягом одної години піднести свого власного тягару висше 825 метрів. Таким чином, сі льокомотиви як машини в 8 разів слабші, ніж подібний серцю мускулятурний апарат**).

Причини сеї незрівнано більшої сили мускулярного апарату по части вже вияснені найновійшими дослідами на поли мускулярної фізіольогії, але по части зістаються неясними; і тут не місце входити в ширший розбір сього питання. Але загалом переважну частину законів парової машини, або кождої иншої термічної (вправленої в рух теплом) машини можна прикласти й до працюючої людини.

Але при сім порівнанню не треба забувати, що людський орґанізм значно складнійший, ніж кожда инша термічна машина. Всі штучні машини одержують джерело руху одним чи небагатьма способами, напр. від спалення палива, від хемичних процесів в ґальванічних елементах і т. д. і праця машини проводиться теж лиш в одному або в дуже незначних напрямах. У людини ми бачимо зовсім инше. Хоч у неї теж пожива в купі з вдиханими ґазами являється майже єдиним джерелом сили, але людський орґанізм має зате велику скількість способів хоронити енергію від розсіювання. По части вони вживаються інстинктивно, як заспокоєнне ріжних потреб, но части несвідомо — в формі вихования, виучування, удосконалення. Бо справді, помешкання і одіння, заспокоюючи наші безпосередні потреби і хороняючи нас від надмірної втрати тепла, ведуть до зберігання і корисного росподілу енергії в люд-

---

*) Економичний коефіцієнт машини, се те число, яке означає відношенне роботоздатности машини до зужитого нею тепла.

**) Verdet, Theorie mécanique de la Chaleur, II. ст. 246.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ському тілі так само, як нпр. наука веде до кориснійшого уживання енергії підчас праці *).

Другу, ще більшу ріжницю поміж людським орґанізмом і якою будь термічною машиною дає нам ріжноманітність праці людини. Не беручи вже на увагу духової праці людини, сама механична діяльність людини така багата і ріжномапітна, що навряд зможе її коли небудь перевисшити який небудь механичний апарат. Ся власне ріжноманітність рухів дає людській праці здібність викликати одночасно в окружаючих її предметах всі ті переміни, які в останньому результаті уможливлюють нагромадженне енергії, як се нпр. діється з цілою низкою робіт в полі. Ся ріжноманітність рухів людської машини являється найважнійшою причиною високої продуктивности праці людини.

Але з другого боку, ми мусимо теж згадати й про ті причини, які значно зменшують сей — як здається — високий коефіцієнт людської машини. Перед усім се необхідність заспокоювання чисто духових потреб, які між тим спричинюють великий додаток до загального буджету енергії людства і розуміється, що чим висший розвиток людей, тим більшу ролю в їх життю відограють сі духові потреби.

Але й чисто матеряльних потреб у людини немало, окрім поживи і повітря для віддиху, і не легко означити скількість потрібної для сього енергії. Не маючи ще для сього безпосередніх засобів, ми спинимося на отсьому обрахунку, який хоч і не зовсім докладний, всеж таки вистарчає для нашого завдання.

В більшости цівілізованих країв видатки на поживу представляють приблизно половину буджету середньої верстви. Друга його половина йде на помешкання, одіж, заспокоєнне духових потреб. З сього ми можемо вивести, що коли економичний коефіцієнт, обчислений по кількости поживи і вдиханого кисня, рівнається $^4/_5$, і коли взяти на увагу цілу скількість енергії, необхідну людині для заспокоєння її матеряльних і духових потреб, то сей коефіцієнт мусить бути зменшений до $^1/_{10}$, а ще тим більше, що людина проживає значну часть свого життя непродуктивно, підчас дитинства, старости, хвороби і т. д.

І так розглядаючи людський орґанізм як термічну машину з економичним коефіцієнтом $^1/_{10}$, ми можемо дещо близше означити умови людського життя на землі. В найранійших часах свого істнування на сій планеті чоловік не мав ще ніяких засобів до збільшування тут свого запасу енергії. Тому можемо думати, що чоловік жив виключно коштом вже давнійших запасів. В дійсности чоловік і не робив нічого иншого, лише ловив звіря, рибу, вишукував овочів і споживав усі сі продукти, не даючи ніякої корисної праці, то значить — він лише розсіював енергію у вселенній. Коли б чоловік не піднісся висше розвитку диких звірят, він був би правдоподібно. знищений другими звірятами, або задержався в такім числі яке відповідало б загальним умовом бо-

---

*) У французькій редакції все се виложено в кількох словах, але зате Подолинський подає статистичну таблицю, яка показує (на цифрах Франції XIX в.), що з ростом культури споживанне людини збільшується (консумція шениці), але зростає й видатність продукції. По сім автор переходить до теорії Саді-Корно і її приложення до людського господарства.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ротьби за істнуванне. Але під впливом спеціяльних умов, особливо — дякуючи своїй корисній орґанізації мозгу і верхніх членів (кінчин), чоловік почав проявляти свою механичну енергію в такім напрямку, який в своїх наслідках доводив до загального нагромаджуваня енергії на земній поверхні. А з тим було вже уможливлене істнуванне, розмноженне і розвиток людства. Чоловік вже не звязаний більше кількістю запасів енергії, навпаки — він може вже самостійно збільшувати сей запас. Чи робив він се в дійсности від початку і чи робить він се ще й сьогодня у всіх випадках, се питанне иншого рода, але така можливість істнує. Звичайно, що на початку цівілізації розсіюванне енергії — в формі нищення лісів, неуреґульованого полюваня і т. д. значно перевисшало її нагромаджуванне через рільництво і скотарство. Але згодом оба сі впливи дійшли до рівноваги і нарешті нагромаджуванне енергії через рільництво починає перевисшати її розсіюванне. Дійсно з 1.300—1.400 міліонів людей ледви 100 міліонів годуються продуктами полювання, рибальства або виключного скотарства, себто з харчевих засобів, які не являються продуктами людської праці. Решта людей, 1.200—1.300 міліонів мусить виживлятися коштом рільництва, себто коштом нагромаджуваня енергії, яке являється безпосереднім результатом людської праці. Коли б якимсь чином згинула сучасна культура разом з більше ніж 1.000 міліонами рільників, решта людей мала б надзвичайні трудности в прогодувуванню себе продуктами природи, не могла б жити, не зайнявшися управою землі. З сього безпосередньо випливає, що не менше 1.000 міліонів людей мусить тепер постійно займатися роботою коло нагромаджуваня соняшної енергії на поверхні землі для того, щоби заспокоїти потреби цілої її людности.

Ми бачили, що економичний коефіцієнт сеї працюючої людської машини, себто цілого людства, приблизно рівнаєть ся $^1/_{10}$. Але невважаючи, що людство може перемінювати в механичну працю лише $^1/_{10}$ одержуваної їм енергії, ся скількість вистарчає для того, щоб утримувати число своїх членів в стані більш-менш постійного зросту, і хоч духові потреби людей зростають з їх розвитком і таким чином економичний коефіцієнт зменьшуєтьсяя, всеж таки праця людства поступає в своїй цілости. Які причини такої ніби то суперечности?

З того часу як розвинулась механична теорія тепла, кождий процес, що веде до продукції механичного руху, може бути порівнаний з діяльністю термічної машини, себто машини, яка перемінює тепло в працю. Подобні думки підносив вже раніще Саді-Карно в своїому славному творі, що появився в 1824 р. *).

„Для того, щоби зрозумити в його повнім значінню, принціп переміни тепла в рух, треба його представити собі незалежним від якого б то не було механізму, або якої б то не було субстанції. Треба виробити собі поняте, яке можна було би прикласти до парової машини, як також до всякої огневої термічної машини, які б не були субстанції і конструкційні, форми сих машини“. І дальше Саді-Карно каже: „Всюди, де істнує ріжниця температури, може повстати движуча сила“.

*) Sadi-Carnot, Réflexions sur la puissance motrice du feu, Paris, 1824, ст. 8 і слід.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Алеж ми знаємо, що тепло повністю не може ніколи перемінитися в тепло і що навіть при найкращих умовах ми можемо одержати ледви 20 % корисної праці. Решта тепла звичайно розсівається. Для того, щоби мати правильне понятте про скількість одержаної праці, необхідно, щоби в машині відбувалась і протилежна переміна праці в тепло, щоб таким чином можна б було означити кількість тепла, яке міститься в нашій праці. Се був би після Саді-Карно операційний цікль, або круговоротний процес. На його думку, лиш тоді можемо говорити про відношенне поміж скількістю зужитого тепла, коли сей цікль замкнений. Таку машину, яка виконує сей круговоротний процес переміни тепла в працю і праці в тепло, і яка істнує лиш в нашій уяві і ніколи ще не була сконструована, Саді-Карно називає досконалою машиною. Механично такої машини сконструувати ще не можна, тому що вона мусіла б сама, силою своєї праці подавати тепло своєму ж паровому котлови.

Але приглядаючися праці людства, ми маємо перед очима приклад того, що Саді-Карно називає досконалою машиною. Бо з його становища людство являється машиною, яка не лиш переміняє тепло й инші фізични сили в працю, але здійснює й відворотний операційний цікль, себто перемінює працю в тепло і в инші фізичні сили, необхідні для заспокоєння наших потреб, так би мовити, огріває свій власний паровий котел своєю ж власною в тепло переміненою працею. Парова машина, коли б навіть могла працювати довший час без допомоги мускульної праці людини, всеж таки не має сеї здібности притягнути елементи необхідні для праці дальших літ. Людська ж машина, навпаки, творить нові жнива, виховує нові покоління домашніх звірят, винаходить і будує нові машини і т. д., одним словом: людство постійно творить матерял і елементи, необхідні для продовжування його праці. Таким чином людство виконує далеко краще, ніж якась штучна машина, вимоги досконалости Саді-Карно.

Але степень досконалости людської машини не все однаковий і зміняється не лише в залежности від свого економичного коефіцієнта, але ще більше в залежности від своєї здібности виконувати відворотний операційний цікль, себто перетворяти свою працю в збірник фізичних сил, необхідних для заспокоєння наших потреб. Звичайно, потреби дикунів можна заспокоїти значно лекше, ніж потреби цівілізованих людей, і тому економичний коефіцієнт сих других значно більший, може $^1/_6$ замість $^1/_{10}$. Але не вважаючи на се, праця дикуна в свойому останньому результаті значно менше продуктивна, ніж праця цівілізованої людини, тому що дикун живе переважно продуктами природи, які він находить вже готовими, тоді як цівілізована людина заспокоює свої потреби продуктами своєї праці, і таким чином веде нагромаджуванне на земній поверхні енергії, скількість якої не менше як у 10 разів перевисшає силу її мускулів.

Умови, потрібні для продовжування праці мертвої машини, не залежать безпосередньо від праці сеї машини, від її прикмет. Навпаки, всі штучні машини стоять в безпосередній залежности від мускульної праці людини, яка ними править і постачає субстанцію, яка витворює тепло.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Натомість, умови праці, або — коли хочете — іствування людської машини, можуть бути означені доволі докладно:

Доки праця людської машини може переміняти́ся в таке нагромаджуванне заспокоюючої наші потреби енерґії, що воно стільки разів перевисшає цілу силу людства, скільки разів є більший знаменник економичного коефіцієнта від свого чисельника, — доти ґарантоване для людської машини істнуванне і можливість праці.

Таким чином, коли продуктивність людської праці падає низше величини відворотних економичних коефіцієнтів, повстає нужда і часто — зменшенне скількости населення. Навпаки, коли корисність праці сю величину перевисшає, ми можемо надіятися підвисшення добробуту і зросту населення.

V. Праця як засіб заспокоення наших потреб.

Степень, в якім нагромадженне запасу енерґії може заспокоїти наші потреби, залежить від цілого ряду факторів, котрі ми тепер попробуємо розглянути. Найважнійші з них отсі: запас енерґії на поверхні землі, скількість людей, розмір їх потреб, продуктивність їх праці, себто їх здібність збільшувати нагромаджуванне енерґії.

Істнуванне значного запасу енерґії в ростиннім світі чимало причинилось до полекшення боротьби пралюдини з дикими звірятами, при всій їх більшій силі і здібности в здобуванню поживи. Вживанне вогню, себто нагромадженої ростинами енерґії сонця, стало могутним союзником людини в періоді її перших і найтяжших побід.

Коли людина, пробуваючи ще на дуже низькому степені розвутку, здобула сі побіди, то се сталося головно через те, що вже в тім часі запас енерґії, яким вона вже вміла користуватися, був більший, ніж найсильнійші звірята. Дикі звірята можуть протиставити людині лиш силу свого власного тіла, а людина, значно слабша по своїй природі, зустрічає їх з цілим арсеналом всякого рода зброї для нападу і захисту, котрої кольосальні запаси енерґії тільки вона може використовувати. Звичайно, з початку людина використовує сі свої побіди неекономно, не думаючи про відновленне розсіяного запасу енерґії. Ясно, що при такім неекономичнім хазяйнуванню, кождочасний запас енерґії в розпорядженню людей був дуже незначний. А що нам відома залежність скількости населення від величини сього запасу, то нас не здивує і те, що в періоді ловецтва і скотарства ми рідко зустрічаємо густе населенне. Звичайно, тільки з загальним поширенням рільництва, майже виключним оберненнем механичної праці людей на нагромаджуванне енерґії, стає можливий скорший зріст населення.

Щоб правильно зрозуміти вплив корисної праці на нагромаджуванне енерґії і через те також на зріст населення, ми мусимо близче зайнятися сим спеціяльним характером праці, як засобам до заспокоювання наших потреб.

Наскільки трудно прийти до правдивого зрозуміння сього питання не користаючи з методів сучасного природознавства, можемо судити

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з думок трьох визначних економистів про працю. Кене каже: „Праця не продуктивна“. Адам Сміс: „Тільки праця продуктивна“. А Сей: „Продуктивна праця, продуктивні сили природи і капітали продуктивні“ [1]).

Чи можна погодити сі суперечности? На перший погляд здається, що тут іде спір лиш про слова. Адам Сміс напр. каже: „Річна праця даного народу являється основним фондом, який продукує всі предмети, необхідні і корисні для життя; всі сі предмети або безпосередні продукти праці, або вони куплені ціною вартости сього продукту“. Сісмонді до сього додає: „Ми — подібно як Адам Сміс — думаємо, що єдиним джерелом багацтв явльється праця . . ., але ми до сього додаємо, що уживанне являється єдиною метою нагромадження (продуктів), і що народне багацтво зростає лиш зі зростом народнього споживання“ [2]).

З свого боку Кене каже так: „Ми не займаємось формальною стороною продукції, як се напр. роблять ремісники оброблюючи матерял, — лиш реальною продукцією багацтва. Я говорю: реальна продукція, тому що не хочу замовчувати того факту, що хоч праця ремісника надає сирому матерялові певну додаткову вартість, але не треба змішувати звичайного додавання товарів з їхньою реальною продукцією“ [3]).

Ми тепер можемо пояснити сі суперечности, так що праця дійсно не витворює піякої матерії і що продуктивність праці може полягати лише в тому, що щ о с ь — теж не створене працею, прибуває до певного предмету. Се „щ о с ь“, — на нашу думку — власне енергія. З другого боку ми знаємо, що єдиним засобом, який дає людині змогу, в якім будь випадку збільшати скількість енергії, являється уживанне його робочої сили. Тому Кене каже справедливо, що праця не витворює реальних товарів, тому що праця взагалі не може сотворити матерії. Але правильно каже і Адам Сміс, тому що все те, чого ми потрібуємо в товарах — те що заспокоює наші потреби, може бути здобуте лиш при помочи праці.

Розуміється, не треба забувати, що поверхня землі й поза впливом людської праці має здібність нагромаджувати певну скількість енергії, яку людина може використовувати. Але вже й давнійші економисти знали, що сі запаси недостаточні в порівнанню з запасами, які дає нам праця. Так напр. Джемс Стюарт каже: „Натуральні продукти землі, одержувані в недостаточній скількости незалежно від волі людини — ми можемо порівнати з невеликою сумою грошей, яку одержує молода людиина на те, щоби мати змогу роспочати своє самостійне житте і заснувати якесь підприємство, при допомозі котрого вона могла би самостійно добитися своєї долі“ [4]).

Таким чином з усіх сторін ми одержуємо докази, що натуральні продукти землі не можуть заспокоїти всіх наших потреб і ми мусимо штучно збільшувати кількість продуктів. Засобом для сього являється корисна праця.

---

[1]) Dict. Encycl. du XIX, статя: Travail.
[2]) Collection des principaux economistes, т. V, ст. 1.
[3]) Q u e s n a y, Collection des principaux economistes, Physiocrates, т. II, ст. 187—188.
[4]) J a m e s S t u a r t: Principles of Pol. Econ., Dublin, т. I, ст. 116.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Після всього вище сказаного, можемо прийти до таких висновків:

1) Загальна скількість енергії, одержувана нами від поверхні землі, з її нутра і від сонця, поволі зменшується. Але одночасно з сим збільшується нагромадженне енергії на поверхні землі.

2) Се збільшенне відбувається під впливом праці людей і звірят. Під працею ми розуміємо кожде уживанне механичної або фізичної сили людей або звірят, яке веде до збільшення буджету енергії на земній поверхні.

3) Людина розглядана, як термічна машина, — має певний економичний коефіцієнт, який зі зростом потреб чоловіка все зменшується.

4) Але одночасно з сим продуктивність праці зростає в вищій мірі, ніж зменшується економичний коефіцієнт і таким чином потреби задоволнюються лекше і в більшій скількости.

5) Доки людина має змогу роспоряжати такою скількістю хемичних споріднень і вільної механичної праці, що ся скількість перевисшае його власну силу стільки разів, скільки разів знаменник економичного коефіцієнта більший від чисельника, — дотоди істнуванне людства матеряльно забезпечене.

VI. Єдність сили і народне господарство.

Тут ми наблизились до того пункту, в якім ми повинні дати відповідь на друге нами поставлене питанне: які способи уживання людської праці найкращі для того, щоб як найбільшу частину сил природи притягти на задоволенне людських потреб?“

Загально ми вже дали сю відповідь: Найкращі способи, ті, які дають найбільше нагромаджуванне енергії на землі. Примітивна культура, котра в дійсности ще не культура, бо не основується на корисній праці — на нагромадженню енергії, а тільки на зуживанню сил зібраних попередніми життєвими процесами, — ся культура не може бути зарахована в число сих способів. Дика людина, вживлюючися овочами або корінцями, полюючи на звірята і ловлючи рибу, лиш розсіває у вселенній ту енергію, яка була вже раніще нагромаджена.

Певний поступ становить вже невільниче господарство, але і воно ще несовершенне, тому що ся форма громадянства, яка має своєю основою постійну війну, виключає велику частину робітників від участи в нагромаджуванню енергії, в корисній праці на задоволенне людських потреб. Не говорячи вже про силу вбитих і поранених в постійних війнах робітників, ми згадаємо лиш про постійне військо, про власників невільників, про когорти наглядачів, щоби показати, скільки некорисних і непродуктивних елементів містить громадянство, основане на невільництві.

В кріпацтві ми бачимо вже більше елементів поступу. Кріпак має вже хоч кусень землі, який він обробляє без пагляду панського ока і без нагайки наглядача.

Але як зникаюче малий ще сей поступ! Які маленечкі ділянки кріпаків в порівнанню з бесконечними маєтками панів! Час свобідної праці кріпака се тільки короткий відпочинок по довгих днях панщизняної

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

праці пана. Тому й не дивно, що продуктивність праці в періоді кріпацтва не доходила навіть середньої сучасної.

Наближаємось до капіталістичної форми господарства. Ся форма продукції вміла використати поділ праці, а коли се їй не вистарчило, почала в великій скількости вживати машин в промисловости та в рільництві. Вона осягла блискучі результати, які перевисшили навіть її власні надії*). Але капіталізм має й свої темні сторони.

---

*) У французькім тексті тут ідуть такі міркування про соціялістичний лад:

„Коли приглянутися близше, то всі сі результати осягає не капіталізм, але ‚акумуляція праці минулих поколінь робітників' або ‚асоціяцій' (кооперацій) робітників сучасности. Капіталізм, навпаки, викидає підчас кріз (ним самим породжених) тисячі робітників на вулицю, себто впливає подібно як війни, рабство, епідемічні хороби. Се значить, що він розсіває в астаральнім просторі енергію, котру могла б використовувати людскість замість того, щоб збільшати її акумуляцію на поверхні землі.

„Відносини між роботою і капіталом такі, як між людським організмом і недосконалою машиною. Недосконала машина, на приклад машина парова, не має ніякої змоги перетворювати працю в тепло, витворювати з опалу, поживні матерії без допомоги мускулярної або нервової праці людини. І навіть розумова (нервова) праця людини стає доперва тоді продуктивною, коли викличе певну працю мускулів. Так само капітал, як продукт нагромадженої праці минулого, сам по собі не витворив би нічого. Без необхідної затрати певної скількости істнуючої мускулярної праці він не привів би до ‚нової акумуляції енергії' на землі.

„З поступом промисловости скількість сеї конче потрібної мускулярної праці могла б упасти до мінімума, котрий трудно близше означити, але ми сильно сумніваємося, щоб без сеї певної скількости коли небудь можна було зовсім обійтися. Ось чому ми думаємо, що кінець кінцем тільки працю, а саме мускульну працю, можна вважати підставою для дефініції цінности продукції, і що таким чином вона повинна війти як головний елемент в кожну соціялістичну теорію справедливого (або що те саме, точного) розділу продуктів.

„Сей висновок засуджує на смерть кожну систему продукції, окрім соціялістичної. Нам зістається лиш доказати, що соціялізм, се спосіб продукції, який може акумулювати найбільше соняшної енергії на землі, або що він може задовольнити всі потреби людства. Він же дає найбільше шансів для тяглого поступу, що привів би поволі в цілім світі до гармонійного і мирного способу життя. Ми можемо обмежитись лиш кількома прикладами.

„Річ звісна, що праця і продукція гуртова, в асоціяції робочих сил, з погляду акумуляції енергії корисніша ніж індивідуальна праця. Не говорячи про те, що рівноправна злука робітників дає найліпшу змогу розумно використовувати всі можливости поділу праці, запобігаючи сумному впливу, який він може мати на здоровля і інтелектуальний розвій робітників, се також одинока система, завдяки якій машини стають справжніми органами соціяльного організму, замість того, щоб бути, як се часто трапляється за панування капіталістичної продукції, — смертельними знарядями в руках кількох привилейованих проти пролетарської більшости. При теперішнім ладі кожне нове поліпшення в великій промисловости позбавляє праці певну скількість робітників — так сказати, змушує їх померти з голоду. Замість того, щоб збільшити запас енергії на землі, воно прискорює даремне розсіяння тої енергії, що виражається в силі робітників, викинених з промисловости. При соціялістичнім ладі ж, кожне механичне, або инше, поліпшення приводить безпосередньо до зменшення годин праці всіх робітників і до збільшення їх вільного часу для нової продукції, або освіти, розривки, мистецтва і т. и.

„Коли очевидний вплив будучого соціялістичного ладу на продукцію, то ще більш рішучо він відіб'ється на обміні. Ціла неробуча і ненажерлива кляса комерсантів буде по просту знищена...

„Вищий квантитативний і квалітативний рівень поживи і її рівномірніший розділ неминуче привели б до зросту мускульної і нервової сили у величезної

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Замість збільшати нагромадженнє енергії на землі, машини тепер часто збільшують розсіюванне готових вже робочих сил, відгоняючи значну часть пролетаріяту від продукції — наслідком гіперпродукції. Тим часом, навпаки, необхідно щоб кожде механичне або всяке инше уліпшенне своїм безпосереднім наслідком давало зменшенне часу праці всіх робітників і таким чином давало їм змогу нової продукції, духової і естетичної культури і т. д.

Висший рівень і упорядкований росподіл якости і скількости харчевих продуктів неодмінно привели б з собою збільшенне мускульної й нервової сили людства. З сього повстало б нове джерело для дальшої продукції для більшого нагромадження енергії на поверхні землі.

Точна і совісна статистика, яка не ховає і не фальшує числа, натурально зберігла б багато зайвої праці, яка тратиться при сучасній анархії.

Загальне раціональне навчанне про гігієну і можливість іти на зустріч всім вимогам науки в приватнім життю, мусіли б разом з тим довести життездатність людства і продуктивність людського орґанізму до такої висоти, яку ми бачимо тепер лиш в виїмкових випадках.

Таке — на нашу думку, розуміється — виложену в занадто короткім і може — занадто загальнім нарисі, — відношенне поміж нагромаджуваннем енергії і ріжними формами продукції. Сподіваємось з часом вернутися до сього питання в ширшій праці.

Листи С. Подолинського до К. Маркса.

I.*)

Монпелье (Quartier Mont Maur), 18 (30) III. 1880.

Високоповажаний Пане!

З незвичайною приємністю пересилаю Вам малу працю, до написання якої першу заохоту дав мені Ваш твір „Капітал“.

Можливо, Ви пригадуете собі, що я мав честь познайомитися з Вами, літом 1872 р. у пана Енґельса, за посередництвом пана Лаврова.

більшости індивідів, з котрих складається людство. Відти — новий зріст промисловости, нова акумуляція соняшної енергії на поверхні землі.

„Точна і совісна статистика, що не замовчує і не перекручує цифру, буде мати напевно значний вплив на більше точний, себто більш справедливий розділ зусиль і приємностей, звязаних з задоволеннем наших потреб.

„Раціональна суспільна гігієна і можливість для кожної людини в гігієнічних умовах свого приватного життя притримуватись вимог науки, скоро підняли б живучість, а разом з тим продуктивність людського орґанізма до рівня, який тепер зустрічається лише виїмково.

„Ми не можемо довше спинитися на всіх користях, з погляду акумуляції енергії, котрі соціялістичний лад дає в забезпеченню істнування всіх, а також в допомозі старим, хорим і каліким. Одначе ми мусимо вказати на величезну користь соціялістичного виховання, що буде привчати до фізичної праці і до звички зносити велику втому всіх людей без виїмку. На наш погляд, такий напрямок в вихованню позволить не тільки збільшити продуктивність соціяльного орґанізму, але також запобіжить усяким пориванням еґоістичної меншости до привернення олітархичного ладу, в якім ми живемо“.

*) Німецький оригінал поданий у знамку на с. 208.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Hochgeehrtes Herr

Montpellier 18 30/III 80
quartier Mont-Saint

Es macht mir besonderes Vergnügen Ihnen eine kleine Arbeit zu schicken zu können, zu welcher mir Ihr Werk „das Kapital" die erste Anregung gegeben hat.

Sie werden sich vielleicht noch erinnern, dass ich die Ehre gehabt habe Ihre Bekanntschaft zu machen, im Sommer 1872, bei Herrn Engels, durch Vermittelung von Herrn Lavroff.

Ich hoffe bald einige Applicationen meiner Gedanken an die Entwickelung der verschiedenen Productionsformen in der „Revue Socialiste" veröffentlichen zu können. Ausserdem bereite ich noch ein größeres Werk mit Beispielen, bin aber noch unsicher, ob ich die französische oder die deutsche Sprache dazu wählen soll

Hochachtungsvoll S. Podolinsky

Перший лист Подолинського до К. Маркса.

497
9
National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Я надіюсь, що незадовго зможу опублікувати в „Revue Socialiste“ кілька приложень моїх думок до ріжних продукційних форм. Крім сього приготовляю більшу роботу, ілюстрована прикладами, але я ще не певен, яку маю вибрати для неї мову — французьку чи німецьку

з глибоким поважанням

С. Подолинський.

II.*)

Monpellier, 8. IV. 1880, Quartier Mont Maur.

Hochgeehrter Herr!

Ich glaube nicht besser für Ihren Brief danken zu können, als indem ich gestehe, daß es mir eine so innige Freude erzeugt hat, wie es mir überhaupt sehr selten geschieht. Ihre Sorge um meine Gesundheit hat mich besonders gerührt und ich beeile mich deshalb, Sie zu benachrichtigen, dass es damit nicht so schlecht steht, wie Sie vielleicht gehört haben. Wenn mich meine Kenntnisse als Arzt nicht täuschen, besitze ich eine ausdauernde Organisation, die mir noch geraume Zeit das Arbeiten ermöglichen wird.

Mit besonderer Ungeduld erwarte ich Ihre Meiuung über meinen Versuch, die Mehrarbeit mit den herrschenden physikalischen Theorien in Einklang zu bringen.

Hochachtungsvoll

S. Podolinsky.

Монпелье (Quartier Mont Maur), 8. IV. 1880.

Високоповажаний Пане!

Думаю, що не зможу краще подякувати Вам за Ваш лист, як признавшись, що він приніс мені таку сердечну радість, як се мені загалом рідко трапляється. Ваша журба про моє здоровле мене надзвичайно схвилювала і тому я спішу повідомити Вас, що справа не стоїть так лихо, як се Ви мабуть чули. Коли мої лікарські відомости не заводять мене, то є мій орґанізм на стільки витривалий, що він уможливить мені працю ще довгий час.

З надзвичайною нетерпеливістю чекаю я Вашої думки про мою спробу погодити надвишку праці з сучасними фізичними теоріями.

З глибоким поважанням

С. Подолинський.

Листи Ф. Енґельса до К. Маркса про „відкриттє Подолинського“**).

I.

Льондон, 19 грудня 1882 р.

Дорогий Мор!***)

Вчера, о 5 годині вечера одержав я твій лист, сьогодня ранком манускрипт. З твоїм, дуже прихильним судом, принаймні що до форми, погодитися не можу. Тому що сьогодня гарний і теплий день, ти врешті

*) Німецький оригінал.

**) Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx, IV, No. 1383 und 1394.

***) Рідні і близькі приятелі називали Маркса Мором. Прим. перекл.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ціна 5-00

Б302933

звільнишся на кілька годин з під домашнього арешту. У нас тут, звичайно, від 1 години збирається мрака й часами темніє.

Справу Подолинського я уявляю собі так. Його дійсне вілежить в тому, що людська праця може довше задержувати енергію на поверхні землі і примушувати її ділати, ніж се буней. Але всі витягнені ним звідси економичні виводи помилкові. маю під рукою його праці, але я прочитав її недавно на італіймові в „Plebe“. Питанне: як може кількість енергії, котра міститься в певній кількости харчевих засобів, дати через працю більшу кількість енергії, ніж вона сама? — я розвязую собі ось як: Приймім, що необхідні, щоденні харчеві засоби представляють для даної людини певну кількість енергії, висловленої в 10.000 о. т. (одиницях тепла). Сі 10.000 о. т. залишаються вічно = 10.000 о. т. і тратять на практиці, при переміні в инші форми енергії, як відомо, через терте і т. д. певну частину, якої не можна зробити корисною. В людському тілі навіть досить значну. Отже ся в економичній праці виконана фізична праця ніколи не може рівнятися 10.000 о. т., вона завсіди менша.

Але фізична праця не являється ще через те економичною працею. Ся, сими 10.000 о. т. виконана економична праця в ніякому разі не полягає на репродукції сих 10.000 о. т. в цілости або частинно, в тій або иншій формі. Навпаки, сі останні по найбільшій части затрачуються в збільшеній і випроміненій теплоті тіла і т. д., а те, що з них залишається корисним, се здатність погноювання екскрементів. Економична праця, виконувана людиною зуживанням сих 10.000 о. т., полягає радше в фіксуванню, на довший або коротший час, нових, одержаних від сонця о. т., котрі з сими першими 10.000 о. т. стоять лиш в сім робочім звязку. Чи сі нові о. т., зафіксовані через зужите 10.000 о. т. щоденного харчу, виносять 5.000, 10.000, 20.000 або 1 міліон о. т., — се залежить виключно від степеня розвитку засобів продукції.

Рахунково представити се можна лише в найпримітивнійших галузях продукції: ловецтві, рибальстві, скотарстві, рільництві. В ловецтві і рибальстві навіть не фіксується нова соняшна енергія, а використовується вже зафіксована. При тім ясно, що при нормальнім вижившенню даної людини, скількість нею упольованого і зловленого білка і товщу, не залежить від скількости сих матерій, яку вона споживає.

В скотарстві енергія фіксується по стільки, по скільки загалом частини ростин, скоро вянучи, завмираючи і роскладаючись, пляново переміняються в звірячий білок, товщ, шкіру, кости і т. д., отже фіксуються на довше. І тут вже обрахунок стає складнійший.

Ще більше в рільництві, де в рахунок входить вартість енергії помічних матерялів, погною і т. д.

В промисловости всякий розрахунок не можливий. Вкладену в продукт працю найчастійше зовсім не можна виразити в о. т. Коли се можна ще виразити напр. при одному фунті пряжі, тому що її міць і трівкість, хоч з великим трудом, ще можуть бути висловлені в певній механичній формулі, — і то вже воно являється чистою безкорисною педатерією; при куснику ж сурової, а тим більше вибіленої, пофарбован

497
2

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org